

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

Л. М. Нємець, К. Ю. Сєгіда, Н. В. Гусєва

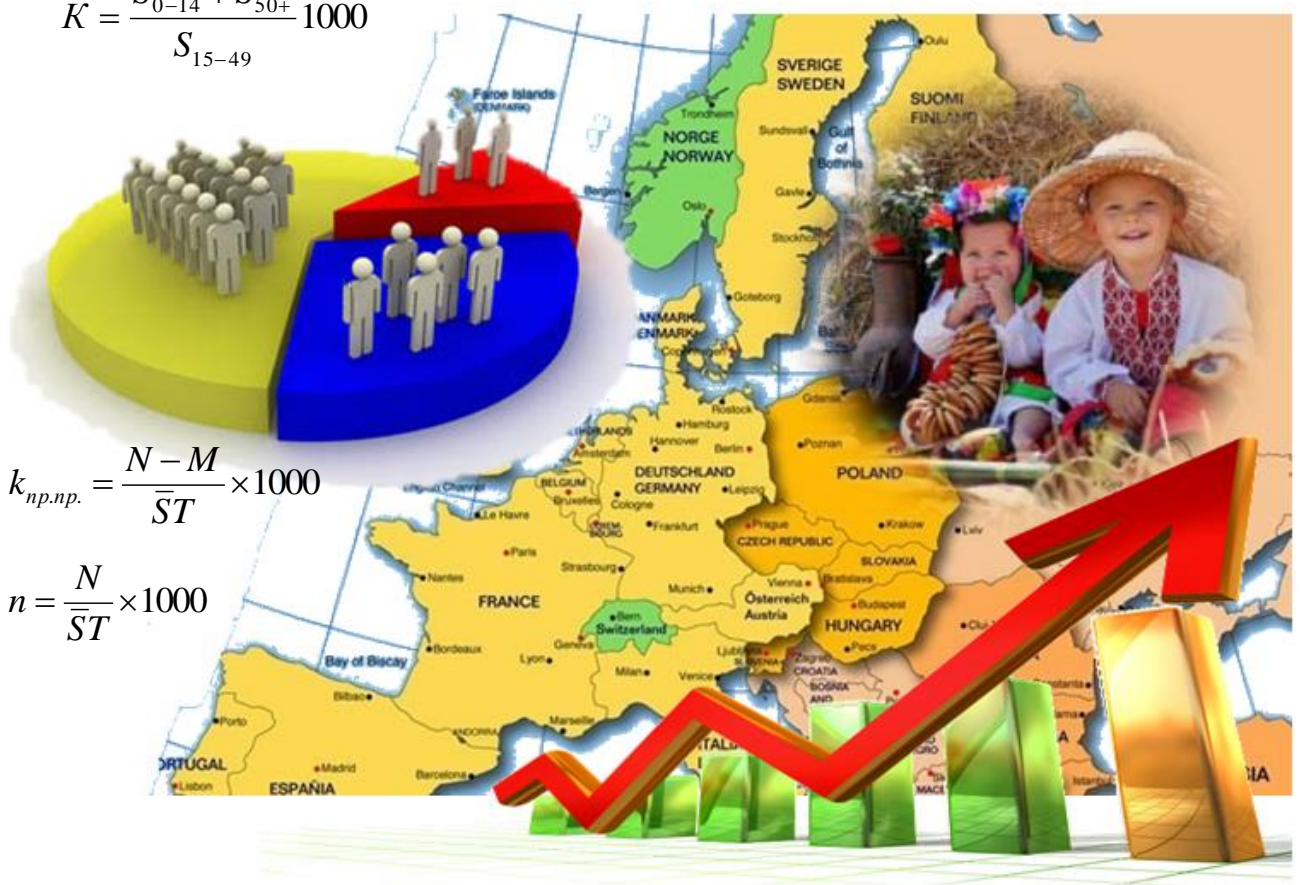
ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Навчальний посібник

$$K = \frac{S_{0-14} + S_{50+}}{S_{15-49}} \times 1000$$

$$k_{np.np.} = \frac{N - M}{\overline{ST}} \times 1000$$

$$n = \frac{N}{\overline{ST}} \times 1000$$

Харків – 2016

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

Л. М. Нємець, К. Ю. Сєгїда, Н. В. Гусєва

ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Навчальний посібник

Харків – 2016

УДК 911.3:30 (075.8)
ББК 65.04я73
Н 50

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 5 від 25 квітня 2016 року)*

Рецензенти:

Мезенцев К. В. д. геогр. н., професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

Яворська В. В. д. геогр. н., професор (Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова).

Н 50 Немець Л. М.

Основи соціальної географії: навчальний посібник / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда, Н. В. Гусева. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 235 с.

ISBN 978- 966-285-346-9

Навчальний посібник присвячений розгляду низки теоретичних та прикладних питань соціальної географії. Містить короткий словник понять до курсу «Основи соціальної географії» українською, російською, англійською мовами. Головна мета посібника – сприяти більш ефективному оволодінню системою теоретичних і фактичних знань, практичних умінь самостійного дослідження тощо.

Для студентів та аспірантів географічних спеціальностей, а також всіх, хто цікавиться питаннями соціальної географії.

ISBN 978- 966-285-346-9

УДК 911.3:30 (075.8)
ББК 65.04я73

© Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна, 2016.
© Немець Л. М., Сегіда К. Ю.,
Гусева Н. В., 2016.

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ.....	3
ЗАГАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПРОГРАМИ.....	6
ТЕЗИ ЛЕКЦІЙ.....	10
<i>Розділ 1. Теоретико-методологічні основи соціальної географії.....</i>	<i>10</i>
<i>Тема 1.1. Теоретико-методологічні особливості соціальної географії.</i>	
<i> Становлення та історія розвитку соціальної географії як науки...</i>	<i>10</i>
<i>Тема 1.2. Питання теорії соціально-географічних просторів і процесів.....</i>	<i>46</i>
<i>Тема 1.3. Методи та організація соціально-географічних досліджень.....</i>	<i>59</i>
<i>Розділ 2. Прикладні напрями дослідження соціальної географії.....</i>	<i>71</i>
<i>Тема 2.1. Теоретичні аспекти соціально-демографічного розвитку</i>	
<i> та розселення населення.....</i>	<i>71</i>
<i>Тема 2.2. Прикладні завдання соціальної географії. Галузі соціальної</i>	
<i> географії та їх об'єктно-предметна область.....</i>	<i>94</i>
ПРАКТИЧНО-СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ.....	144
Заняття № 1. Соціальна географія як наука. Теоретичні аспекти соціальної	
географії. Виникнення і розвиток соціальної географії як	
науки.....	144
Заняття № 2. Питання теорії соціально-географічних просторів, часу,	
процесів і систем.....	146
Заняття № 3. Методи та організація соціально-географічних досліджень.....	148
Заняття № 4. Географія соціально-демографічного розвитку.....	151
Заняття № 5. Галузі соціальної географії та їх об'єктно-предметна область..	155
ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ.....	160
ІНДИВІДУАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ.....	162
ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ.....	172
ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДО ТЕМ ЛЕКЦІЙ.....	177
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	230

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Процеси демократизації та гуманізації українського суспільства, які розпочалися після 1991 р. у результаті отримання Україною незалежності, сприяють побудові суверенної, соціально-правової держави з соціально орієнтованою економікою, в якій свобода, процвітання і розвиток кожної особистості визнаються найвищими суспільними цінностями. Це положення, задеклароване Конституцією України, потребує побудови соціально орієнтованого суспільства, яке ставить у центр своїх інтересів Людину, задоволення її прав і потреб. Головним завданням за таких умов є забезпечення якісних характеристик соціальної сфери. Йдеться про необхідність гарантування соціальної захищеності людини, підвищення рівня її життя, мінімізації різноманітних соціальних диспропорцій, створення умов для сталого економічного зростання та соціального розвитку. Такі тенденції в сучасному українському суспільстві вимагають прискореного розвитку наук соціального спрямування, а також соціологізації вже існуючих наук, у т. ч. географії. Соціальна географія в світі має довготривалу історію, проте на пострадянському просторі вона як самостійна галузь географії тільки формується, що обумовлює актуальність вивчення цієї науки.

«Основи соціальної географії» є нормативною навчальною дисципліною в системі підготовки географів-бакалаврів, яка вивчає територіальні відмінності соціального розвитку як окремих суспільних (соціальних) груп, так і всього населення. Соціально-територіальні відмінності – це реальне, але не бажане явище сучасного соціуму будь-якої держави. Саме через це частіше виникає соціально-політична напруга, починаючи з неконтрольованої міграції населення та інших негативних явищ сучасності. Отже, дослідження зазначених явищ, а саме – соціально-територіальних відмінностей регіонів, диспропорцій у соціальному розвитку на територіальному рівні є актуальним завданням сучасної соціальної географії, бо має важливе практичне значення. Дисципліна «Основи соціальної географії» викладається всім студентам-географам. Вона є логічним продовженням багатьох інших суспільно-географічних дисциплін, зокрема «Основи суспільної географії», «Географія сфери послуг», «Рекреаційна географія з основами екскурсоведства», «Економічна і соціальна географія України», «Географія населення з основами демографії» та цілої низки спецкурсів для спеціальностей «Географія» і «Економічна та соціальна географія».

Предметом вивчення навчальної дисципліни є теоретико-методологічні основи соціальної географії як науки про територіальний аспект соціального

розвитку в конкретних суспільно-історичних умовах на етапі переходу глобального соціуму до стійкого розвитку.

Метою викладання навчальної дисципліни є висвітлення основ соціальної географії, її становлення та розвитку в світі та в Україні, враховуючи її новий статус світоглядної дисципліни, яка одночасно має і значну практичну спрямованість.

Основними **завданнями** вивчення дисципліни є:

- 1) ознайомити студентів з теоретико-методологічними основами соціальної географії – об’єктно-предметною областю, змістом, структурою, функціями, місцем у системі географічних наук, зв’язками з іншими науками тощо;
- 2) розглянути основні поняття, терміни і категорії соціальної географії, тобто її понятійно-термінологічний апарат;
- 3) висвітлити історичні особливості розвитку соціальної географії в світі та Україні;
- 4) дати теоретичні знання та сформувати практичні навички щодо розуміння та дослідження територіальних відмінностей соціального розвитку як окремих соціальних груп, так і всього населення;
- 5) сформувати уявлення про основні традиційні та новітні соціально-географічні галузі і напрями;
- 6) розглянути теоретико-методологічні особливості новітніх соціально-географічних галузей – географії релігій (сакральної географії), медичної географії, географії культури, географії соціальних негараздів, географії способу життя, географії споживання, гендерної географії, феміністичної географії та ін.;
- 7) показати можливості нового статусу соціальної географії як науки, яка спроможна внести вагомий вклад у вирішення глобальних проблем сучасної цивілізації.

Згідно з вимогами освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми, студенти повинні досягти таких **результатів навчання**:

- розуміти теоретичні основи формування та реалізації функцій соціальної географії як результату відображення нового соціального запиту суспільства; глобальні проблеми сучасного соціуму і можливості соціальної географії в їх вирішенні; особливості реалізації нових функцій соціальної географії; проблеми та завдання науки на сучасному етапі розвитку людства; закономірності появи, становлення та розвитку світової соціальної географії як науки про дослідження територіальних відмінностей соціального розвитку; основні етапи історичного розвитку світової та вітчизняної соціально-географічної думки; розвиток основних наукових шкіл соціальної географії в світі та Україні; знати визначних соціогеографів України і світу; еволюцію

просторових процесів і форм організації життя людей та їх регіональних відмінностей; територіально-часові особливості формування менталітету соціуму в аспекті досліджень соціальної географії; глобальні соціальні проблеми людства та можливості соціальної географії, досліджувати ці процеси в аспекті подолання глобальних проблем цивілізації та переходу до стійкого розвитку; зміст соціальних і соціально-географічних теорій, питань методології, методики та технології загальних і прикладних соціальних, соціально-географічних досліджень; методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень та методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень; особливості формування глобального та регіональних соціумів, зокрема, відтворення населення і трудових ресурсів, особливості територіальних спільнот людей та їх просторової організації, поведінки; особливості розвитку соціально-географічного процесу в Україні; особливості формування менталітету українського соціуму як основи переходу суспільства до стійкого розвитку; методику соціально-географічного дослідження менталітету соціуму; основні традиційні та новітні соціально-географічні галузі та напрями;

- вміти аналізувати та досліджувати глобальні соціальні проблеми суспільства; розробляти структурні схеми управління соціально-географічним процесом через реалізацію нових функцій соціальної географії; пояснювати основні теоретичні аспекти соціальної географії, її завдання у зв'язку з новим соціальним запитом; пояснювати виникнення, становлення та розвиток соціальної географії, бачити її взаємозв'язок з іншими суспільно-географічними та природничими науками; аналізувати соціально-географічні особливості просторових процесів та форм організації життєдіяльності сучасного соціуму; аналізувати особливості соціогеосистем як основних об'єктів дослідження соціальної географії; складати математичні моделі розвитку соціально-географічних процесів; використовувати на практиці результати емпіричних соціологічних досліджень; користуватися методами інформаційного забезпечення та методами аналізу емпіричних даних у соціально-географічних дослідженнях; аналізувати особливості соціально-демографічного розвитку суспільства; складати програми соціально-демографічних досліджень; застосовувати загальнонаукові та спеціальні методи дослідження соціально-географічних процесів в Україні; складати програми зазначених досліджень; характеризувати основні традиційні та новітні соціально-географічні галузі та напрями.

ЗАГАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ 1

Теоретико-методологічні основи соціальної географії

Тема 1.1. Теоретико-методологічні особливості соціальної географії. Становлення та історія розвитку соціальної географії як науки

Виникнення соціальної географії, її корені в світі наук про суспільство та Землю. Основні етапи формування соціальної географії в світі та колишньому СРСР. Розвиток соціальної географії в Україні, основні напрями: антропогеографічний та економічний. Демосоціальний розвиток суспільної географії (за О. І. Шаблієм). Персоналії: Григорій Сковорода, Яков Ковельський, Павло Чубинський, Степан Рудницький, Костянтин Воблій, Володимир Кубійович, Олексій Діброва. Наукове товариство імені Тараса Шевченка. Соціально-географічні школи в Україні: основні напрями досліджень. Персоналії.

Сучасна західна соціальна географія. Основні соціально-географічні школи заходу: часова географія, географія сприйняття, географія розвитку, феміністична географія та ін. Персоналії. Робота Р. Дж. Джонстона «Географія і географи (Англо-американська соціальна географія після 1945 року)». Висновки щодо історії розвитку соціальної географії в світі та в Україні, перспективи розвитку науки. Нові «точки росту» у руслі соціальної географії: географія сфери послуг, гуманістична географія, географія способу життя, радикальна географія та ін.

Місце та значення соціальної географії серед інших географічних наук. Еволюція поглядів на об'єкт і предмет дослідження соціальної географії. Структура соціальної географії за різними авторами (С. Я. Ниммик, С. Б. Лавровим, А. П. Голіковим, М. Д. Пістуном, Я. І. Жупанським, Б. Б. Родоманом, Л. Т. Шевчук, А. В. Степаненком, О. І. Шаблієм, О. Г. Топчієвим, В. А. Столбовим та М. Д. Шаригінім, О. Г. Дружинінім). Поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії. Основні групи понять соціальної географії: філософські, загальнонаукові поняття, географічні, соціологічні, поняття галузей соціальної географії та специфічні поняття. Визначення науки соціальної географії. Уточнення та розширення об'єкта і предмета соціальної географії в сучасних умовах.

Функції соціальної географії, їх розширення як основа розвитку науки. Дослідження нових функцій соціальної географії та їх роль і завдання в соціально-географічних дослідженнях. Модель реалізації функцій соціальної

географії. Необхідність формування глобального інтегрального менталітету сучасного соціуму. Особливості формування менталітету українського соціуму як передумова переходу до стійкого розвитку. Система ноосферної орієнтації соціуму як необхідна складова еволюції соціально-географічного процесу. Реалізація менталітетотворюючої та ноосферно-світоглядної функцій соціальної географії. Завдання соціальної географії відповідно до зростаючого соціального запиту. Проблеми розвитку сучасної соціальної географії.

Тема 1.2. Питання теорії соціально-географічних просторів і процесів

Еволюція уявлень про географічний «простір – час» і діалектика розвитку геосистем у «просторі – часі». Соціально-географічний простір та його властивості. Особливості соціального часу.

Особливості просторової організації суспільства, рівні організації соціально-географічного простору.

Поняття регіональної свідомості та менталітету соціуму. Просторові зони і території людини. Регіональна організація території.

Поняття про соціогеосистему як основний об'єкт дослідження соціальної географії. Принципова блок-схема соціогеосистеми.

Поняття про соціально-географічний процес, його структура. Модель соціально-географічного процесу. Управління соціально-географічним процесом. Систематизація соціально-географічних процесів.

Стійкий розвиток як один із можливих станів соціально-географічного процесу.

Тема 1.3. Методи та організація соціо-географічних досліджень

Основні методологічні принципи соціально-географічних досліджень. Соціологічні підходи до вивчення соціально-географічних явищ та процесів. Види та типи соціально-географічних досліджень.

Поняття соціально-географічного факту.

Програма соціально-географічного дослідження.

Методи соціально-географічних досліджень. Методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень. Основні етапи соціально-географічних досліджень.

Методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень.

Напрями удосконалення та модифікації традиційних методів соціальної географії.

Розділ 2

Прикладні напрями дослідження соціальної географії

Тема 2.1. Теоретичні аспекти соціально-демографічного розвитку та розселення населення

Основні поняття географії соціально-демографічного розвитку: динаміка народонаселення, його відтворення, склад народонаселення. Основні фактори, які впливають на зміни народонаселення. Основні показники, які характеризують народонаселення. Ознаки народонаселення. Механічний рух населення та його соціальні особливості і наслідки.

Якість населення і людський капітал. Відтворювальний потенціал. Діяльнісний потенціал. Система соціального управління відтворенням населення.

Якість, рівень, спосіб та умови життя населення. Концепція людського і стійкого розвитку. Декларація тисячоріччя.

Євгеніка та євгенічні рухи. Поняття, засновники, мета і перспективи напряму.

Теорії та концепції народонаселення. Проблеми та наслідки зростання народонаселення. Сучасні процеси в зміні народонаселення.

Соціально-демографічні особливості та проблеми України. Соціально-демографічна політика України.

Основні поняття і сутність розселення. Соціальні аспекти розселення населення. Соціальні функції поселень. Особливості розселення населення в соціально-географічному просторі. Форми та чинники розселення. Міське та сільське розселення. Класифікація поселень. Основні концепції розселення. Поняття агломерації та їх соціально-географічні особливості.

Урбанізація як соціально-географічний процес. Основні етапи урбанізації. Еволюція урбанізації. Основні тенденції та перспективи розвитку урбанізації.

Соціально-географічні особливості та проблеми урбанізації в аспекті глобалізації. Особливості процесу урбанізації в Україні. Формування світових міст.

Тема 2.2. Прикладні завдання соціальної географії.

Галузі соціальної географії та їх об'єктно-предметна область

Новітні галузі знань, які формуються на базі західної соціальної географії: часова географія (хроногеографія), географія сприйняття (перцепційна географія), географія розвитку, феміністична географія, гендерна географія, географія фізкультури і спорту, гуманітарна географія (імажинальна географія, міфогеографія, когнітивна географія), гуманістична географія,

географія поведінки людини (біхейвіористська географія), географія територіальної соціальної напруженості, територіальної нерівності, соціальної безпеки населення, сакральна географія і географія релігій, географія культури або культурна географія, медична географія (нозогеографія, медичне ландшафтознавство, медичне країнознавство, ландшафтна епідеміологія, крайова епідеміологія, географія медичного обслуговування), географія соціального неблагополуччя, географія способу життя тощо.

Співвідношення понять «географія релігії» та «сакральна географія». Історія розвитку релігійно-географічних досліджень. Об'єкт і предмет дослідження географії релігії та сакральної географії, її місце в системі соціально-географічних наук. Структура сакральної географії. Фактори розвитку і розміщення об'єктів релігійної сфери.

Історичний огляд географії культури. Методологічні проблеми географії культури. Теоретичні аспекти географії культури за І. І. Ровенчаком (Львів), О. Г. Дружиніним (Ростов-на-Дону), О. Г. Топчієвим (Одеса) та Р. Ф. Туровським (Москва).

Історичний огляд медичної географії. Теоретичні основи медичної географії. Основні розділи медичної географії. Фактори, що впливають на стан здоров'я населення.

Основні поняття і сутність соціального неблагополуччя як соціальної властивості території. Особливості виникнення і поширення соціального неблагополуччя, зокрема злочинності, бідності, алкоголізму, захворюваності населення, безробіття. Фактори, що впливають на географію соціального неблагополуччя. Поняття соціального спокою та територіальної соціальної справедливості. Динамічні та територіальні характеристики соціальних негараздів регіонів України. Шляхи покращення ситуації та забезпечення територіальної соціальної справедливості в Україні.

Особливості формування менталітету українського соціуму як основи виживання в умовах глобалізації та переходу до стійкого розвитку. Загальні особливості і проблеми регіонального розвитку в Україні. Дослідження розвитку соціально-географічного процесу в регіонах України. Методика та результати досліджень. Соціально-географічні дослідження: ранжування регіонів, асоціативний аналіз регіонів тощо.

Диверсифікація соціальної сфери регіону.

ТЕЗИ ЛЕКЦІЙ

Розділ 1

Теоретико-методологічні основи соціальної географії

Тема 1.1. Теоретико-методологічні особливості соціальної географії. Становлення та історія розвитку соціальної географії як науки

Передумови виникнення соціальної географії

Витоки соціально-географічних знань зародилися в складі елементів наукових знань про природу давніх суспільств Індії, Китаю, Єгипту, Вавилону, Близького Сходу. Передумови виникнення соціально-географічних знань закладені в працях Демокріта (система соціальних відносин), Платона (представник ідеалістичного напрямку – людина і суспільство), Арістотеля (проблеми способу життя, аналіз соціальних проблем).

Значний вклад у розвиток соціальних аспектів географії вніс французький філософ Шарль Монтеск'є (1689–1755 рр.). Він вважається засновником географічної школи в соціології. Основна робота вченого «Про дух законів» була видана в 1748 р. у Парижі. Своєю працею французький учений розвивав т. зв. *географічний детермінізм*.

Згодом географічний детермінізм, зокрема в англomовних країнах, перетворився в *енвайронменталізм* – напрям, що вивчає вплив природного довкілля на життєдіяльність суспільства у його різновидах:

- *пробабілізм* (від англ. «вірогідність»), який постулює лише ймовірний, але не завжди обов'язковий вплив природного довкілля території на людську життєдіяльність;

- *поссибілізм* (від англ. «можливість»), який трактує лише можливу дію довкілля на розвиток суспільства, але цю можливість ще слід з допомогою певних зусиль реалізувати.

Вперше термін «соціальна географія» застосував у 1884 р. П. де Руз'є в журналі «Соціальні реформи», а введений у науковий обіг він був у 1913 р. Р. Штейнметцем. Є дані (у дослідженнях А. Говарда) про те, що перше вживання терміну належить Г. Гужону, що підготував у 1873 р. дисертацію, в якій характеризувалися завдання та предмет соціальної географії. Якщо так, то це ще раніше, ніж дослідження П. де Руз'є. Назва «соціальна географія» зустрічається також у листах Е. Реклю в 1895 р., а ще пізніше в його фундаментальній роботі «Всезагальна географія».

Соціальна географія бере початок з антропогеографії і соціології з другої половини XIX ст.

Антропогеографія активно розвивалася на межі XIX–XX ст. і продовжила традиції вивчення природи як середовища життя людини. Термін «антропогеографія» належить німецькому вченому Ф. Ратцелю, який започаткував антропогеографію і політичну географію на основі біологічного вчення Ч. Дарвіна з точки зору т. зв. соціального дарвінізму.

Ф. Ратцель досліджував і описував зв'язок загальної картини розселення людства і розвитку культури на Землі з географічними умовами і заснував два важливих напрями географії – *геополітичний і поссибілістичний*, які в історії географії відіграли значну роль.

Так, на основі *геополітичного підходу* в Західній Європі антропогеографія фактично злилась з політичною географією на основі географічного детермінізму. Географічне положення, на думку вчених цього напрямку, вважалось рушійним фактором суспільного розвитку, а населення було лише часткою природи. Геополітичний напрям у подальшому розвивався географами Англії, Швеції, США і в роботах деяких авторів (наприклад, К. Хаусхофера) в дуже ідеологізованому вигляді та перетворився у вульгарний географізм, який обґрунтовував агресивний фашизм, расизм і колоніалізм.

Поссибілістичний підхід розвивався французьким ученим П. Відалем де ле Бланшем, а потім був перенесений у соціальну географію США. Головна методологічна лінія цього напрямку – вивчення механізмів пристосування людини і її господарства до навколишнього середовища.

Соціологічна гілка витоків соціальної географії тісно пов'язана з соціологією, в першу чергу, з дослідженнями французьких соціологів минулого. Соціологічна гілка розвивалась на основі ідей географічного детермінізму XIX ст. Представниками його були Ф. Ле-Пле, а також його учні Е. Демолен, П. де Руз'є, Р. Піно. Проводилися соціально-географічні дослідження стосовно умов життя різних соціальних груп населення.

Концепцію розвитку соціальної географії в Америці виклав у роботі «Географія відносно соціальних наук» відомий американський географ І. Боумен.

Активний розвиток закордонної соціальної географії починається з другої чверті XX ст. і пов'язаний з економічною кризою 1930-х років. Це стосується, в першу чергу, США і Великої Британії, де терміново розроблялися проекти, направлені на послаблення бідності, розвиток промислового виробництва.

У середині XX ст. (перед Другою світовою війною та після неї) домінуючою парадигмою географії, в т.ч. і соціальної, була регіональна парадигма, яка бере свій початок у Великій Британії (Хербертсон), продовжуючи розвиток і в Сполучених Штатах (Р. Хартшорн).

У 1950-ті роки домінуюче положення в *соціальной географії* отримала парадигма галузевої спеціалізації, а також нові методи дослідження просторових структур за допомогою моделювання, математичних та статистичних методів.

З 80-х років ХХ ст. в англо-американській *соціальной географії* сформувався плюралізм поглядів, які умовно можна згрупувати навколо трьох філософських шкіл: *позитивістська філософія* з об'єктивністю наукового опису й аналізу навколишнього світу та формулюванням законів цього світу; *гуманістична (індивідуалістська) філософія* з її уявою про те, що люди існують у своєму індивідуальному суб'єктивному світі, де вони діють незалежно, а тому їх дії не можуть бути пояснені з точки зору загальних законів поведінки; *структуралістична (реалістська) філософія*, яка вивчає базові процеси в суспільстві.

Безумовно, на розвиток *соціальной географії* впливали й інші напрями географії, зокрема, економічна географія. З потребами економічної географії пов'язана поява такого напрямку, як *теорії штандорту*, які за допомогою математичних та просторових моделей та розрахунків давали можливість знайти спосіб раціонального розміщення виробництва, що конче потрібно було в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості. Авторами штандортних теорій у свій час стали Й. Тюнен (теорія розміщення сільського господарства), В. Лаунхардт (теорія розміщення промислового підприємства), А. Вебер (теорія розміщення промислового виробництва), А. Льош (теорія розміщення виробництва або теорія економічного ландшафту), В. Кристаллер, А. Льош та В. Ізард (теорія центральних місць), О. Енглендер, Т. Паландер, Ж. Шардонне, Х. Бос та інші.

Особливості розвитку соціальной географії за радянські часи

Розвиток соціальной географії у радянські часи має суттєві особливості. На цей процес істотний вплив мали ідеологічні догми, які існували в Радянському Союзі і не дозволяли здійснювати науковий аналіз соціально-економічних проблем суспільства. Антропогеографія, як наука про соціальний розвиток та соціальні проблеми в територіальному аспекті, була ліквідована, а багато вчених, які займалися зазначеними дослідженнями, – репресовані. Значний внесок у розвиток радянської соціальной географії внесли: А. О. Долинін, Р. М. Кабо, А. О. Анохін, О. І. Алексеєв, М. Т. Агафонов та ін.

Розвиток вітчизняної соціальной географії пов'язаний з соціологічними проблемами та поглядами і бере свій початок у сивій давнині, про що є твердження вже в документах Київської Русі. Формування національного соціуму проходило досить складно і пов'язано з залежністю від Польщі, Литви.

Аналіз історичного минулого яскраво описаний у роботах філософсько-соціологічного спрямування Г. Сковороди, Я. Козельського, а згодом таких учених як П. Чубинського, С. Рудницького, К. Воблого, В. Кубійовича, О. Діброви, О. Степанів та інших.

Я. Б. Олійник та А. В. Степаненко вирізняють два напрями розвитку вітчизняної соціальної географії – *антропогеографічний та економічний*. Представниками першого напрямку є С. Рудницький, В. Кубійович, О. Степанів та частково О. Діброва, другого – К. Воблий і П. Чубинський.

В центрі уваги представників антропогеографічного напрямку знаходилась людина. Так, С. Рудницький у своїй оригінальній праці «Нинішня географія» (1905 р.) підкреслив, що «антропогеографія досліджує причинні відношення людини до головних географічних явищ...».

Суттєве методологічне значення мала, розроблена С. Рудницьким структура географічної науки, яку він розділяє на дві взаємопов'язані групи дисциплін – загальну і специфічну. Антропогеографію він відносив до першої групи поряд з математичною, фізичною і біологічною географією. В свою чергу, в структурі антропогеографії вчений виділив географію людини, географію культури, політичну географію та економічну географію.

Значний внесок у розвиток вітчизняної соціальної географії зробив М. Д. Пістун, що визначив соціальну географію як складову суспільної географії та поділив її на галузеву і регіональну. Детальний і глибокий аналіз теорії та методології суспільної географії провів О. Г. Топчієв, який окремо виділяє соціальну географію та її структуру. Великий вклад у розвиток вітчизняної суспільної географії зробив О. І. Шаблій, який відмічає, що наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. суспільна географія на нових методологічних, методичних та теоретичних засадах трансформується в географію людини, стає «люднознавчою» (антропогеографією). Учений виділяє три напрями розвитку суспільної географії, одним з яких є демосоціальний (рис. 1).

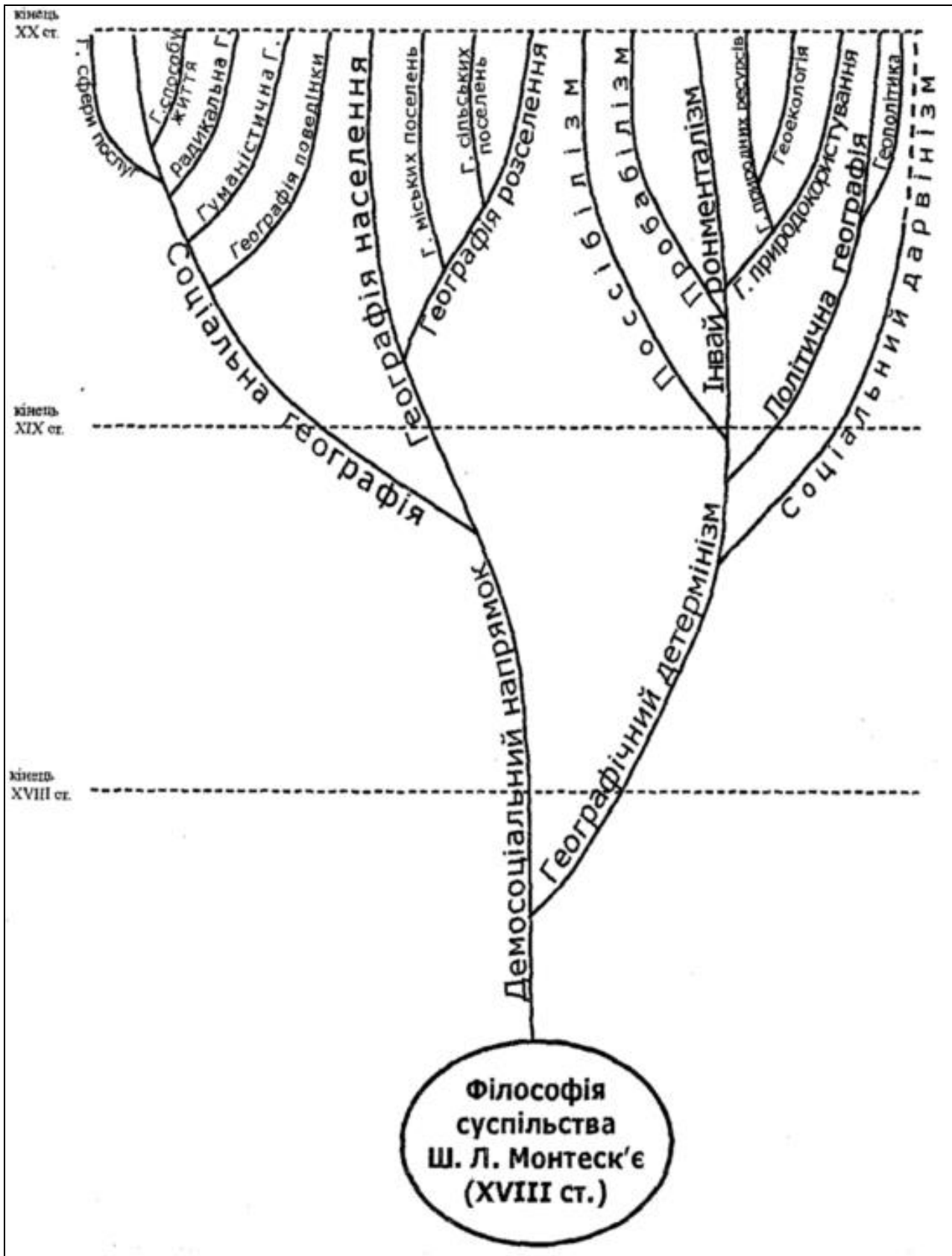

Рис. 1. Демосоціальний напрям у суспільній географії (за О. І. Шаблієм)

Соціально-географічні школи в Україні

Київська наукова школа представлена Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Інститутом географії НАН України тощо.

Львівський національний університет імені Івана Франка проводить фундаментальні роботи з теорії суспільної та соціальної географії.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова проводить методологічні та теоретичні роботи з теорії соціальної географії.

Суспільно-географи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна проводять фундаментальні дослідження з теорії соціальної географії, розглядають соціально-територіальні аспекти стійкого розвитку тощо.

Різні напрями соціально-географічних досліджень розвиваються також у Чернівецькому, Дніпропетровському, Луганському національних університетах, де працюють відомі в Україні суспільно-географи.

Сучасна західна соціальна географія

Роблячи аналіз наукових напрямів сучасної західної географії, необхідно відзначити їх багатогранність та різноманітність, наявність різних філософських концепцій, а також методів, які вона використовує в своїх дослідженнях. Можна виділити такі основні наукові напрями в соціальній географії: часова географія (хроногеографія), географія сприйняття, географія розвитку, феміністична географія, географія фізкультури і спорту та ін.

Наприклад, у Великій Британії діапазон досліджень соціальної географії постійно розширюється і включає: дослідження проблем житла, поведінки соціально-етнічних груп населення, дозвілля, доступності послуг, соціального розвитку сільської місцевості, питання місцевого управління і фінансової діяльності, зайнятості, злочинності, соціальні наслідки безробіття тощо.

На початку ХХ ст. у Нідерландах активно почала розвиватися соціогеографія як синтез соціології і географії, предмет якої визначався як «вивчення регіональної диференціації і взаємозалежностей у суспільстві». Розвиток соціальної географії саме в Нідерландах пов'язаний з тим, що ця країна значною мірою є «штучною», з точки зору географічного простору, а також з великою щільністю населення, що обумовлює значну актуальність досліджень просторових проблем.

Головною темою мюнхенської школи соціальної географії Е. Томале назвав аналіз соціально-географічних процесів, під якими розумів просторовий прояв соціальної еволюції. Подальший розвиток соціальної географії було

орієнтовано на визначення суб'єктивних мотивів діяльності, які мають вплив на територіальну організацію.

З останнім напрямом тісно переплітається географія сприйняття простору. На думку К. Руппера, пріоритетного значення в географічних роботах набуває дослідження «людських дій у просторовому аспекті». Зазначимо, що цей напрям досліджень відповідає значною мірою американській «поведінковій (біхевіористській) географії». Яскравим представником біхевіористського напрямку став Кейтс, що розробив схему, за якою можна описувати аспекти поведінки людей. Так, зокрема, він досліджував проблему вибору людьми для проживання території, яка знаходиться під загрозою затоплення.

Разом з тим розвивається й інший напрям – географія добробуту, яка охоплює дуже широке коло питань оцінки умов життєдіяльності людей.

У роботі Р. Дж. Джонстона «Географія і географи (Англо-американська соціальна географія після 1945 р.)» значну увагу приділено проблемам якості та рівня життя населення, добробуту, географії бідності, пошуку представницьких соціальних індикаторів тощо.

Інший американський географ Дж. Ейлз займається дослідженнями соціального простору і вважає, що соціальна структура є визначальним фактором у просторовій організації та, водночас, залежить від неї. На його думку, об'єкт вивчення соціальної географії – це соціальна група, яка локалізована в певному просторі, а прикладні дослідження пов'язані з аналізом різних видів діяльності населення на території, а також національних та расових відносин.

Іншими «точками росту» західної соціальної географії є географія сфери послуг, гуманістична географія (досліджує географію людини, виходячи з внутрішнього світу індивіда, системи його цінностей; близька до біхевіористської), географія способу життя, радикальна географія та ін. Зокрема, радикальна географія виникла в 1960-70-х роках у Англії і США. Була заявлена в 1974 р. у Чикаго маніфестом «Радикальна географія». У 1977 р. в Англії вийшов збірник «Радикальна географія: альтернативні погляди на сучасні соціальні проблеми». Відомі вчені Вільям Бунге і Девід Гарвей (американський та англійський) з 1979 р. видають часопис «Антипод: радикальний журнал географії». На думку цих та інших науковців, географія є наукою соціальною, яка обслуговує інші соціальні науки з точним об'єктом. Користуючись марксовою теорією суспільства, вона висуває проблеми соціально-економічного змісту, особливо тіньових сторін життя людини (проблеми бідності, голоду, злочинності, наркоманії, проституції та ін.). Але розв'язувати ґрунтовно ці проблеми зобов'язані інші соціальні науки.

Епоха просторово-часової географії пов'язана з іменем шведського вченого гуманістичного напрямку Т. Хегерстранда, який намагався своєю концепцією привернути увагу до проблем якості життя людей і пояснити особливості положення та поведінки людей. Йому належить і обґрунтування концепції дифузії інформації, яка розглядає просторово-часові ареали діяльності як ресурси дифузії інформації, новацій, політичних подій, міграції людей, господарських перевезень тощо та як параметри, що обмежують діяльність.

Актуальність соціально-географічних досліджень

Соціальний розвиток виступає особливою стороною соціального прогресу, що взаємодіє з політичною, економічною, культурною, духовною та іншими сферами. На зміну стану соціуму в цілому й окремих його індивідів впливають всі умови, що склалися в суспільстві, в усіх зазначених вище сферах. Соціально-економічні та політичні умови дуже строкаті в різних регіонах і мають тенденцію до погіршення, що впливає на якість, спосіб і рівень життя населення, примушуючи його членів шукати способи боротьби за виживання, в т. ч. висловлюючи непокору владним структурам. Виникають нові політичні партії, які ніби-то захищають права громадян, хоча насправді політичні кола переслідують свою власну корисну мету і часто використовують населення для цього.

Отже, соціально-економічні та політичні відмінності в Україні дуже складні, залежать від багатьох факторів та умов (зокрема, відмінності в природно-кліматичних умовах та особливостях історичного розвитку окремих регіонів, особливості екологічної ситуації тощо) і повністю ніколи усунуті не будуть. Але знаючи ці особливості, фактори розвитку, причини, які негативно впливають на ту чи іншу соціальну ситуацію, можна пом'якшити негативний вплив, вирівняти рівень розвитку, компенсувати окремим соціальним групам додаткові витрати (на здоров'я, освіту, житлові умови тощо). Отже, ці особливості і відмінності треба дуже добре знати, а для цього – їх вивчати, досліджуючи складні соціальні явища та процеси.

Регіональні проблеми та відмінності в особливостях соціального розвитку окремих соціальних груп і цілих регіонів виступають важливим об'єктом дослідження багатьох наук, бо вони мають міждисциплінарний характер. Соціальна географія виступає не просто однією з цих наук, а є інтегруючою, бо може комплексно розглядати ці питання, досліджувати закономірності територіальної організації соціального життя, розробляти моделі подальшого її розвитку для ефективної реалізації соціальної політики держави.

Отже, географічна наука взагалі має сьогодні дуже важливе значення для подальшого розвитку суспільства та його взаємовідносин з навколишнім природним середовищем, а соціальна географія розвивається дуже швидко у відповідь на соціальний запит.

Об'єкт і предмет дослідження соціальної географії

Ключовими методологічними питаннями науки є її місце серед інших наук, а також питання про об'єкт, предмет, мету та завдання, підходи та методи дослідження, способи та засоби використання результатів у життєдіяльності суспільства тощо.

Серед радянських і вітчизняних географів існують різні, навіть суперечливі погляди на сутність соціальної географії, її об'єктно-предметну область, понятійно-термінологічний апарат, структуру, а також місце соціальної географії серед інших географічних дисциплін.

По-перше, багато науковців вважають, що соціальна географія не є самостійною галуззю знання, а лише аспектом дослідження існуючих галузей географії.

По-друге, соціальна географія розглядається як складова частина географії населення (А. О. Долинін та ін.).

По-третьє, соціальна географія – це самостійна наука, яка поряд з економічною географією є основною галуззю суспільної географії. Зрозуміло, що за ступенем зрілості соціальна географія поки що відстає від економічної, оскільки почала формуватися значно пізніше.

По-четверте, деякі вчені вважають, що соціальна географія є не лише самостійною наукою, а й синонімом всієї суспільної географії (М. Ф. Грін, 1973 р.; В. М. Гофман, 1981 р.; С. Я. Ниммик, 1979 р.). Так, С. Я. Ниммик з цього приводу писала: «Під суспільною або соціальною географією в широкому значенні цього слова потрібно розуміти систему географічних наук, які формуються в даний час у радянській науці, що вивчають різні сторони життя суспільства як єдиного цілого...».

По-п'яте, соціальну географію ототожнюють з регіональною соціологією і відносять до соціологічних дисциплін.

На сучасному етапі розвитку соціальної географії найбільш прийнятним є третій варіант (розгляд соціальної географії як самостійної галузі суспільної географії).

Визначити, чим саме займається дана наука, – значить чітко вказати межі вивчення реальної дійсності, яку вона досліджує на відміну від інших наук. Отже, важливо чітко визначити основні методологічні особливості науки.

Головне – це **об'єкт та предмет** дослідження. Питання це, з одного боку, суто філософське, а з іншого – має дуже важливе значення для розвитку всіх наук. Основи його були закладені ще німецьким філософом І. Кантом.

Об'єкт дослідження – це фрагмент об'єктивної дійсності, на який спрямована пізнавальна або практична діяльність, тобто це те, що вивчає та досліджує дана наука.

Предмет дослідження – це певна частина (аспект) об'єктивної реальності (об'єкту), тобто ті сторони, властивості й відносини об'єкту, які вивчаються даною наукою. Решта особливостей (частин) об'єкту розглядається наукою як другорядні або як умова його існування.

Предмет науки не може бути тотожним об'єкту, який вона вивчає, бо останній – це емпірично дана реальність, яка репрезентує ту або іншу грань об'єктивного світу. Предмет – це відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні через виявлення найбільш значущих закономірностей (з точки зору практики), зв'язків та відносин реальності. Предмет науки є наслідком теоретичного абстрагування, що дає змогу виявити закономірності розвитку та функціонування об'єкта, що вивчається, які є специфічними для даної науки (рис. 2).

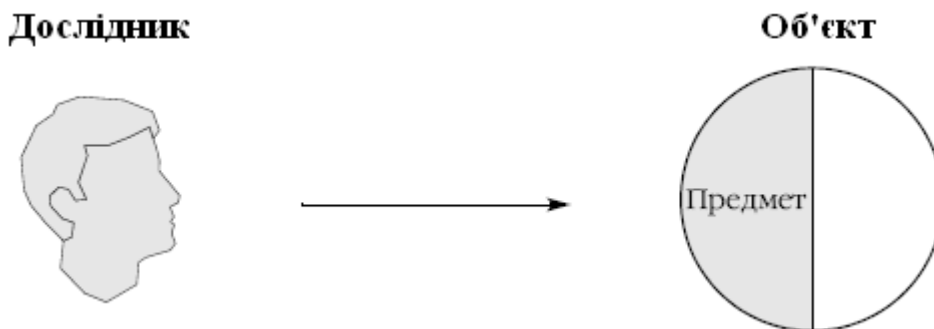

Рис. 2. Співвідношення об'єкта і предмета дослідження науки
(за В. А. Столбовим та М. Д. Шаригіним)

У зв'язку з тим, що соціальна географія в Україні ще тільки формується, серед учених-географів, які займаються соціально-географічними дослідженнями, немає єдиних поглядів на об'єкт і предмет цієї науки. У радянській та вітчизняній географічній літературі визначення об'єкта і предмета соціальної географії дається багатьма вченими:

1. **Е. Б. Алаєв** (80-ті рр. ХХ ст.) вважає, що **об'єкт дослідження** соціальної географії «...виступають **різні територіальні спільноти людей**, їхні історичні особливості розвитку, внутрішня структура, зв'язки з виробництвом і навколишнім середовищем, взаємозв'язки між різними територіальними спільнотами, різні групи населення всередині цих спільнот (об'єднаних за

показниками класової, професійної належності і т. п.) – в частині, яка стосується просторової поведінки цих груп...». **Предметом дослідження** автор вважає «...**просторові аспекти поведінки людей** (у першу чергу процес розселення), пояснення і прогнозування цієї поведінки...».

2. **М. Т. Агафонов** розглядає як **об'єкт дослідження** соціальної географії «...**територіально організовані соціальні структури** в їх взаємовідношеннях одна з одною, з матеріальним виробництвом і навколишнім природним середовищем...». **Предметом дослідження** соціальної географії, на його думку, є «...**територіальний аспект соціального розвитку** в конкретних суспільно-історичних умовах...».

3. **У. І. Мересте і С. Я. Ниммик** (80-ті рр. ХХ ст.) з приводу визначення **об'єкта дослідження** соціогеографії вважають, що ним є **територіальні відмінності в соціальному житті людей**, викликані територіальними відмінностями невиробничої сфери.

4. За **М. Д. Пістуном** (90-ті рр. ХХ ст.), основним **об'єктом дослідження** соціальної географії є територіальні єдності людей, тобто групи, що проживають і працюють на даній території (він їх називає **соціально-географічними комплексами**), а **предметом** – їх **територіальна організація та комплексно-пропорційний розвиток**.

5. **О. І. Шаблій** не виділяє окремо об'єкт і предмет дослідження соціальної географії, узагальнюючи їх у межах суспільної географії (**об'єкт дослідження** всієї суспільної географії та соціальної географії зокрема – **суспільство в цілому і його складові частини** (населення, соціальна, економічна, духовна, політична сфери тощо), а **предмет** – **їх геопросторова (територіальна) організація**).

6. Найбільш змістовне, розширене й узагальнююче визначення об'єктно-предметної області соціальної географії дали **Я. Б. Олійник та А. В. Степаненко**. На їх думку, **об'єктом дослідження** соціальної географії є **суспільство в територіальному вимірі й соціальний простір**.

З зазначеного об'єкта дослідження соціальної географії маємо, що дуже важливою соціально-географічною категорією науки виступає поняття соціального простору.

Соціальний простір являє собою соціально освоєну частину природного простору як середовища проживання людей, просторово-територіальний аспект життєдіяльності суспільства і предметного світу людини, характеристику соціальної структури суспільства з погляду «розміщення» соціальних груп, прошарків, «простору» (умов, можливостей) їх розвитку.

Із соціальним простором тісно пов'язаний *соціальний час*. Це специфічна характеристика часу, в якому існує і розвивається суспільство, різні соціальні спільноти, індивіди.

Об'єктом соціальної географії, на думку Я. Б. Олійника і А. В. Степаненка, є також *соціальна сфера в просторовому вимірі*.

Соціальна сфера – відносно самостійна сфера життєдіяльності суспільства, що охоплює відносини між соціальними спільнотами, всередині них, між окремими особами, які займають різне положення в суспільстві й беруть неоднакову участь у його соціальному житті. Тобто це сфера протікання соціального життя, де реалізуються соціальні потреби та інтереси соціальних груп і спільностей, відносини суспільства й окремої особи, яка охоплює умови праці, здоров'я, відпочинок та дозвілля. Соціальну сферу складають система освіти та охорони здоров'я, культури, відпочинку, соціального забезпечення тощо.

Соціальна сфера є об'єктом дослідження не лише соціальної географії, а й економіки, соціології, психології, політології тощо. Але кожна з них досліджує свою сторону об'єкта, якусь його особливість. Наприклад, соціологія досліджує її під кутом зору реалізації, відтворення і зміни всієї системи соціальних відносин та їх реального змісту – соціального життя, факторів та закономірностей, що визначають, регулюють це життя.

Соціальна географія вивчає соціальну сферу в територіальному та часовому вимірі. Отже, *предметом дослідження* соціальної географії, за Я. Б. Олійником і А. В. Степаненком, є *територіальна організація соціальної сфери*.

7. Деякі географи вважають, що *предметом дослідження* соціальної географії є *соціальна функція географічного середовища*, яка набувається нею в результаті її включення в господарську діяльність (М. Ф. Грин, 1973 р.). Це широка трактовка предмета дослідження соціальної географії.

8. *Л. Т. Шевчук* виділяє головний (центральный або загальний) об'єкт дослідження соціальної географії, який виокремлюється з загального об'єкта дослідження суспільної географії, та конкретні об'єкти дослідження соціальної географії.

Загальним об'єктом дослідження соціальної географії, як і суспільної географії, є *Людина у вигляді суспільства, суспільних груп людей, територіальних спільностей та інших спільностей людей*.

Відповідно до конкретних об'єктів суспільної географії, якими, на думку О. І. Шаблія, є форми геопросторової (територіальної) організації суспільства чи його складових частин, *конкретними об'єктами дослідження* соціальної географії є *соціальні підсистеми форм геопросторової (територіальної)*

організації суспільства загалом або його складових частин, тобто соціальна сфера та її елементи (соціальні об'єкти, соціальні явища, соціальні процеси) в умовах співвідношення конкретного соціально-часового виміру з геопросторово-часовими координатами.

Отже, найбільш загальним визначенням соціальної географії є таке:

Соціальна географія – це наука, що досліджує територіальну організацію всього соціального життя (соціальної сфери), закономірності його територіального розвитку.

Я. Б. Олійник та А. В. Степаненко дають таке визначення науки: **соціальна географія** – це наука про загальні і специфічні закони та закономірності територіальної організації суспільства і соціального простору, механізм дії і форми прояву їх у територіальних системах, що функціонують у просторово-часовому географічному просторі. Соціальна географія вивчає просторові процеси та форми організації життя людей і суспільного виробництва насамперед з погляду людини – умов її праці, побуту, відпочинку, розвитку особи і відтворення життя.

Соціальна географія вивчає закономірності просторово-часової організації соціальної сфери суспільства, особливості функціонування і розвитку територіальних соціальних систем, управління ними (М. Шаригін).

Соціальна географія сформувалася на межі двох наук – географії і соціології в результаті соціологізації географії та регіоналізації соціології. Результатом цих процесів є формування соціальної географії в системі географічних наук і регіональної соціології в системі соціологічних наук.

Для більш поглибленого розуміння соціальної географії слід визначити сутність категорії «соціальний».

«**Соціальний**» у перекладі з латинської означає «товариський, громадський, той, що пов'язаний із життям і стосунками людини у суспільстві». У найширшому розумінні поняття «соціальний» трактується як тотожне поняттю «суспільство», тобто позначає все суспільне, всю систему суспільних відносин.

У географічній науці тлумачення поняття «соціальний» є дещо вужчим і точнішим. Так, на думку Е. Б. Алаєва, «соціальний» – це такий, що належать до явищ, безпосередньо пов'язаних з відтворенням населення, формуванням різних спільностей людей, їх взаємовідносинами (не беручи до уваги виробничих відносин).

Уточнення об'єкта та предмета соціальної географії в сучасних умовах

Соціальний розвиток відбувається під впливом низки факторів, серед яких важливе значення мають економічні, політичні, демографічні умови, а

також стан та якість навколишнього природного середовища. Навколишнє оточення соціуму і сам соціум стрімко змінюються, що й ставить нові завдання перед соціальною географією та вимагає зміни її методологічних основ, уточнення і розширення її об'єктно-предметної області.

Новий соціальний запит і нові завдання, що ставляться перед соціальною географією глобальним соціумом, потребують уточнення об'єкта і предмета дослідження цієї галузі науки.

Узагальнено можна виділити такі істотні аспекти об'єкта дослідження соціальної географії:

- **соціальний** (суспільство, соціальна сфера, соціальний простір, спільності людей, соціальні структури, соціальне життя);

- **територіальний** (територіальні структури, територіальні спільності, територіальний вимір, територіальні відмінності);

- **відношення** (взаємозв'язки, відносини між собою, з природним оточенням, з матеріальним виробництвом);

- **динаміка, рух** (особливості розвитку, поведінка).

Кожний із виділених аспектів є варіативним, тобто передбачає значні варіації змісту. Наприклад, *соціальний аспект* допускає визначення об'єкта дослідження за різними ознаками – етнічними, професійними, політичними, релігійними, економічними тощо, тобто узагальненим поняттям є соціум. *Територіальний аспект* допускає визначення об'єкта на різних рівнях – глобальному, національному, регіональному, локальному. *Аспект відношення* теж може бути різним – зв'язки бувають економічними, політичними, релігійними, виробничими, культурними, інформаційними та ін. *Динамічний аспект* також допускає широкий вибір руху – спад, зростання, прогрес, регрес, прискорення, уповільнення тощо.

Враховуючи розглянуті аспекти, на основі системного підходу можна сформулювати *узагальнений об'єкт дослідження соціальної географії*. Системна інтерпретація *об'єкта дослідження соціальної географії* базується на тому, що головним (обов'язковим) його елементом (підсистемою) повинен бути соціум, або соціальна система – спільність людей, визначена за певною ознакою.

Соціальні системи принципово відрізняються від інших типів систем тим, що до їх складу входять особливі соціальні елементи – люди, які наділені свідомістю і розумом, і тому здатні взаємодіяти між собою і з навколишнім середовищем цілеспрямовано, використовуючи різні інформаційні канали і зв'язки. Цілеспрямованість передбачає вибір (постановку) мети та подальший пошук оптимальних шляхів її досягнення. Окрім загальносистемних властивостей *соціальні системи* мають і специфічні ознаки:

- наявність мети (ідеалу), яка визначає функціонування системи протягом деякого часу;

- ієрархічна структура з чітко визначеним співвідношенням елементів і підсистем, яка формується свідомо з урахуванням головної мета соціальної системи;

- цілеспрямоване управління – свідоме утримання системи в заданому інтервалі параметрів її функціонування.

Отже, на даному рівні розвитку суспільства важливим об'єктом дослідження соціальної географії є *соціогеосистема*.

Соціогеосистема (за Л. М. Немець) – це «...гетерогенна система, що включає різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, косні і біогенні елементи (підсистеми), які знаходяться у взаємодії за допомогою потоків речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі».

Структура соціальної географії

Соціальна географія в світі має довготривалу історію, проте на пострадянському просторі вона як самостійна галузь географії, що має свій власний об'єкт та предмет дослідження, тільки формується.

Дослідженнями теоретико-методологічних особливостей цієї науки займалися в різні вчені, серед яких слід відзначити О. І. Алексєєва, В. М. Гофмана, М. Ф. Гріна, А. О. Долинїна, С. Я. Ниммик, Я. Б. Олійника, М. Д. Пістуна, Ю. Г. Саушкіна, А. В. Степаненка, О. Г. Топчієва та інших.

Місце і значення соціальної географії в системі наук визначається саме тією роллю, яку вона виконує в житті суспільства. Соціальна географія є складовою більш загальної географічної науки – суспільної географії. До її складу входить багато нових, молодих галузевих наук (медична географія, географія обслуговування, рекреаційна географія, сакральна географія тощо).

Існує дуже багато класифікацій суспільної географії, які по-різному визначають місце та склад соціальної географії. Найбільшій популярності набули класифікації професорів С. Я. Ниммик (Естонія), С. Б. Лаврова (Санкт-Петербург), Е. Б. Алаєва (Москва), А. П. Голікова (Харків), М. Д. Пістуна (Київ) та ін. (рис. 3-11, табл. 1).

С. Я. Ниммик структурними частинами суспільної географії виділяє географію населення, економічну географію, соціальну географію, а також «галузі суспільної географії, що формуються» (рис. 3).

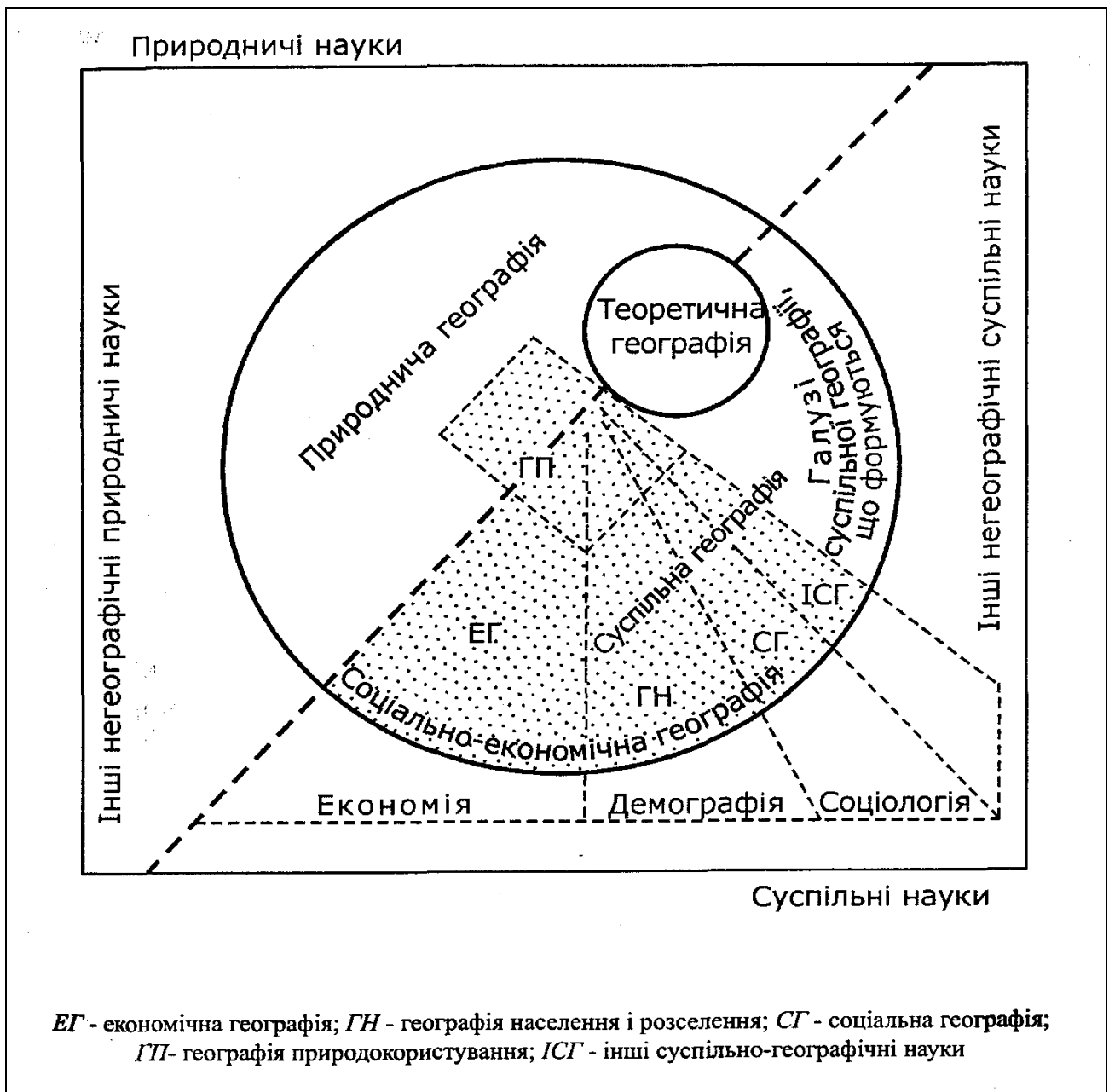

Рис. 3. Структура суспільної географії за С. Я. Ниммик (Тарту, Естонія, 1984 р.)

У схемі *С. Б. Лаврова* вище названі три частини суспільної географії вже не просто існують поруч одна з одною, а частково перетинаються. На перетині економічної і соціальної географії знаходяться «Географія сфери послуг», «Географія науки і освіти», на перетині соціальної географії і географії населення – «Географія трудових ресурсів» та «Географія розселення». У кожній з трьох частин суспільної географії С. Б. Лавров виділяє ще «теоретичне ядро» і «регіональні аспекти» на відміну від «галузевих аспектів» (рис. 4).

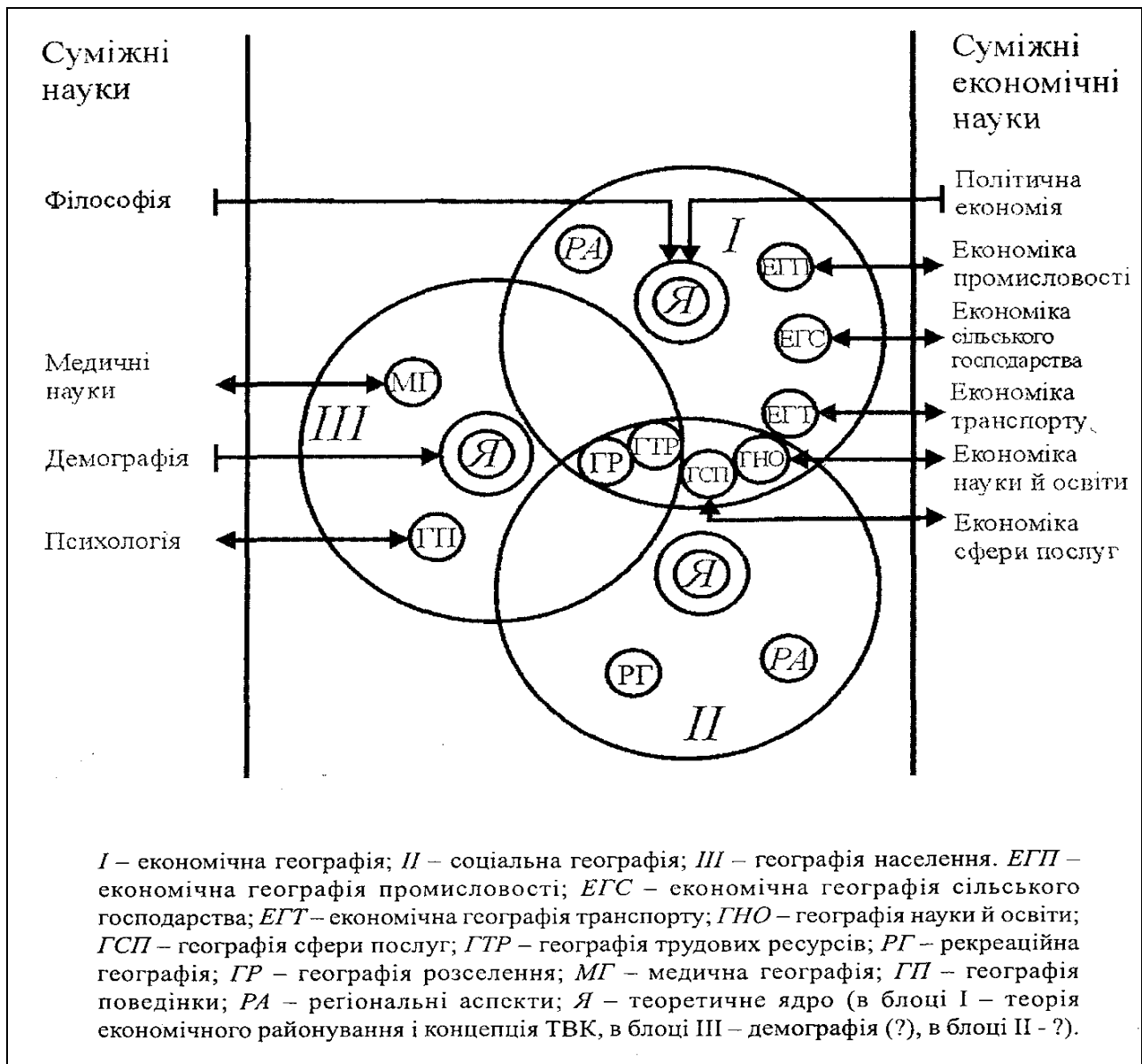

Рис. 4. Структура суспільної географії за С. Б. Лавровим
(Санкт-Петербург, Росія)

А. П. Голіков у структурі соціальної географії виділяє галузеві, комплексні, галузево-комплексні та регіональні науки. Так, до галузевих соціально-географічних наук він відносить «Рекреаційну географію», «Географію науки», «Географію споживання», «Географію обслуговування» та ін., до галузево-комплексних – «Географію культури», «Медичну географію» та ін. (рис. 5).

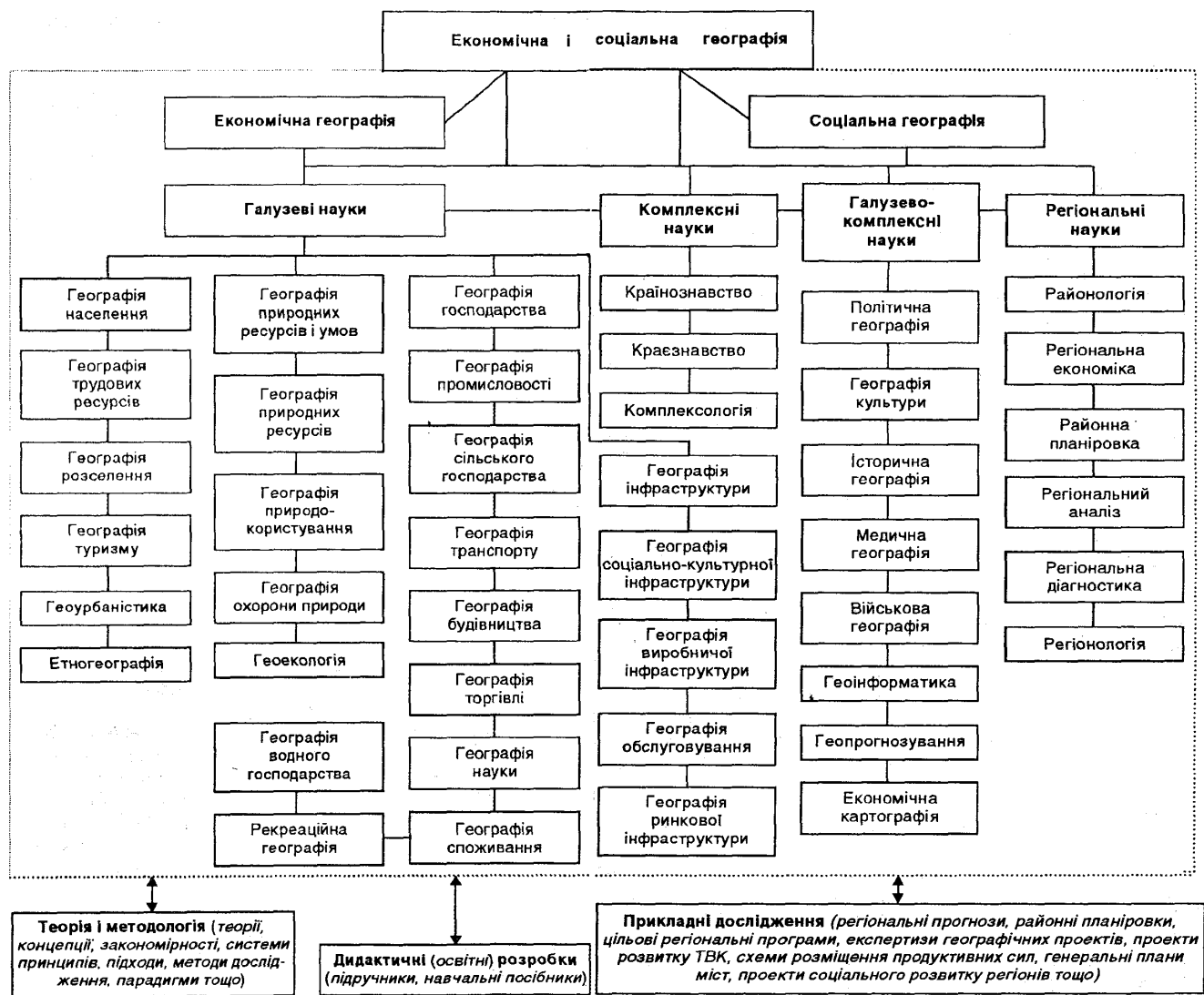
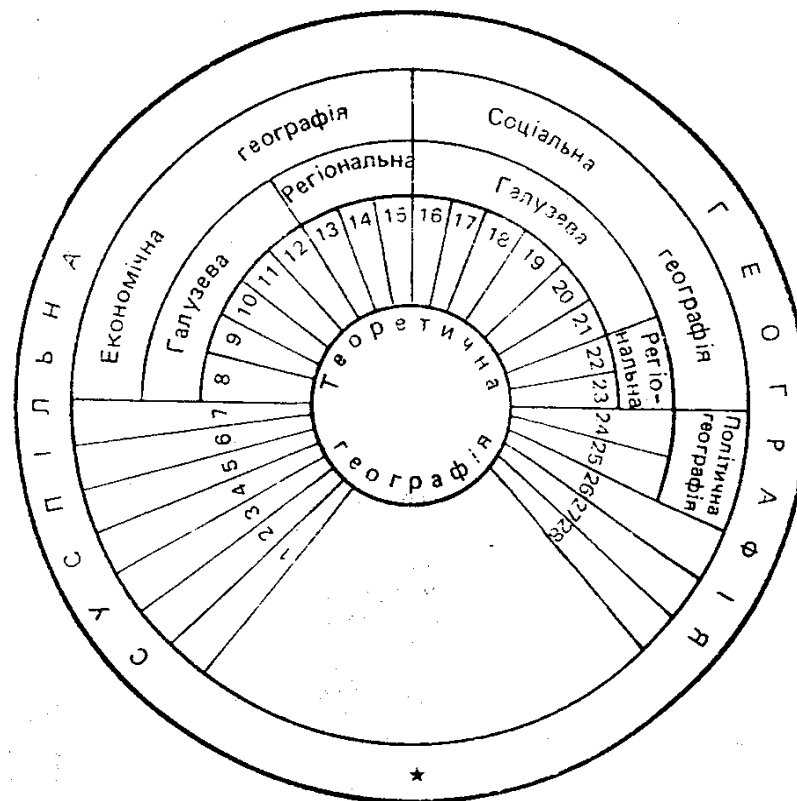

Рис. 5. Структура економічної і соціальної географії за А. П. Голіковим (Харків)

М. Д. Пістун розглядає структуру суспільної географії з різних позицій. За першою з них, суспільна географія поділяється на економічну, соціальну, політичну та низку інших наук. Всі соціально-географічні науки, в свою чергу, поділяються на галузеві та регіональні. Серед перших він виділяє «Географію населення», «Географію населених пунктів», «Географію праці», «Географію сфери обслуговування і споживання», «Рекреаційну географію», «Медичну географію»; серед других – «Соціальну географію України» та «Соціальну географію зарубіжних країн» (рис. 6).

Структура суспільної географії:

1. Основи теорії суспільної географії. 2. Суспільна картографія. 3. Управління розвитком регіону. 4. Основи районного і міського планування. 5. Методи суспільно-географічних досліджень. 6. Методика суспільно-географічних досліджень. 7. Методика викладання суспільної географії. 8. Економічна географія природних ресурсів. 9. Географія промисловості. 10. Географія сільського господарства. 11. Географія транспорту. 12. Географія будівельної індустрії. 13. Економічна географія України. 14. Економічна географія зарубіжних країн. 15. Економічна географія Світового океану. 16. Географія населення. 17. Географія населених пунктів. 18. Географія праці. 19. Географія сфери обслуговування і споживання. 20. Рекреаційна географія. 21. Медична географія. 22. Соціальна географія України. 23. Соціальна географія зарубіжних країн. 24. Політична географія суші. 25. Політична географія Світового океану. 26. Географія культури. 27. Географія органів управління. 28. Географія інфраструктури

Рис. 6. Структура суспільної географії за М. Д. Пістуном (Київ, 1996 р.)

За другою класифікацією суспільна географія поділяється на 3 структурні частини: аналітичні (галузеві), синтетичні та методичні дисципліни. В жодній з них немає такої дисципліни, як соціальна географія, проте до складу аналітичних дисциплін входить низка соціально-географічних галузей – «Географія населення і поселень», «Географія сфери обслуговування», «Географія торгівлі», «Географія культури» (рис. 7).

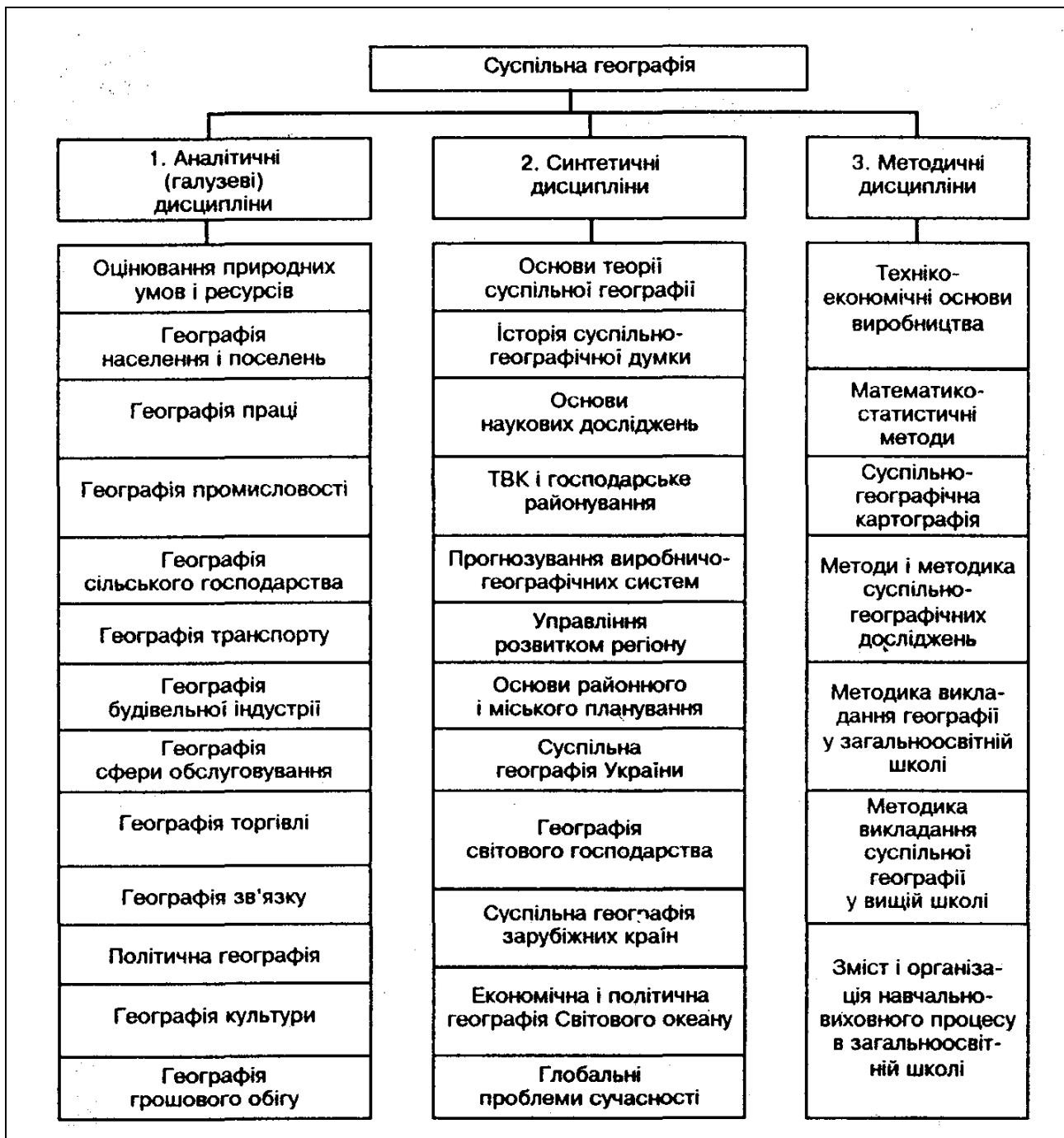

Рис. 7. Структура суспільно-географічних дисциплін за М. Д. Пістуном (Київ, 1996 р.)

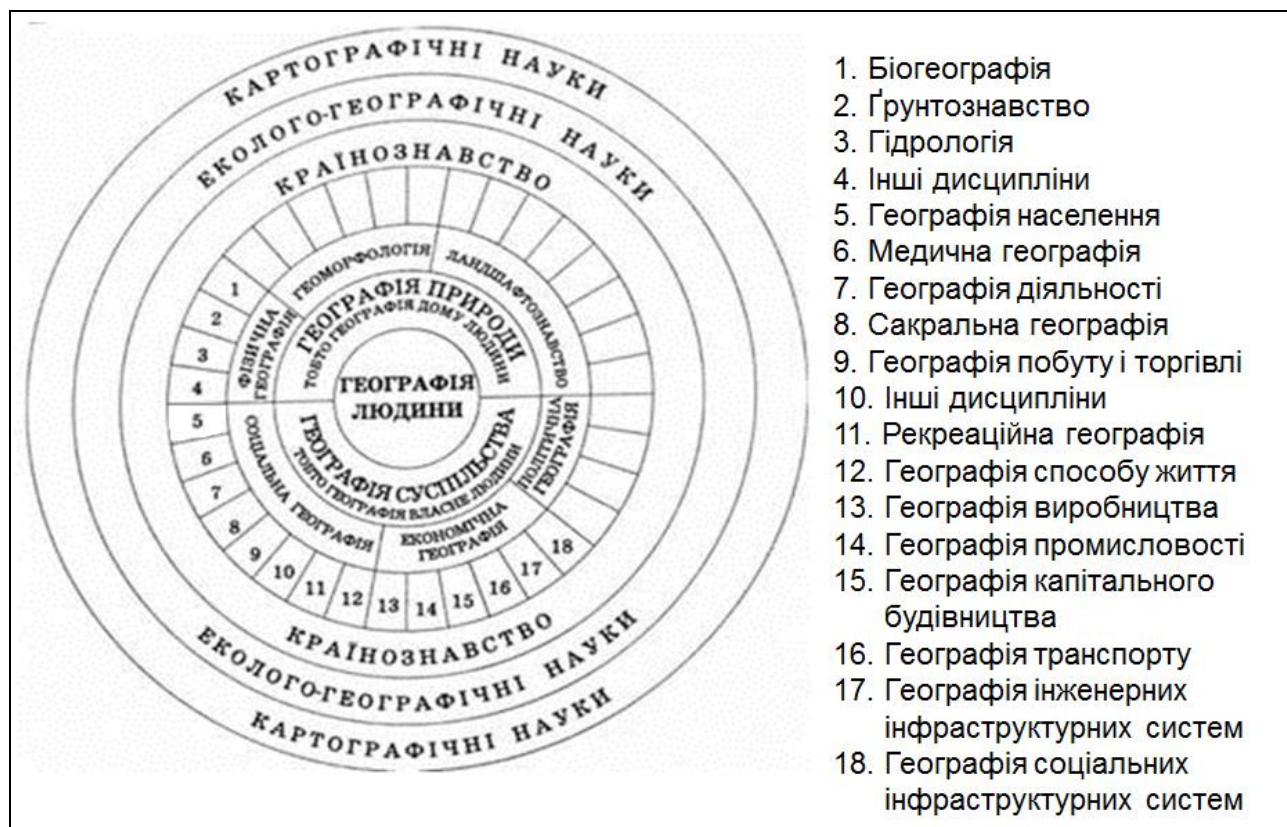
Я. І. Жупанський сучасну географію поділяє на чотири великі підсистеми: природничі (фізико-географічні), суспільні (економіко-географічні), природничо-соціальні, наскрізні географічні науки.

Соціальна географія належить до суспільних (економіко-географічних) дисциплін та включає: «Електоральну географію», «Географію поведінки», «Географію культури», «Географію релігії», «Географію населення», «Географію розселення і поселень», «Географію міграцій», «Етнічну

географію», «Географію трудових ресурсів», «Політичну географію», «Регіональну політичну географію».

Б. Б. Родман у структурі соціальної географії виділяє такі її галузі: «Географія людських рис», «Етнічна географія», «Політична географія», «Географія розселення» (охоплює «Географію населення» і «Географію поселень»), «Соціологічна географія (соціогеографія), «Географія культури», «Географія комунікацій» (вивчає потоки речовини, енергії, інформації).

Л. Т. Шевчук всю географічну науку називає «Географією Людини» та поділяє її на «Географію природи» («Географію Дому людського») та «Географію суспільства» («Географію власне Людини»), а останню – на соціальну, економічну та політичну географію. Соціальна географія, за Л. Т. Шевчук, включає: «Географію населення», «Медичну географію», «Географію діяльності», «Сакральну географію», «Географію побуту і торгівлі», «Рекреаційну географію», «Географію способу життя» (рис. 8).

1. Біогеографія
2. Ґрунтознавство
3. Гідрологія
4. Інші дисципліни
5. Географія населення
6. Медична географія
7. Географія діяльності
8. Сакральна географія
9. Географія побуту і торгівлі
10. Інші дисципліни
11. Рекреаційна географія
12. Географія способу життя
13. Географія виробництва
14. Географія промисловості
15. Географія капітального будівництва
16. Географія транспорту
17. Географія інженерних інфраструктурних систем
18. Географія соціальних інфраструктурних систем

Рис. 8. Структура суспільно-географічних дисциплін за Л. Т. Шевчук (Львів, 1999 р.)

А. В. Степаненко в структурі соціальної географії виділяє такі підсистеми (блоки): «Географія населення», «Ментальна географія», «Соціальна географія життєдіяльності населення», «Географія сервісу або

географія сфери послуг», «Галузеві дисципліни», «Комплексні дисципліни», «Регіональна соціальна географія» (табл. 1)

Таблиця 1

Структура наукових дисциплін соціальної географії (за А. В. Степаненком)

Підсистеми (блоки) соціальної географії	Наукові дисципліни (напрями)
Географія населення	Демогеографія, географія людських рас, етногеографія, географія трудових ресурсів і ринку праці, геоурбаністика, демографічна глобалізація, міграції населення, демокраїнознавство, географія розселення
Ментальна географія	Географія культури (геокультура), сакральна географія, поведінкова географія, часова географія, географія сприйняття, регіональна свідомість
Географія життєдіяльності населення	Географія людського розвитку, географія діяльності і зайнятості населення, географія способу життя і соціальних локалітетів життя людей, гармонізація життєдіяльності суспільства у природному середовищі, соціальна екологія, соціальна регіональна безпека
Географія сервісу або географія сфери послуг	Географія освіти, географія торгівлі і громадського харчування, географія побуту, географія житлово-комунального господарства, географія охорони здоров'я, географія фітнесу і розваг, географія споживання і рекреаційна географія
Галузеві дисципліни	Географія туризму, гендерна географія, політична географія, електоральна географія, географія злочинності, географія зубожіння і бідності населення, географія комунікацій, географія рівня і якості життя населення, медична географія, географія спорту, комерційна географія, географія розвитку
Комплексні дисципліни	Географія цивілізацій, соціальне геопросторознавство, територіальна організація людського суспільства, геосоціомаркетинг, геосоціоменеджмент, соціальне районування
Регіональна соціальна географія	Соціальна географія регіонів, соціальна географія міст, соціальна географія сіл (сільської місцевості), географія глобальних соціальних проблем

О. І. Шаблій у структурі суспільної географії виділяє її теоретичне ядро – «Загальну теорію суспільної географії», а також 3 блоки дисциплін – блок основних дисциплін, блок допоміжних дисциплін та блок суміжних дисциплін.

Соціальна географія поряд з політичною географією, економічною географією і географією населення входить до блоку основних дисциплін та поділяється на низку галузевих і просторових дисциплін.

Галузеві складові частини соціальної географії: «Географія сфери послуг», «Географія способу життя», «Географія поведінки», «Радикальна

географія». Часто у складі географії сфери послуг окремо виділяють «Географію торгівлі», «Географію освіти», «Географію охорони здоров'я», «Рекреаційну географію» та з певною часткою достовірності – «Географію науки і наукового обслуговування», «Географію культури», «Географію релігії» (т.зв. «Сакральну географію»).

У просторовій групі наукових дисциплін соціальної географії теж можна виділити соціально-географічні: «Соціально-географічна глобалістика», «Соціально-географічне країнознавство», «Соціально-географічна регіоналістика», «Мікрогеографія населених пунктів» (рис. 9).

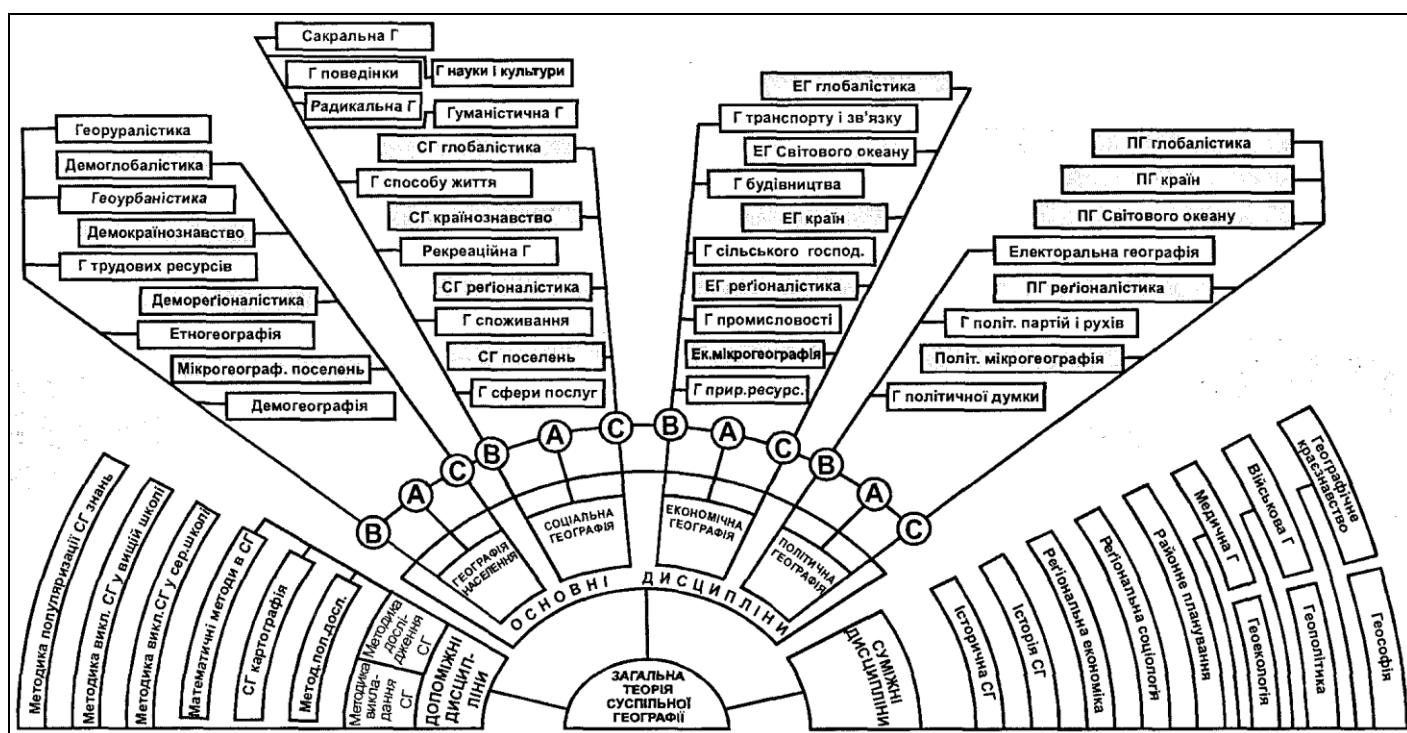
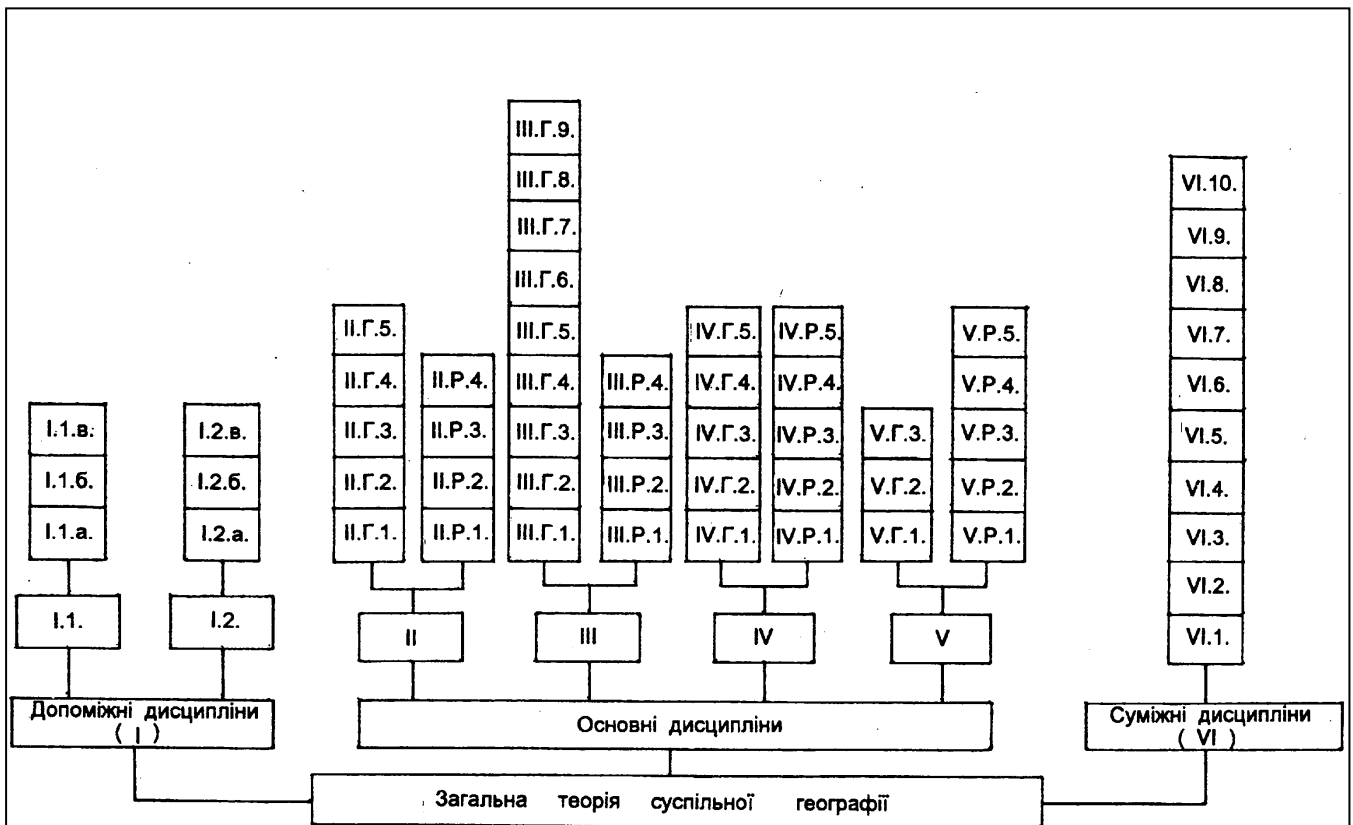

Рис. 9. Структура суспільної географії за О. І. Шаблієм (Львів, 1997 р.)

Майже аналогічної класифікації дотримується **О. Г. Топчієв** (рис. 10).

Наведемо ще дві структурні схеми суспільної географії, авторами якої є російські соціоекономгеографи В. А. Столбов і М. Д. Шаригін та О. Г. Дружинін (рис. 11-12).

Г – галузеві дисципліни, Р – регіональні дисципліни

1.1. Методика викладання суспільної географії: 1.1.а. методика викладання у середній школі; 1.1.б. методика викладання у вищій школі; 1.1.в. методика популяризації суспільно-географічних знань;

1.2. Методика дослідження суспільної географії: 1.2.а. методи польових досліджень; 1.2.б. суспільно-географічна картографія; 1.2.в. математичні методи в суспільній географії;

II. Географія населення: II.Г.1. демогеографія; II.Г.2. етногеографія; II.Г.3. географія трудових ресурсів; II.Г.4. геурбаністика; II.Г.5. георуалістика; II.Р.1. мікрогеографія поселень; II.Р.2. деморегіоналістика; II.Р.3. демокраїнознавство; II.Р.4. демоглобалістика.

III. Соціальна географія: III.Г.1. географія сфери послуг; III.Г.2. географія споживання; III.Г.3. рекреаційна географія; III.Г.4. географія способу життя; III.Г.5. гуманістична географія; III.Г.6. радикальна географія; III.Г.7. географія поведінки; III.Г.8. географія науки і культури; III.Г.9. сакральна географія. III.Р.1. соціальна географія поселень; III.Р.2. соціально-географічна регіоналістика; III.Р.3. соціально-географічне країнознавство; III.Р.4. соціально-географічна глобалістика;

IV. Економічна географія: IV.Г.1. географія природних ресурсів; IV.Г.2. географія промисловості; IV.Г.3. географія сільського господарства; IV.Г.4. географія будівництва; IV.Г.5. географія транспорту і зв'язку; IV.Р.1. економічна мікрогеографія; IV.Р.2. економіко-географічна регіоналістика; IV.Р.3. економічна географія країн; IV.Р.4. економічна географія Світового океану; IV.Р.5. економіко-географічна глобалістика;

V. Політична географія: V.Г.1. географія політичної думки; V.Г.2. географія політичних партій і рухів; V.Г.3. електоральна географія; V.Р.1. політична мікрогеографія; V.Р.2. політико-географічна регіоналістика; V.Р.3. політична географія Світового океану; V.Р.4. політична географія країн; V.Р.5. політико-географічна глобалістика.

VI.1. Історична географія; VI.2. Регіональна економіка. VI.3. Районне планування; VI.4. Геополітика. VI.5. Медична географія; VI.6. Військова географія; VI.7. Історія географії; VI.8. Теософія. VI.9. Географічне краєзнавство; VI.10. Регіональна соціологія

Рис. 10. Структура суспільної географії за О. Г. Топчієвим (Одеса, 2001 р.)

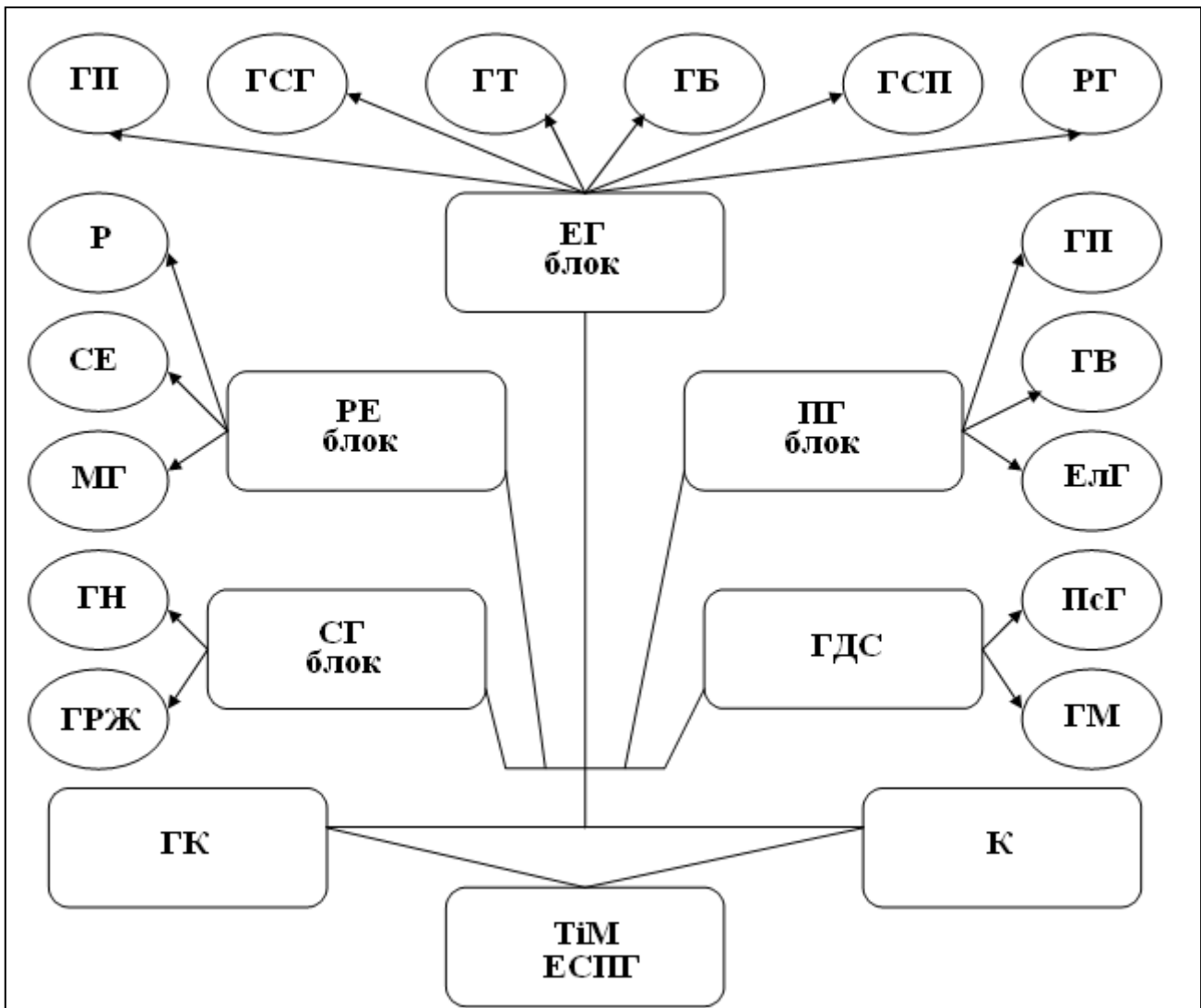

Рис. 11. Структура економічної та соціальної географії за В. А. Столбовим та М. Д. Шаригінім (Москва, Росія, 2007 р.)

Узагальнюючи все вищезазначене, можна дійти висновку, що всі соціально-географічні дисципліни поділяються на 3 блоки:

- загальна соціальна географія (теоретична);
- галузева соціальна географія (географія сфери обслуговування; рекреаційна географія, географія поведінки тощо);
- регіональна соціальна географія.

Соціальна географія займає важливе вузлове положення в системі наук, які вивчають соціально-територіальні відмінності. Вона тісно пов'язана з різними суспільними регіональними науками, а також з природничо-географічними, насамперед із соціологією, економікою, іншими гуманітарними науками. Найбільш тісно *соціальна географія* пов'язана саме з суспільною географією, складовою часткою якої і є на думку провідних учених нашої країни. Суспільна географія (за О. І. Шаблієм) вивчає суспільство, а соціальна географія – соціальний простір, соціальну сферу.

ЕГ блок – економіко-географічний блок: **ГП** – географія промисловості, **ГСГ** – географія сільського господарства, **ГТ** – географія транспорту, **ГБ** – географія будівництва, **ГСП** – географія сфери послуг, **РГ** – рекреаційна географія;

РЕ блок – ресурсно-екологічний блок: **Р** – ресурсознавство, **СЕ** – соціо-геоекологія, **МГ** – медична географія;

СГ блок – соціально-географічний блок: **ГН** – географія населення, **ГРЖ** – географія рівня і якості життя;

ІП блок – політико-географічний блок: **ГП** – геополітика, **ГВ** – географія влади і владних структур, **ЕлГ** – електоральна географія;

ГДС – географія духовної сфери: **ПсГ** – психологічна географія, **ГМ** – географія мислення;

К – країнознавство;

ГК – географія культури;

ТіМ ЕСПГ – теорія і методологія економічної, соціальної і політичної географії

Рис. 12. Структура суспільної географії за О. Г. Дружинініним
(Ростов-на-Дону, Росія, 1999 р.)

Функції соціальної географії

Соціальна географія, як і кожна інша наука, покликана виконувати певні функції в духовному і матеріальному житті суспільства. Питання про функції науки є суто методологічним, тобто належить до теорії науки, а тому розглядається і розробляється провідними науковцями в даній галузі. Найбільш ґрунтовно питання про функції соціальної географії розглянуто Я. Б. Олійником та А. В. Степаненком, Л. М. Немець, Л. Т. Шевчук.

За **Я. Б. Олійником і А. В. Степаненком**, соціальна географія реалізує своє призначення через виконання таких функцій, як теоретико-пізнавальна, прогностична, інформаційна, соціального проектування і конструювання, управлінська.

Теоретико-пізнавальна функція соціальної географії спрямована на вивчення та аналіз соціальної реальності. Це концентрація, пояснення, поповнювання і збагачення існуючого соціально-географічного знання, розробка законів і категорій науки тощо, на основі чого відбувається стрімкий розвиток соціальної географії, її теорії, розбудова теоретико-методологічної бази. Ця функція забезпечує дослідження і просторово-часове пізнання нової соціальної дійсності у різних територіальних вимірах. Наприклад, поява нових глобальних проблем, які носять соціально-географічний характер, та ін.

Дана функція виконує таке важливе завдання, як передача накопичених знань і соціального досвіду із покоління в покоління, здійснюючи наступність культурно-етнічних, релігійних, духовних, моральних та інших традицій різних соціумів, що є надзвичайно важливим в умовах глобалізації всіх соціальних явищ.

На рівні індивіда теоретико-пізнавальна функція забезпечує формування та розвиток особистості; на рівні соціосистеми – формування суспільної свідомості; на рівні соціогеосистеми – науково-дослідну, освітню та виховну діяльність. Враховуючи негативний характер глобальних проблем людства, на сучасному етапі суспільного розвитку все більшого значення набувають дослідження зміни соціуму, його стилю життя, свідомості, взаємовідносини з природним середовищем тощо.

Інформаційна функція забезпечує збирання, систематизацію та накопичення соціально-географічної інформації. Ця функція доповнює попередню. Її реалізація сьогодні і в подальшому тісно пов'язана зі стрімким розвитком сучасних інформаційних технологій, геоінформаційних систем, комп'ютерних і комунікаційних мереж тощо. Значення цієї функції зростає саме в сучасних умовах, бо інформація все більше виступає головним двигуном соціального прогресу в світовому масштабі.

Прогностична функція полягає в соціальному прогнозуванні. На основі знання законів соціально-географічного розвитку соціальна географія має змогу складати коротко- або довготермінові прогнози зміни реальності. Прогностична функція соціальної географії може забезпечити побудову оптимальної траєкторії розвитку соціогеосистем, слідкувати за відхиленням від неї та обґрунтовувати управлінські рішення. Дана функція соціальної географії може бути ефективно реалізованою разом з соціально-географічним моніторингом, який повинен забезпечувати збір достовірної інформації про поточний стан соціогеосистем з метою подальшого корегування їх розвитку.

Функція соціального проектування і конструювання має головною метою моделювання соціальних процесів або явищ із заданими параметрами і режимом функціонування. Іншими словами, це бажання дати чіткий, кількісно і якісно витриманий соціальний прогноз. Реалізація даної функції принципово співпадає з побудовою моделі очікуваного результату діяльності. Розширення зазначеної функції пов'язано саме зі зміною глобальних соціально-географічних, політичних та інших умов життєдіяльності сучасного соціуму, необхідністю глибоко і по-новому оцінювати ці умови, а також пропонувати різні моделі подальшого соціального розвитку і життєдіяльності.

Управлінська функція забезпечує процес підготовки, прийняття і реалізації рішення. Її головне завдання полягає у виборі правильного (адекватного) управлінського рішення та його ефективної реалізації.

Л. Т. Шевчук серед функцій соціальної географії виділяє аналогічні (подібні) і специфічні, які виконує тільки ця наука. До першої групи функцій соціальної географії належать:

- **загальноосвітня** (освоєння знань соціальної географії населенням підвищує його освітній рівень);

- **світоглядна** (соціальна географія за допомогою власної системи знань допомагає зрозуміти особливості світогляду різних людей, спільностей, націй у різних державах і на основі цього формувати власний світогляд, створювати свою картину світу);

- **виховна** (оволодіваючи соціально-географічними знаннями, людина може свідомо регулювати свої відносини з людьми різних соціальних груп, розвивати в собі толерантність, терпимість, вміння поважати інші погляди тощо).

Специфічні функції соціальної географії:

- **інтегративна** (об'єднання людей за допомогою соціально-географічних знань при усвідомленні особливостей зв'язків між ними в умовах регіонального соціального простору і часу та реальних геопросторово-часових координат);

- **комунікативна** (виражає завдяки соціально-географічним знанням підвищену можливість та особливості спілкування людини на локальному рівні, враховуючи різні зрізи соціального простору та часу в конкретному регіоні, конкретних геопросторово-часових координатах);

- **регулятивна** (забезпечує поведінку людини за наперед визначеною схемою, наприклад, знання особливостей культових обрядів, норм, вимог дає змогу людині краще орієнтуватися в сакральному соціальному просторі регіону);

- **адаптивна**, або **захисна** (соціально-географічні знання допомагають людям легше пристосуватися до соціального простору та часу, в якому вони здійснюють життєдіяльність).

У зв'язку з тим, що соціальна географія постійно розвивається відповідно до розвитку і трансформацій у суспільстві (соціумі), виникають нові функції науки (рис. 13).

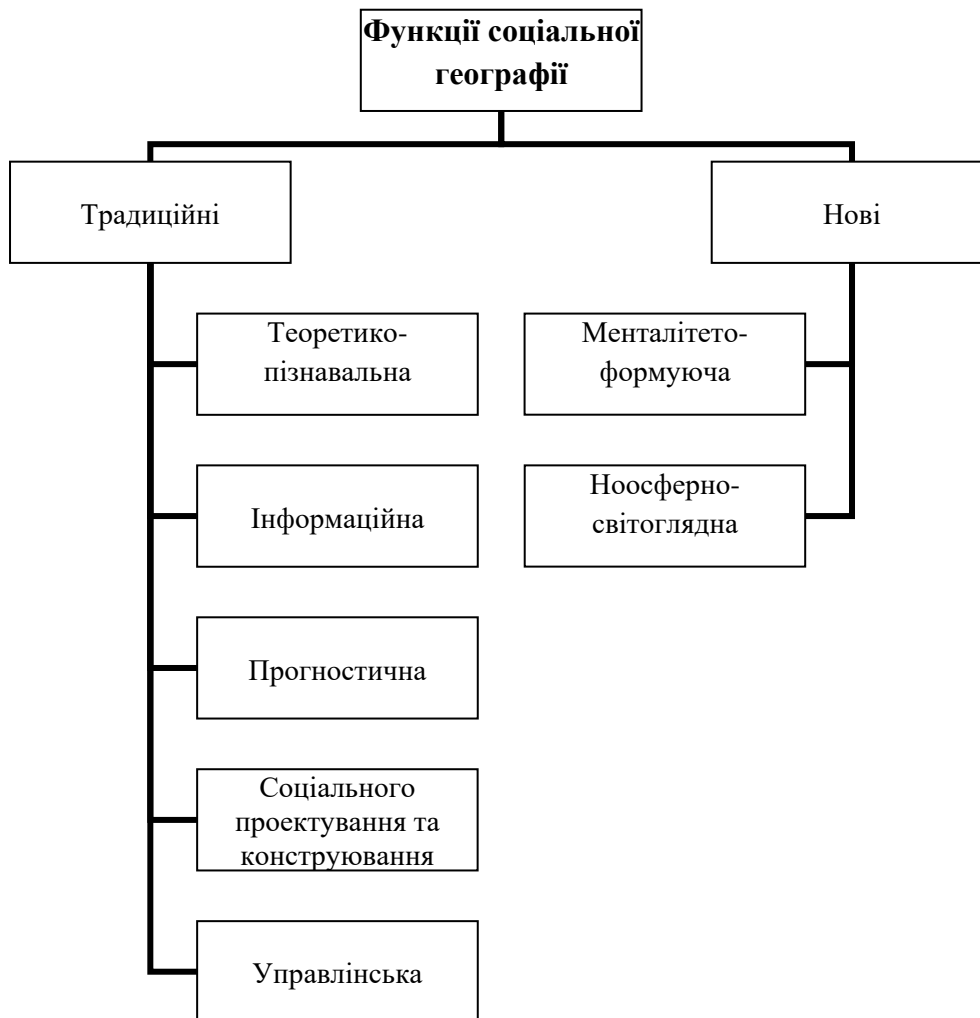

Рис. 13. Функції соціальної географії (за Л. М. Немець)

Враховуючи тезу про те, що будь-яка наука, в т.ч. і соціальна географія, мають виконувати соціальне замовлення суспільства, яке стрімко змінюється, необхідно говорити про розширення та зміну функцій науки.

У світлі переходу соціуму на засади стійкого (збалансованого) розвитку перед соціальною географією постають задачі формування єдиного інтегрального менталітету глобального соціуму на основі загальноцивілізаційних цінностей з урахуванням розуміння і прийнятності самоцінності всіх етносів і культур.

Соціальна географія повинна і може брати участь у трансформації менталітету соціуму на всіх рівнях через реалізацію **менталітетотворюючої функції**. Основне завдання цієї функції полягає у розробці ефективної соціальної програми трансформації менталітету на всіх його рівнях з урахуванням умов еволюції соціально-географічного процесу (рис. 14).

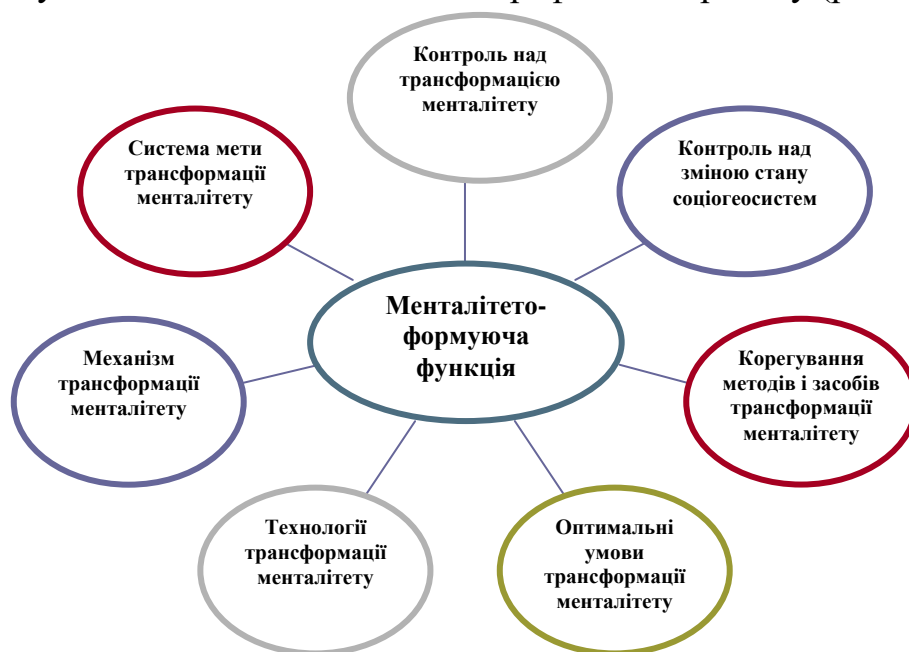

Рис. 14. Завдання менталітетотворюючої функції

Розвиток цивілізації в перспективі буде спрямований на вдосконалення, оптимізацію і гармонізацію взаємодії соціальної і природної компонент соціогеосистем з поступовим переходом у стан ноосфери – управління розумом. Рішення цього більш віддаленого завдання потребує формування принципово нового – ноосферного – світогляду, заснованого на повному розумінні відповідальності людства за всі антропогенні зміни в біосфері. Вирішення цього найважливішого світоглядного завдання потрібно починати через реалізацію нової функції соціальної географії – **ноосферо-світоглядної**.

Таким чином, сумісна реалізація всіх указаних функцій соціальної географії буде сприяти задоволенню нагальної потреби соціуму – переходу до

стратегії сталого розвитку, а у більш віддаленій перспективі – до стану ноосфери. При цьому слід відзначити, що традиційні і нові функції соціальної географії не є сталими, бо вже сьогодні можна говорити про необхідність їх подальшого розширення.

Завдання соціальної географії

Мета і завдання соціальної географії можуть бути різними за масштабом та значимістю. Це залежить від того, які саме нагальні потреби сучасного суспільства вона відбиває і які функції повинна виконувати, тобто від необхідності реалізації соціальної політики держави або глобального соціуму.

Основною науково-практичною **метою досліджень** в галузі соціальної географії є **досягнення найбільш сприятливої для людей територіальної організації соціального життя**, підвищення соціальної ефективності роботи господарства країни в цілому та окремих її частин.

Я. Б. Олійник та А. В. Степаненко виділяють такі першочергові завдання соціальної географії:

- аналіз умов, причин та факторів, що викликають регіональні відмінності соціальних явищ і процесів, а також визначення характеру і ступеня їх впливу, встановлення ієрархії факторів за напрямом і силою впливу;
- дослідження різних структур (освітньої, професійно-кваліфікаційної, сімейної тощо) соціальних спільностей районів різного таксономічного рангу;
- визначення рівнів соціального розвитку районів (та окремих міських поселень різного функціонального типу) з подальшим районуванням території країни як за окремими показниками, так і за їх сукупністю;
- аналіз географічних проблем способу життя населення соціально-територіальних спільностей, при вивченні яких важливо виявити типові й своєрідні риси в різних регіонах країни;
- розробка теоретичних і методичних питань соціально-географічного прогнозування, регіональної соціальної політики, стратегії соціального розвитку регіонів;
- дослідження соціальних проблем у регіональному форматі;
- інформування суспільства про стан соціального розвитку в регіональному вимірі, про те, що, де і коли відбувається;
- організація особливого соціально-географічного моніторингу за соціально-економічними параметрами середовища в територіальному вимірі.

Важливими завданнями соціальної географії є також виявлення масштабів і глибини соціально-регіональних особливостей і відмінностей, розуміння механізму їх утворення і пошуку ефективних шляхів ліквідації соціальної нерівності. Саме соціальна географія має визначити раціональні

форми взаємозв'язку між соціальною і територіальною сторонами організації суспільного життя.

Проблеми розвитку сучасної соціальної географії

Сучасна цивілізація на початку нового тисячоліття переживає цілу низку системних криз, і майже всі вони носять глобальний характер, мають яскраво виражений геоекологічний та соціальний аспекти і тому погрожують вже не тільки поступальному розвитку людства, але і власне його існуванню, а отже можуть бути визначені як дуже важливі проблеми, що вимагають відповідних соціально-географічних досліджень.

Комплексний характер цих проблем вимагає особливого підходу, обумовлює роль у їхньому розв'язанні міждисциплінарних, «стикових» дисциплін, до яких належать соціальна географія.

Соціальна географія на пострадянському просторі є відносно молодого галуззю географічної науки, хоча має давнє історичне коріння, яке бере початок з антропогеографії позаминулого сторіччя. За різних об'єктивних і суб'єктивних причин предметна область дослідження соціальної географії, як і її структура знаходяться в стадії становлення й активного розвитку. В її методології є багато невизначеного, зокрема, це стосується понятійно-термінологічного апарату, який, по суті, ще тільки формується.

Це повною мірою стосується визначення предмета та об'єкта досліджень соціальної географії. Найбільш узагальнено це питання визначено Я. Б. Олійником і А. В. Степаненком, які вважають, що *предмет* дослідження створює *проблемна ситуація*.

Основна проблема соціальної географії – в її подвійності. Так, існують діалектичні протиріччя в самому соціумі (на всіх його рівнях). Ці протиріччя не є предметом вивчення тільки соціології, політології та інших суспільних наук, бо мають специфічний географічний аспект, мають регіональний і природно-географічний характер.

Розширення предмета соціальної географії, в свою чергу, зажадає уточнення й розширення її понятійно-термінологічного апарату, розширення функцій, методів і напрямів досліджень.

Поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії

Українська наукова школа соціальної географії тривалий час розвивалася в тісній взаємодії з провідними географічними школами Європи та колишнього Радянського Союзу. Саме тому поняттєво-термінологічний апарат класичних наукових напрямів географічної науки, в тому числі і соціальної географії, є добре розвиненим завдяки зусиллям видатних зарубіжних та українських

учених-географів, зокрема, О. І. Шаблія, М. Д. Пістуна, Я. Б. Олійника, А. В. Степаненка, Л. Т. Шевчук, Л. М. Немець та ін.

Поняттєво-термінологічний апарат – сукупність понятійно-термінологічних систем певної науки. **Понятійно-термінологічна система** – сукупність понять (і відповідних їм термінів), що взаємозв'язані загальним вихідним, базисним поняттям, яке отримує свій детальний опис з використанням всієї системи (Е. Б. Алаев).

Поняття – це форма мислення (думка), що відображає найсуттєвіші властивості, зв'язки і відношення предметів та явищ. Воно є фіксуванням у мисленні певного предметного змісту, його трактують як елемент гіпотез, концепцій, законів та теорій. Найзагальніші поняття називають **категоріями**. **Термін** – це слово або словосполучення, що відображає назву наукового поняття і фіксує його в короткому визначенні (дефініції).

Необхідно зазначити, що географія взагалі як наука про географічну оболонку в наш час швидко змінюється під впливом людської діяльності, що й знаходить своє відображення в її понятійно-термінологічному апараті. Відповідно до цього, географія формує власні поняття на основі аналізу і синтезу знань інших наук, кожний раз знаходячи в об'єкті дослідження їх нові логічні зв'язки і співвідношення. Таким чином, складний і розгалужений понятійно-термінологічний апарат географії вміщує різні за рівнем узагальнення і специфікою застосування поняття. Методологічні основи (парадигми) соціальної географії і сучасні загальнонаукові підходи до соціально-географічних досліджень, зокрема, системний підхід і синергетична парадигма, яка є загальнонауковою парадигмою ХХІ сторіччя, визначають специфічний характер понять соціальної географії.

Л. Т. Шевчук зазначає, що формування понятійно-термінологічного апарату соціальної географії має свої специфічні особливості:

1. Світоглядне значення соціальної географії сприяє використанню в її понятійно-термінологічному апараті значної кількості *філософських і загальнонаукових термінів і понять*.

2. Вхідження соціальної географії до системи географічних наук обумовлює використання в її межах *географічних термінів і понять*.

3. Розвиток соціальної географії на стику географії та соціології зумовлює вживання в її межах *соціологічних понять і термінів*.

4. Галузева структура соціальної географії визначає необхідність використання в складі її понятійно-термінологічного апарату таких *понятійно-термінологічних систем, як «Релігія», «Культура», «Освіта», «Наука», «Якість життя», «Людська діяльність»* та ін.

5. Відносна молодість соціальної географії є причиною того, що її *понятійно-термінологічний апарат перебуває на стадії становлення*.

Отже, понятійно-термінологічний апарат соціальної географії формується з понять декількох груп, які відрізняються рівнем узагальнення:

1. **Філософські поняття**, наприклад, «простір», «час», «матерія», «суспільство» тощо, які є гранично узагальненими філософськими категоріями. На їх основі соціальна географія виробила і застосовує власні наукові поняття, наприклад, «соціально-географічний простір», «соціально-географічний час», «соціально-географічний просторово-часовий континуум» тощо. Зокрема, на основі цих понять Л. М. Немець пропонує нове поняття – «соціально-географічний процес», яке концентрує в собі головні риси об'єкта дослідження соціальної географії.

2. **Загальнонаукові поняття**, що складають науковий апарат загальнонаукових підходів, наприклад, системного підходу. У соціальній географії знайшли широке використання поняття системного підходу, на основі яких синтезовані власні географічні поняття. Наприклад, від центрального поняття «система» утворені географічні поняття «геосистема», «геоекосистема» тощо. Л. М. Немець пропонує поняття «соціогеосистема» для визначення об'єкта соціальної географії. Загальнонаукові поняття слугують комунікативним засобом зв'язку соціально-географічних досліджень з галузями інших наук.

3. **Географічні поняття**, що об'єднуються в понятійно-термінологічну систему «Географія», наприклад, поняття «географічна оболонка», «територія», «географічні об'єкти», «район», «регіон», «розміщення», «територіальна організація», «територіальна структура», «географічний простір», «геосистема», «географічні процеси», «географічні відношення», «щільність та ємність території», «потенціал території», «географічні зв'язки» та багато інших.

4. **Соціологічні поняття**, що об'єднуються в понятійно-термінологічну систему «Соціологія», наприклад, поняття «соціальне», «соціологічні об'єкти», «соціальний простір», «соціальний час», «соціальні відносини», «соціальні процеси» тощо.

5. Понятійно-термінологічні системи *галузей соціальної географії* – «Релігія» і «Сакральна географія», «Культура» і «Географія культури», «Наука» і «Географія науки», «Освіта» і «Географія освіти» тощо. Наприклад:

- понятійно-термінологічна система «Релігія» і «Сакральна географія» (культові споруди, світові і національні конфесії, релігійні організації, культові дійства, релігійні свята, конфесійна структура населення, канонічна територія, єпархія, сакральні процеси, сакральний простір і час, сакрально-географічні

комплекси, сакральна поведінка, сакральна інфраструктура, територіальні сакральні системи та ін.);

- понятійно-термінологічна система «Культура» і «Географія культури» (культура, цивілізація, субкультура, етнічні, національні і світові культури, сфера культури, культурний простір, культурні права, культурні потреби, заклади культури, культурна інфраструктура, культурні комплекси, культурна поведінка, рівень культури, менталітет тощо).

б. *Специфічні поняття*, що сформовані та використовуються тільки в соціальній географії. Серед них найважливішими є «соціогеосистема» та «соціально-географічний процес» (Л. М. Немець), «соціально-географічний простір (соціогеопростір)» (Я. Б. Олійник та А. В. Степаненко) та деякі інші.

Певна недосконалість і неоднозначність сучасного понятійно-термінологічного апарату соціальної географії пояснюється декількома причинами. З одного боку, як зазначає Л. Т. Шевчук, це є наслідком термінологічної плутанини в суміжних науках (соціології, суспільствознавстві, психології тощо). З іншого – зумовлено відносною молодістю соціальної географії, яка ще не встигла асимілювати багато понять суміжних наук і синтезувати на їх основі свої власні інтегральні поняття. Більше того, істотні зміни в світовому соціумі, пов'язані з глобалізацією і наступом глобальної соціально-екологічної кризи, швидко змінюють соціальний запит, у зв'язку з чим назріла необхідність у розширенні предмета досліджень соціальної географії, отже, і в розробці нових понять і термінів.

Основні поняття теми: соціальна географія; соціальна система; функції соціальної географії (теоретико-пізнавальна, інформаційна, прогностична, соціального проектування і прогнозування, управлінська, менталітетотворююча, ноосферно-світоглядна), модель реалізації функцій соціальної географії; соціально-географічний процес; об'єкт і предмет дослідження соціальної географії, соціогеосистема, соціальна сфера, соціальний простір, соціальний час, аспекти об'єкта соціальної географії; соціальне замовлення; територіальна організація суспільства; суспільна географія; структура соціальної географії; поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії; етапи формування соціальної географії; антропогеографія; геополітичний підхід у західній антропогеографії; поессібілістичний підхід; соціологічна гілка соціальної географії; регіональна парадигма в соціальній географії; галузева парадигма в соціальній географії; теорія просторової організації суспільства; біхевіористський напрям соціальної географії; гуманістичний напрям соціальної географії.

Питання для самоперевірки знань:

1. Поясніть коріння виникнення соціальної географії в світі наук про Землю та суспільство.
2. Обґрунтуйте тезу про самостійність соціальної географії як науки.
3. Обґрунтуйте початок соціальної географії з антропогеографії і соціології.
4. Кому належить першість використання терміну «соціальна географія»? Назвіть засновників соціо-географічних досліджень у соціології. Назвіть засновників антропогеографічної гілки соціальної географії.
5. Схарактеризуйте розвиток вітчизняної соціальної географії.
6. Дайте характеристику сучасних західних напрямів розвитку соціальної географії.
7. Що таке «об'єкт» і «предмет дослідження» як філософські категорії?
8. Дайте визначення та обґрунтуйте об'єкт дослідження соціальної географії за різними авторами. Дайте визначення та обґрунтуйте предмет дослідження соціальної географії за різними авторами.
9. Чи можуть бути тотожними об'єкт і предмет дослідження? Поясніть різницю між об'єктно-предметною областю дослідження суспільної та соціальної географії. Обґрунтуйте необхідність уточнення об'єкта дослідження соціальної географії.
10. Дайте визначення поняття «соціогеосистема». Хто є автором цього поняття?
11. Обґрунтуйте визначення соціальної географії за різними авторами.
12. Схарактеризуйте місце соціальної географії серед інших наук. Схарактеризуйте структуру соціальної географії за різними авторами.
13. Поясніть застосування в соціальній географії філософських, загальнонаукових, географічних, соціологічних, специфічних понять, понять систем галузей соціальної географії.
14. Що визначають функції науки? Обґрунтуйте важливість функцій соціальної географії.
15. Поясніть появу нових функцій соціальної географії відповідно до нового соціального замовлення. Поясніть дію менталітетотворюючої та ноосферно-світоглядної функції соціальної географії.
16. Запропонуйте структурну схему реалізації функцій соціальної географії.
17. Обґрунтуйте відмінність соціальних систем від усіх інших систем.
18. Що можна вважати головним протиріччям сучасного соціального світу?
19. Обґрунтуйте основні завдання соціальної географії в сучасних умовах.
20. Визначіть основні проблеми розвитку соціальної географії.
21. Обґрунтуйте вплив соціального запиту на розвиток соціально-географічних досліджень.

Тема 1.2. Питання теорії соціально-географічних просторів і процесів

Еволюція уявлень про географічний «простір – час»

Проблема **простору і часу** дуже важлива для всіх часів людської історії та культури. Нею цікавилися і цікавляться вчені всіх наук без виключення, починаючи від філософів. Ще В. І. Вернадський писав про різне сприйняття простору природниками та математиками.

Традиційно виділяють *реальний простір і реальний час* (за О. Г. Топчієвим). Реальний простір – тривимірний, реальний час – односпрямований, незворотний, рівномірний, безперервний.

Географія має справу з часово-просторовими об'єктами, їх розміщенням на поверхні Земної кулі та за її межами.

Географічний простір (геопростір) виступає як простір географічних об'єктів, а час при цьому є обов'язковою властивістю **геосистем**, як і сам простір. Враховуючи абстрактний характер, велику протяжність географічних об'єктів та процесів у просторі та часі, важливе значення для географії мають зазначені категорії в філософському значенні.

Простір та час між собою нерозривно пов'язані, єдність їх проявляється в русі та розвитку матерії.

Поняття «**географічний простір – час**» у загальному вигляді має розумітися як філософська концептуальна категорія.

Перші уявлення про концепції **географічного простору** розглядалися в роботах географів К. Ріттера в ХІХ ст. та А. Гетнера в ХХ ст., але без взаємозв'язку його з поняттям «**час**».

Для географії, яка відрізняється, зокрема, хорологічним (просторовим) підходом, дуже важливим є застосування поняття «**географічний простір**». Тому проблеми його визначення й уточнення розглядались багатьма поколіннями географів.

Особливостями географічного простору виступають структурність, системність, динамічність.

Географічний простір має певну *структуру*, бо його можна розкласти на окремі об'єкти – компоненти. Він є структурним як у компонентному аспекті, так і в територіальному (його можна розділити на окремі географічні поля).

Системність географічного простору полягає в тому, що в ньому існують стійкі зв'язки між елементами, які його складають, як компонентними, так і територіальними. Самі ці зв'язки надають йому якості єдності та цілісності, а в цілому – комплексності.

Географічний простір характеризується *динамічністю*, бо він залежить від структурних та функціональних змін матеріальних об'єктів, які його складають.

Є й інші якості геопростору, які можна виразити за допомогою математики. Наприклад, *розмірність, дискретність, континуальність, компонентна структура, територіальна структура, концентрація, ентропія тощо*.

Географічний простір – одне з фундаментальних понять географічної науки, за допомогою якого позначають упорядкованість географічних об'єктів і явищ відносно земної поверхні, їх просторову організацію.

Поняття «**соціально-географічний простір (соціогеопростір)**» дається вперше Я. Б. Олійником та А. В. Степаненком. Вони розуміють його як просторово-часове поєднання суспільних об'єктів, явищ і процесів у сукупності з природним оточенням; простір суспільства в сукупності з усіма сферами географічного середовища; простір антропосфери – заселеної, освоєної або в інший спосіб втягнутої в орбіту життя суспільства частини географічної оболонки землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства.

Соціально-географічний простір як планетарне формування (утворення) передбачає регіоналізацію (розпад на інтегральні утворення), зберігаючи всі властивості і параметри простору.

Соціально-географічний простір ґрунтується на основі єдності людей і природи (соціального і географічного), інтересів і мети соціально-економічних спільностей у взаємодії з природою.

Властивості соціально-географічного простору:

- **континуальність** (безперервність), що свідчить про його простягання та **дискретність** (членування суспільства в просторі). Дискретизація суспільства є результатом «прикріпленості» людей до різних організацій у «просторі-часі». Дискретність може мати частковий або інтегральний характер (етнічна, політична, релігійна спільноти);

- **структурність**, що відбиває його внутрішню будову (будову його складових геосистем), вказує на розчленування його на певні стійкі компоненти. Географічний простір знаходиться в стані постійного руху і є системно організованим. Він складається з різних матеріальних підсистем, які здатні до саморозвитку;

- **внутрішня суперечливість**, яка є результатом того, що соціально-географічний простір функціонує і розвивається на основі взаємодії двоєдиних його частин – соціальної та природної;

• *інтегративність*, що є важливою особливістю соціально-географічного простору і проявляється у певній системі зв'язків.

У соціальній географії застосовується поняття суспільствознавства і соціології – *соціальний простір*, який є атрибутивною формою існування і розвитку соціально організованого суспільства та відображає співіснування і взаємодію різних сторін і моментів соціального буття, а також характеризує протяжність, щільність та структуру суспільної форми руху матерії.

Важливим у соціально-географічних дослідженнях є й поняття «*соціальний час*», який потрібно розглядати в тісному взаємозв'язку з поняттям «соціальний простір».

У середині ХХ ст. Р. Хартшорн розвинув ідеї про простір і ввів поняття «час».

Час – форма виникнення, становлення, течії, руйнування в світі, а також його самого разом з усіма, що до нього належить (за Є. Губським).

Соціальний час є формою руху будь-якої суспільної (соціальної) системи. *Соціальний час* – специфічна характеристика часу, в якому існує і розвивається суспільство, соціальні спільноти, індивіди.

Суть соціального часу можна зрозуміти, досліджуючи його субстанцію, – соціальну матерію – в її русі і людину в конкретній діяльності. Це є носієм соціальної форми руху матерії, способом існування суспільства. Поза предметною діяльністю соціальний час втрачає свої об'єктивні властивості, стає абстракцією.

Соціальний час – це жива форма діяльності, яка виступає і як календарний час, і як сукупний час індивіда, соціальної спільноти, суспільства в цілому, і як функція, умова і міра соціальних дій.

Отже, зазначимо, що функціонування суспільства відбувається в певних просторово-часових параметрах соціально-географічного простору, в тісному взаємозв'язку з навколишнім природним середовищем. При цьому суспільство (соціум) слід розглядати як у континуальному, так і в дискретному аспектах.

Особливості просторової організації суспільства, рівні організації соціально-географічного простору

У всіх просторових організаціях суспільства спостерігається тенденція до встановлення найвищої збалансованості і гармонізації всіх соціально-економічних компонентів та складових елементів. Тобто відбувається формування територіальних систем суспільства (ТСС) як складного організму.

Особливістю функціонування соціо-природних систем є те, що управляючим елементом є саме людина з її технічними та технологічними можливостями, потребами та інтересами.

Просторово-часове поєднання всіх сфер життєдіяльності суспільства створює основу для формування цілісних територіальних систем суспільства. У процесі функціонування в цих системах консоліднуються та інтегруються різнорівневі функціональні підсистеми: демографічна, виробнича, природно-ресурсна, інфраструктурна, соціальна, духовна тощо (рис. 15). Під час спільного просторово-часового функціонування всі сфери і підсистеми внутрішньо організуються, узгоджуються й адаптуються одна до одної, що в свою чергу, сприяє утворенню ТСС різного таксономічного рівня.

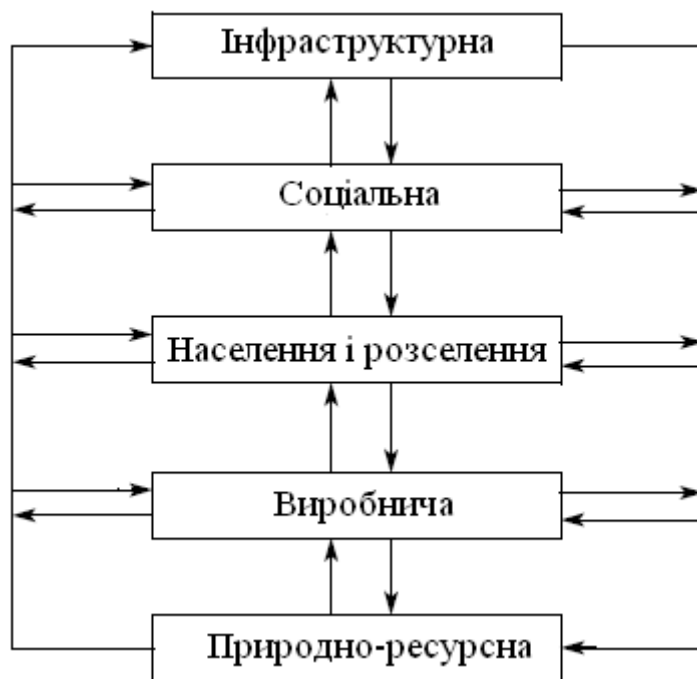

Рис. 15. Функціональна структура територіальних систем суспільства
(за В. А. Столбовим та М. Д. Шаригіним)

Рівні організації простору або території країни можуть бути строго- і слабоорганізовані.

Строгоорганізований простір більше асоціюється з містом. Його характеризують такі складові, як планувальна структура, де обов'язково виділяються головні площі та вулиці, основні транспортні магістралі, промислові та складські зони, бульвари, сквери та парки, селітебна зона тощо. До строгоорганізованих просторів можна віднести три типи регіонів: курортні райони; території, які утворюються містами з населенням понад 300 тис. жителів, та їх оточення; території, які включають міста з населенням від 100 до 300 тис. жителів, та їх оточення.

Слабоорганізовані простори – порівняно рідкозаселені та забудовані території, які слабопокріті мережами комунікацій. Тут маємо наявні зовні ознаки слабоорганізованого простору, серед яких – рідка мережа поселень,

нерозвинута мережа доріг, понижена щільність населення тощо. Але головною особливістю цього рівня організації простору є слабка матеріальна база виробництва та інфраструктури. До цих територій належать райони піонерного, дисперсного, відносно рівномірного екстенсивного освоєння; відносно рівномірного сільськогосподарського освоєння, проте з помітним розвитком промисловості; відносно рівномірного сільськогосподарського освоєння, але з переважанням у господарстві промисловості, яка розміщується в малих та середніх містах.

Виділяються просторові зони і території людини:

- сімейна територія;
- територіальна громада (передбачає територію мисливського, землеробського, а пізніше й іншого соціально-виробничого колективу);
- державна територіальна організація;
- наддержавна територіальна організація (наприклад, ООН, НАТО, ЄС тощо).

На кінець ХХ ст. склалося 5 видів територій:

1. Державна територія (знаходиться під суверенітетом певної держави).
2. Міжнародна територія (поширюється суверенітет будь-якої території).
3. Територія зі змішаним режимом (континентальний шельф і морські економічні зони).
4. Територія із тимчасовим (перехідним) режимом (несамоврядні території, підмандатні та підопічні території, території з невизначеним статусом, нічийні території, а також території, щодо яких здійснюються сумісні суверенітети, насамперед кондомініуми, колишні колоніальні території, протекторати і домініони).
5. Адміністративна територія як частина державної території (території, які визначаються внутрішнім адміністративно-територіальним устроєм держави).

У людини, як і в інших біологічних видів біосфери, існують свої охоронні зони і території. Питання це досить актуальне і цікаве, але недостатньо досліджене. Саме знання про просторові зони та території людини можуть допомогти зрозуміти власну поведінку та поведінку інших людей, прогнозувати реакцію та дії людей у процесі безпосереднього спілкування. Отже, під **територією людини** слід розуміти такий простір, який людина вважає своїм, ніби цей простір є продовженням її фізичного тіла.

Виділяють такі території людини: інтимна зона (від 15 до 46 см), особиста зона (від 46 см до 1,2 м), соціальна зона (від 1,2 до 3,6 м), суспільна зона (більше 3,6 м).

Поняття регіональної свідомості та менталітету соціуму

Людина з її соціальними потребами та метою стає найбільш впливовим елементом біосфери, поступово визначає хід її еволюції. Тож важливими ознаками та предметом дослідження багатьох соціальних та природно-соціальних наук стають такі категорії, як «свідомість», «менталітет» та ін.

Це питання з боку географії, в т. ч. суспільної та соціальної, досліджено недостатньо, хоча в останні роки і з'явилися такі наукові дослідження і напрями. Найбільш широко зазначені питання розглядалися в зарубіжній географії, зокрема, в поведінковій географії США.

В Україні ці питання частково розглядалися Я. Б. Олійником та А. В. Степаненком, О. І. Шаблієм, Л. М. Немець та іншими географами.

Менталітет (етнічні цінності) – це стиль життя суспільної групи, загальна орієнтація певної культури, прийнята в її межах ієрархія цінностей, принципів і постулатів спілкування; система переконань, уявлень і поглядів індивідууму або суспільної групи, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Регіональна свідомість – це система поглядів та уявлень, безпосередньо пов'язаних з проживанням на певній території. Складовими її компонентами є: просторова самоідентифікація, територіальні уявлення, регіональний менталітет і територіальні інтереси.

Просторова самоідентифікація – це індивідуальне світосприйняття кожної людини і відчуття «своєї території». Її межі можуть залежати від просторових знань людини, її мобільності, характеру трудової, рекреаційної та іншої діяльності, а також від особистих характеристик. «Власна територія» ієрархічна. Один і той самий суб'єкт може ідентифікувати себе з вулицею, з містом у цілому, кількома ареалами, регіонами тощо. Можна вважати, що число рівнів залежить від ступеня розвинутої просторового мислення. Широта самоідентифікації залежить від віку, рівня освіти, терміну проживання на певній території.

Територіальні уявлення – географічна обізнаність в особливостях і властивостях території свого проживання. Їх поділяють на дві групи: територіальні (розміщення певних об'єктів і явищ) та атрибутивні знання, які належать до різних властивостей географічних об'єктів.

Регіональний менталітет – специфічна, характерна для певної місцевості система цінностей і оцінок, установок. Формується за рахунок більшості специфічних місцевих рис і в способі мислення населення.

Територіальні інтереси – це уявлення про території відносно мети і способів їх соціально-економічного розвитку.

Виділяють такі рівні менталітету:

- індивідуальний – виділяється на рівні окремої людини, особистості;
- суспільний – на рівні окремих груп, які відрізняються одна від іншої національними, етнічними, професійними, віковими та іншими особливостями.

Менталітет соціуму виділяється на рівні суспільства, що охоплює всі групи, на рівні цілого народу, який проживає в межах даної країни в умовах певного історико-соціокультурного та природно-географічного середовища й безперервно відтворюється в поколіннях.

Поняття про соціально-географічний процес, його структуру

Специфічним поняттям соціальної географії є поняття «соціально-географічний процес», яке утворилося на базі понять «процес», «соціальний процес», «географічний процес».

Філософи під **процесом** розуміють послідовну зміну станів і стадій розвитку об'єктів матеріальної чи духовної сфери, що має певну цілісність і спрямованість. Просторові форми процесів підкоряються правилам географічного осмислення (відбуваються на земній поверхні, відповідають критерію комплексності, тобто є результатом взаємодії низки чинників, своєрідних у різних місцях географічної оболонки тощо). Такі процеси спостерігаються як у природі, так і в соціальному житті і називаються геопросторовими процесами. Оскільки зазначені процеси властиві природним і соціальним системам, вони неодмінно входять до складу суспільно-географічного процесу.

Суспільно-географічний процес є відображенням кругообігу речовин, який забезпечує обмін речовин між природними і суспільними компонентами геосфери і обумовлений людською діяльністю (М. Д. Пістун). Широке змістовне значення суспільно-географічного процесу зумовило його систематизацію за такими ознаками: рівнем відображення суспільно-географічної якості; суспільно-географічним змістом, відповідно до типу зв'язків; територіальними масштабами; рівнем пізнання функціональної структури області; рівнем розвитку; участю у географічному поділі та інтеграції праці. О. Г. Топчієв трактує суспільно-географічний процес як послідовну і закономірну зміну і послідовність ситуацій, які визначаються кількісними та якісними параметрами, що змінюються у часі. Тобто суспільно-географічний процес охоплює динамічні закономірності розповсюдження на земній поверхні природно-ресурсного середовища, населення з його соціальною сферою і господарством, а також розвиток просторових сполук системи «природа–населення–господарство». Суспільно-географічний процес орієнтований також на глибоке розуміння форм територіальної організації суспільства, їх змін і розвиток відносно прогресивної еволюції світової

цивілізації та поступового ускладнення форм і методів господарського освоєння території.

Соціально-географічні процеси зумовлені основним своїм протиріччям – діяльністю людини, її географічним аспектом. Географічна функція людської праці полягає в сприянні обміну речовини, енергії та інформації в межах географічних комплексів. Процеси ґрунтуються на ознаках розвитку і руху соціально-географічних явищ (фіксований стан соціально-географічного процесу називається *соціально-географічним явищем*).

Під *розвитком* розуміють зміну структури соціально-географічних утворень, а під *рухом* – подолання простору, тобто переміщення речовини, енергії, інформації та людей від однієї географічної точки до іншої (М. Д. Пістун).

Соціальний процес – послідовна зміна станів суспільства та його окремих систем і елементів соціальних груп, верств, прошарків, людини.

Соціальні зміни – конкретний вид руху соціальних явищ і соціальних структур у суспільстві.

Соціально-географічний процес – послідовна закономірна зміна ситуацій в розвитку соціумів в історичному та географічному контексті.

Л. М. Немець під *соціально-географічним процесом* розуміє послідовну закономірну зміну ситуацій у розвитку різних соціумів в історичному і географічному контексті або зміну соціальних складових соціогеосистем у просторово-часовому географічному континуумі.

Загальновідомо, що без чіткого розуміння суті процесу, його циклів і стадій не може бути системної уяви про дійсність, яку вивчає соціальна географія. *Цикл* – певна послідовність функціонування матеріально-технічних компонентів об'єкта (явища) в просторі та часі. В його складі виділяють підцикли і стадії. *Підцикли* є функціональними частинами циклу. *Стадія* – це виражена в просторі та часі частина соціально-географічного циклу.

Соціально-географічні процеси є дуже складними, різноманітними і одночасно недостатньо вивченими (систематизованими). Їх сучасна систематизація може бути здійснена за такими ознаками (за М. Д. Пістуном):

1. За рівнем (повнотою) відображення соціально-географічної якості – інтегральні, складні й прості (окремі) процеси.

Інтегральні соціально-географічні процеси відображають обумовлену діяльністю людини послідовну зміну станів і стадій обміну речовини, енергії та інформації між природними та суспільними компонентами геосфери. Розвиток інтегрального соціально-географічного процесу повинен здійснюватися в просторі та часі.

Складні соціально-географічні процеси переважають, вони відображають функцію міжгалузевих утворень, агломерацій, величезних і великих міст. До них можна віднести такі процеси, як соціально-географічне районування і зонування території, вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку територій, урбанізацію тощо.

Кожен із складних процесів може поділятися *на прості (окремі) процеси*. Наприклад, процес урбанізації передбачає такі окремі його випадки – гіперурбанізацію, гіпоурбанізацію, субурбанізацію, рурбанізацію.

2. За соціально-географічним змістом – *соціальні* (демографічні, культурні, політичні, адміністративні та ін.), *соціально-виробничі* (розподільчі, трудові, культурно-побутові тощо), *соціально-природні* (рекреаційні) процеси.

Крім енергії людини, решта енергії в процесі праці надходить із зовнішнього середовища, від суспільних умов і факторів (спосіб виробництва матеріальних благ, особливості управління господарством). Тому цю групу процесів ще можна назвати *зовнішніми*, від них залежить формування соціально-географічних об'єктів. *Внутрішні комплексоформуєчі процеси* забезпечують цілісність функціонування об'єктів та явищ і, в свою чергу, поділяються на *горизонтальні і вертикальні*.

3. За територіальними масштабами – *глобальні, регіональні та локальні процеси*. Регіональні, у свою чергу, можуть поділятися на *міждержавні, внутрішньодержавні, міжрайонні та внутрішньорайонні, обласні і внутрішньообласні процеси*.

4. За рівнем пізнання функціональної структури об'єкта – *компонентно-структурні, територіально-структурні, вертикально-структурні й хроноструктурні процеси* (Е. Б. Алаєв).

Компонентно-структурні процеси бувають кількох різновидів. Найбільш поширені – диверсифікація, інтеграція та поляризація. *Диверсифікація* – це процес ускладнення функціонально-галузевої структури соціогеосистеми внаслідок виникнення і розвитку нових компонентів. *Інтеграція* – це процес посилення зв'язків між соціально-географічними утвореннями, який супроводжується збільшенням кількості загальних ознак. Менш поширений процес *поляризації*, який відображає функціональний зв'язок ділянок із зворотними явищами, розміщеними на протилежних ділянках певної території.

Отже, в цілому компонентно-структурні процеси характеризують зміни в галузевій (компонентній) структурі досліджуваних об'єктів чи явищ (рис. 16).

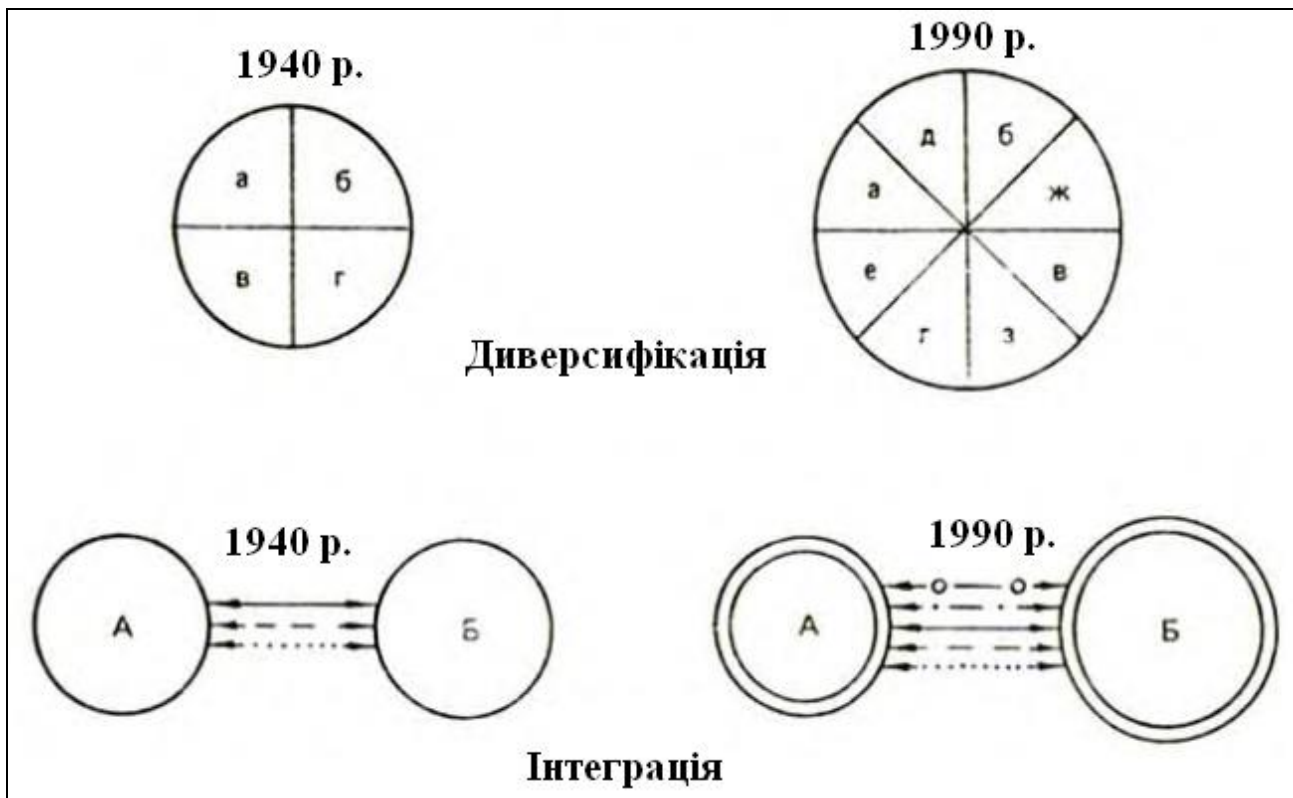

Рис. 16. Компонентно-структурні процеси (за М. Д. Пістуном)

А, Б – соціально-географічні об'єкти та зв'язки між ними;
а, б, в, г, д, е, ж, з – галузі соціальної сфери (види діяльності)

Територіально-структурні процеси в цілому спричиняють зміни в функціонально-територіальній структурі цих зв'язків чи явищ. До них належать такі часткові процеси, як диференціювання, концентрування та агломерування. *Диференціювання* – це процес ускладнення територіальної структури соціально-географічного об'єкта. *Концентрування* – це процес посилення інтенсивності певного явища на одній ділянці порівняно з іншою; окремими його випадками є процеси стягування і дисперсії. *Агломерування* – це процес розширення ядра концентрації, що зрештою приводить до утворення агломерації (рис. 17). Ці процеси бувають моно- і поліцентричними.

Вертикально-структурні процеси характеризують зміну вертикальної структури соціально-географічного утворення. Наприклад, їх результатом є вертикальна зональність господарської діяльності.

Хроноструктурні процеси характеризують зміни стадій розвитку соціально-географічних утворень у часі.

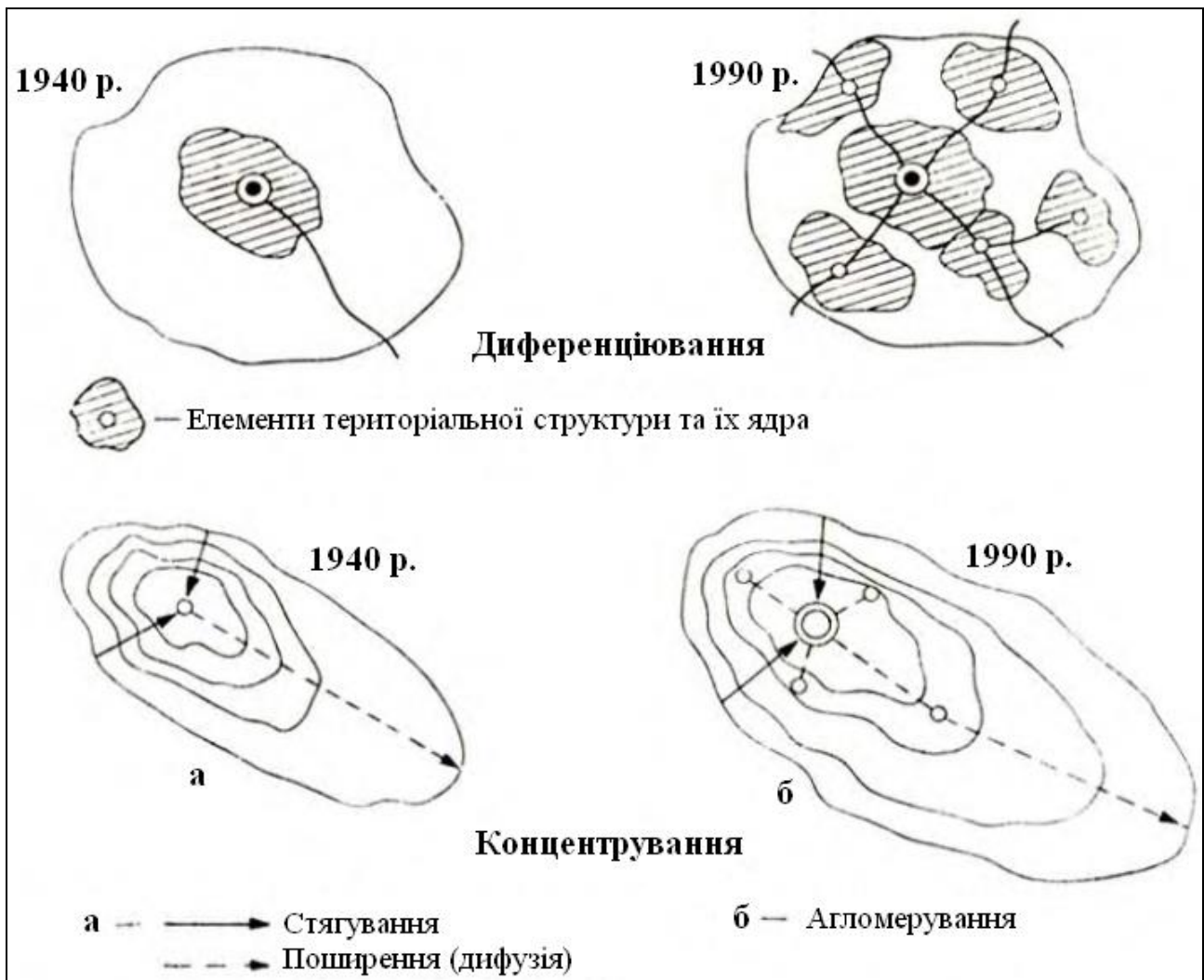

Рис. 17. Територіально-структурні процеси (за М. Д. Пістуном)

5. За рівнем розвитку – екстенсивні та інтенсивні процеси. *Екстенсивний процес* характеризується лише просторовим поширенням (розширенням) певного явища, а *інтенсивний процес* – швидким зростанням концентрації якогось явища і згущенням соціально-географічних об'єктів.

6. За участю в географічному поділі та інтеграції праці – *спеціалізовані (зовнішні) або комплексоутворюючі (внутрішні) процеси*.

Поняття «соціогеосистема»

Узагальненим об'єктом дослідження соціальної географії і специфічним поняттям цієї науки є поняття «соціогеосистема», яке утворилося на базі понять «система», «соціальна система», «географічна система».

Під *системою* (в перекладі з грецької $\sigma\upsilon\sigma\tau\epsilon\mu\alpha$ «об'єднання частин») розуміють поєднання об'єктів (з їх властивостями, відношеннями) з упорядкованими взаємними зв'язками, що надає поєднанню нових якостей: цілісності (тобто наявності єдиних для всього поєднання мети і функції, яких не було в окремого

складового елемента), автономності (тобто прагнення до більшої внутрішньої упорядкованості, відновлення елементів і функцій, яких «не вистачає»), стійкості (тобто прагнення до збереження або до такого розвитку структури, що забезпечувало б виконання системою генералізованої функції) (за Е. Б. Алаєвим). Простіше кажучи, система – це сукупність елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність або цілісність.

На початку 1960-х років у географічну теорію і практику увійшло поняття «геосистема» – географічна система. Термін «геосистема» запропонував російський фізико-географ В. Б. Сочава (1963 р.) відносно природних географічних утворень, а згодом російський економіко-географ Ю. Г. Саушкін поширив його також на суспільні географічні утворення.

На сьогоднішній день під *геосистемою* розуміють природне, суспільне або природно-суспільне утворення, що складається з цілісної множини взаємопов'язаних компонентів географічної оболонки, які взаємодіють на принципах самоорганізації. Серед інших систем геосистеми відрізняються їх прив'язкою до земної поверхні, тобто територіальністю. Взаємодія елементів геосистем залежить від їх просторових характеристик, таких як місцеположення, віддаленість, доступність, взаємопов'язаність тощо. Загальним компонентом будь-яких геосистем виступають просторові відношення.

Особливим видом геосистем є соціогеосистема. Поняття «соціогеосистема» повністю відображає комплексний географічний підхід і констатує відсутність в об'єкті досліджень соціальної географії дискримінуючих відношень між елементами типу «хазяїн» (головний) – «довкілля» (підлеглий, підкорений). Але головна відмінність полягає в тому, що соціогеосистема в соціальній географії розглядається як ландшафтне середовище формування і розвитку властивостей соціуму, його менталітету, відношення до інших соціальних підсистем і навколишнього природного середовища під впливом різноманітних факторів, що мають просторово-часовий географічний вимір і, в свою чергу, залежать від соціуму.

Як уже зазначалося вище, *соціогеосистема* – це гетерогенна система, яка містить різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, кісні та біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі (Л. М. Немець).

Основні поняття теми: простір, соціальний простір, географічний простір, соціально-географічний простір, час, соціальний час, географічний час, соціально-географічний час, територіальні структури суспільства, система, географічна система, соціальна система, соціогеосистема, менталітет, регіональна свідомість, просторова самоідентифікація, територіальні уявлення, територіальні інтереси, регіональний менталітет, процес, соціальний процес, географічний процес, соціально-географічний процес.

Питання для самоперевірки знань:

1. Розкрийте поняття «простір – час».
2. Як співвідносяться поняття «простір», «соціальний простір», «географічний простір», «соціально-географічний простір»?
3. Як співвідносяться поняття «час», «соціальний час», «географічний час», «соціально-географічний час»?
4. Схарактеризуйте особливості і властивості соціально-географічного простору та часу.
5. Які рівні організації соціально-географічного простору виділяються в соціальній географії?
6. Розкрийте поняття регіональної свідомості та менталітету соціуму.
7. Як співвідносяться поняття «процес», «соціальний процес», «географічний процес», «соціально-географічний процес»?
8. У чому полягають особливості соціально-географічного процесу?
9. За якими ознаками систематизують соціально-географічні процеси? Які види соціально-географічних процесів при цьому виділяють?
10. Як співвідносяться поняття «система», «соціальна система», «географічна система», «соціально-географічна система»?
11. Розкрийте особливості поняття «соціогеосистема».

Тема 1.3. Методи та організація соціально-географічних досліджень

Основні методологічні принципи соціально-географічних досліджень

Говорячи про соціально-географічні дослідження, треба відокремлювати основні методологічні принципи досліджень, які й відрізняють дану науку від інших.

Методологія – це стратегія наукового пізнання. **Принцип** – це основне вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду. Принцип виступає як перше і найабстрактніше визначення ідеї, як початкова форма систематизації знань.

Я. Б. Олійник та А. В. Степаненко виділяють такі основні методологічні принципи соціально-географічних досліджень: територіальності, комплексності, регіональної цілісності, системності та екологічності.

Принцип територіальності передбачає вивчення типу просторового групування ресурсів, природокористування та форм матеріалізації виробничого процесу на території регіону, а також характеру життєдіяльності населення разом з його соціально-культурними, національними, духовними інтересами та потребами.

Важливим для соціальної географії та її досліджень є дотримання **принципу комплексності**. Цей принцип трактується досить неоднозначно. Деякі вчені вважають, що комплексність передбачає відображення в прогнозі всіх основних завдань розвитку регіону в їх взаємозв'язку та взаємовпливі, а саме – економічних, демографічних, соціальних, екологічних тощо. Є й інша думка про поняття «комплексність». Так, наприклад, у господарській практиці її розуміють як забезпечення пропорційного та збалансованого розвитку регіону. Під **комплексністю** слід розуміти взаємообумовлений та пропорційно взаємопов'язаний розвиток геосистеми як єдиного цілого, який забезпечує зв'язок усіх підсистем та елементів. У такому розумінні комплексність досить органічно пов'язує всі аспекти проблем функціонування регіональних комплексів як цілісних систем: соціальних, економічних, науково-технічних, природних, екологічних.

Принцип регіональної цілісності впливає з об'єктивного взаємозв'язку соціальних, природних та економічних процесів і явищ, які взаємодіють у певному територіальному просторі, а також законів, що є спільними для природи та суспільства. Принцип регіональної цілісності означає рівень інтегрованості, самодостатності, автономності геосистем, що характеризуються складною внутрішньою структурою. Важливою ознакою регіональної цілісності є протиставленість цих геосистем оточенню, пов'язаному з

внутрішньою активністю. Вона характеризує їх якісну своєрідність, обумовлену властивими їм специфічними закономірностями функціонування і розвитку.

Принцип системності розглядає геооб'єкт як складну динамічну систему. Для кожної геосистеми є характерним не тільки наявність зв'язків і відношень між елементами, що її утворюють, а й нерозривна єдність з довкіллям, у взаємодії з яким вона й виявляє свою цілісність. Дуже важливою особливістю систем є передача в них інформації, а також наявність процесів управління системою.

Принцип екологічності. Даний принцип властивий географічним дослідженням, оскільки географія вивчає як суспільство, так і географічне середовище, а також взаємовідносини людини та природи. Географам завжди було притаманне прагнення розглядати Землю як Ойкумену – оселю людства, її природно-географічне середовище.

Соціологічні підходи до вивчення соціально-географічних явищ та процесів

Йдеться про застосування соціологічних підходів у соціально-географічних дослідженнях. Так, зокрема, соціологи при вивченні та поясненні соціальних явищ та процесів застосовують такі основні підходи:

1. Демографічний, який характеризує суспільство через вивчення населення, особливо народжуваності, смертності та міграції, пов'язаної з цим діяльністю людей.

2. Психологічний, який пояснює поведінку людей, пояснює та розкриває мотиви, які стоять за нею, думки, соціальні установки, уявлення людини про себе та інших, формування та поширення настроїв у різних ситуаціях, які можуть бути пов'язані з панікою, якимись іншими небезпечними для людини ситуаціями.

3. Колективістський, що застосовується при вивченні соціальних груп або різних організацій. Такий підхід соціологи використовують через те, що при вивченні соціальних груп різного характеру та складу вважають їх колективами індивідів. За його допомогою можна аналізувати процес конкуренції між політичними партіями, різні релігійні та інші соціальні конфлікти, процес появи різних соціальних груп для захисту своїх інтересів тощо.

Важливим є цей підхід і при вивченні колективної поведінки в різних нестандартних ситуаціях (поведінка натовпу в складній ситуації, діяльність різних соціальних рухів, наприклад, боротьба національних меншин за свої права в різних країнах світу).

4. Взаємовідносинний, який передбачає виявлення людських взаємовідносин у суспільному житті. Останнє розглядається через взаємодію однієї людини з іншою, обумовлену їхніми ролями, а не через певних людей, які беруть у ньому участь. При цьому *соціальною роллю* називають поведінку, яку очікують від людини з певним соціальним статусом. Кожна людина в процесі свого життя виконує досить різні соціальні ролі: батько, студент, споживач, бізнесмен тощо. Соціологи довели, що поведінка людини залежить значною мірою від виконання відповідної соціальної ролі.

5. Культурологічний, який дає змогу проаналізувати поведінку у зв'язку з культурологічними елементами – нормами та цінностями. В певному суспільстві існують відповідні норми та цінності, які й пояснюють відповідну поведінку людей. Вони можуть досить розрізнятися між собою, наприклад, норми поведінки різних релігійних, етнічних груп тощо. При такому підході правила поведінки, норми треба розглядати як фактори, що регулюють вчинки окремих людей та цілих соціальних груп.

Ідеї, що визначають, яка суспільна мета є нормою, входять до іншого аспекту культури. Саме ці ідеї, поняття називаються цінностями і є основою соціальних норм.

Отже, **цінності** – це переконання відносно мети, до якої прагнуть люди, а також до основних засобів її досягнення (термінальні та інструментальні цінності), що розподіляються в суспільстві (спільності). Наприклад, у суспільстві, де людське життя цінується високо, є стійкі норми, які засуджують вчинки вбивства, згвалтування, заподіяння шкоди здоров'ю іншим людям.

Види та типи соціально-географічних досліджень

Усі соціально-географічні дослідження можна поділити на три великі види: теоретичні, емпіричні, прикладні.

Теоретичні дослідження – це дослідження, направлені на побудову теорії і формування нового знання, вироблення теоретичного знання про об'єктивну дійсність, а також встановлення зовсім нових понять, наукових категорій, які відбивають істотні властивості соціально-географічних явищ, процесів та станів.

Емпіричне дослідження (з грецької – «дослід») – це наукове дослідження, яке передбачає отримання фактофіксуючого знання.

У результаті цього дослідження можна одержати систему фактів та емпіричних залежностей, які складають емпіричний базис соціально-географічного знання. При такому підході, *науковий факт* – це не початок, а підсумок емпіричного дослідження.

Прикладні соціально-географічні дослідження – це дослідження, орієнтовані на практичне вирішення соціально-географічних проблем, пов'язаних з регулюванням певних соціальних процесів, прогнозуванням, плануванням і управлінням у чітко окреслених сферах суспільного життя.

Можна виділити такі типи соціально-географічних досліджень: *пілотажні, польові, панельні, лонгітюдні, міждисциплінарні (комплексні)*.

Польове дослідження – це соціологічне дослідження, яке спрямоване на безпосереднє і всебічне вивчення соціально-географічного об'єкта в нормальних, природних умовах, у соціальному контексті його повсякденного життя. Сюди належать опитування, анкетування на місці (в соціальному середовищі). Метою такого дослідження є збір первинної соціологічної інформації. Іноді таке дослідження називають «обстеженням», «емпіричним обстеженням» тощо.

Панельне дослідження переводиться з англійської як «панель, список» та являє собою різновид повторного дослідження. Мета такого дослідження – це вивчення змін, які відбуваються в якійсь частці соціуму протягом певного проміжку часу.

Лонгітюдне дослідження в перекладі з англійської означає «довжина». Це вид повторного дослідження, в процесі якого здійснюється тривале періодичне спостереження за одними й тими ж особами як членами соціуму або соціальними об'єктами.

Міждисциплінарні дослідження (від латинського «дисципліна», що значить «вчення, наука») – це форма організації досліджень, яка передбачає співпрацю між представниками різних дисциплін у вирішенні комплексної практичної або наукової проблеми.

Поняття соціально-географічного факту

Соціально-географічні факти можна розглядати в онтологічному та логіко-гносеологічному значеннях.

Отже, в **онтологічному значенні факти** – це будь-які незалежні від спостерігача стани діяльності або події, що відбулися. **В логіко-гносеологічному значенні фактами** називають обґрунтоване знання, отримане через описання окремих фрагментів реальної діяльності в певному чітко визначеному просторово-часовому інтервалі. Це елементарні компоненти системи знання.

У соціально-географічних дослідженнях вживається ще й інше поняття – **«статистичний факт»**, який можна визначити як типові зведені числові характеристики, що ґрунтуються на спеціально організованому масовому спостереженні соціальних явищ або процесів.

Програма соціально-географічного дослідження

Програма соціально-географічного дослідження є науковим документом, який вміщує основні методологічні, методичні та процедурні питання дослідження соціально-географічного об'єкта. Основою соціально-географічного дослідження є проблемна ситуація, яка породжує предмет дослідження. Треба розрізняти *соціальні і наукові проблеми*.

Соціальна проблема – це соціальне протиріччя між різними сторонами життєдіяльності окремих соціальних груп чи індивідів, що є наслідком складних життєвих обставин, сформульоване в узагальненому вигляді як завдання для розв'язання, шляхом надання певного виду послуг, що відповідають встановленим стандартам соціальних послуг (Закон України «Про соціальне замовлення у сфері надання соціальних послуг»).

Наукова проблема – це стан «знання про незнання». Тобто у науковій проблемі фіксується суперечності між знаннями про потреби суспільства та його організацію в певних практичних і теоретичних діях, з одного боку, та незнанням шляхів і засобів реалізації цих дій – з другого.

Програма соціально-географічного дослідження виконує три основні функції: *методологічну, методичну, організаційну*.

Сама програма соціально-географічного (як і соціологічного) дослідження складається з двох розділів: *методологічного та методико-процедурного*.

Методологічний розділ включає: формулювання проблеми; визначення мети та завдань дослідження; визначення об'єкта і предмета дослідження; інтерпретація основних понять; формулювання робочих гіпотез.

Методико-процедурний розділ програми складається з наступних елементів: стратегічний план дослідження; визначення основних процедур збору та аналізу первинних даних.

Важливою складовою програми дослідження є *стратегічний план* дослідження. План дослідження поділяється на розвідувальний, аналітичний та експериментальний, кожен з яких передбачає проведення певних етапів.

Визначення процедур збору та аналізу первинних даних – це не менш важливий елемент програми соціально-географічних досліджень. Залежно від установленого стратегічного плану соціально-географічних досліджень, тобто від поставленої мети дослідження, вибираються відповідні процедури отримання й обробки фактичного матеріалу.

Головні елементи робочого плану окремого соціально-географічного дослідження можна розділити на чотири часові етапи:

1. Період розробки теоретичної концепції і програми даного дослідження. На реалізацію цієї стадії доцільно відвести до 30 % усього часу, відведеного на дослідження.

2. Польовий період, тобто час на збирання первинних даних, їх підготовку для введення в комп'ютер тощо, – приблизно 20 % відведеного часу.

3. Період обробки та аналізу даних, включаючи проміжні наукові звіти за результатами попереднього аналізу, – приблизно 40 % часу дослідження.

4. Час на оформлення заключних звітів і публікацій – до 10 % часу.

Необхідно мати на увазі, що наведена структура часу і витрат на проведення соціально-географічного дослідження не є догмою, вона може змінюватись залежно від особливостей авторського колективу, конкретних умов роботи, терміновості її виконання тощо.

Методи соціально-географічних досліджень

Метод дослідження – це сукупність розумових логічних та практичних дій (операцій, процедур, алгоритмів), які мають меті вирішення певного пізнавального (наукового) завдання. Методи, з одного боку, відображають уже пізнані закони сфери, яка досліджується, а з іншого – виступають як засіб подальшого пізнання. Тобто метод виступає одночасно і як результат процесу пізнання, і як його необхідна передумова.

Методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень включають спостереження, опитування, експеримент, контент-аналіз, вибірковий метод тощо.

Спостереження – це метод отримання первинної інформації. Він ґрунтується на безпосередньому візуальному та слуховому сприйнятті процесів та явищ стосовно об'єкта, який вивчається. Це безпосередня, пряма реєстрація подій дослідником.

За ступенем формалізації спостереження поділяються на *структуралізовані (контрольовані) та неструктуралізовані (неконтрольовані)*. Перші здійснюються за раніше розробленим планом. Другий вид, відповідно, – це такий вид спостереження, при якому визначено заздалегідь лише об'єкт спостереження. Цей вид спостережень частіше використовують на початку дослідження з метою з'ясування проблемної ситуації.

За умовами проведення спостереження виділяють польові та лабораторні спостереження, за регулярністю проведення – *систематичні та випадкові*.

Опитування – це метод безпосереднього спілкування з людьми з метою одержання первинної інформації. Опитування як метод поділяється на інтерв'ю та анкетні опитування.

Інтерв'ю – це цілеспрямована бесіда, мета якої отримати відповіді на запитання, які передбачені програмою дослідження. Залежно від числа респондентів розрізняють індивідуальні та групові інтерв'ю. Респондент – особа, у якої беруть інтерв'ю.

Анкетування – це метод збору інформації за допомогою опитувального листка з певними запитаннями. Заповнюється опитуваним за наведеними в ньому правилами. Ці правила вимагають, щоб питання в анкеті були сформульовані чітко, однозначно, зрозумілою доступною мовою. Анкетні опитування використовуються для збору інформації про реальний стан справ у певній галузі, їх оцінку, інтереси, мотиви діяльності респондентів. Анкетування буває *роздавальним, поштовим, пресовим*. Найбільш поширеним є роздавальне анкетування, при якому респондент одержує анкету безпосередньо з рук дослідника.

Експеримент – це спосіб отримання інформації про кількісну та якісну зміну показників діяльності й поведінки об'єкта в результаті впливу на нього деяких керованих і контрольованих факторів (перемінних). Необхідність застосування соціального експерименту виникає тоді, коли потрібно вирішити завдання, пов'язані з дослідженням реакції певної соціальної групи на внутрішні або зовнішні фактори, якщо ці завдання не можуть бути вирішені іншим шляхом. Отже, завдання соціального експерименту полягає в тому, щоб визначити показники групи на ті чи інші фактори в штучно створених та контрольованих умовах.

Контент-аналіз – це метод дослідження текстів, документальної інформації (документальною називають інформацію, яка фіксована в друкованому або рукописному тексті, на магнітній стрічці, кіноплівці тощо). Являє собою метод кількісно-якісного вивчення або аналізу змісту документів з метою виявлення або виміру соціальних фактів та тенденцій, що містяться в зазначених документах. Об'єктом контент-аналізу можуть бути зміст газет, публічних виступів, теле- та радіопередач, суспільних та особистих документів, соціологічних опитувань (інтерв'ю), відповідей на відкриті та закриті запитання анкет тощо.

Вибірковий метод – це метод вибіркового обстеження, що дає змогу робити висновки про характер розподілу ознак генеральної сукупності, яка вивчається. В основі методу – розгляд деякої частини цієї генеральної сукупності, яку ще називають вибірковою сукупністю або вибіркою. Цю вибірку здійснює дослідник, тобто формує вибірку сукупність, а потім на основі законів статистики екстраполює одержані результати та висновки на генеральну сукупність. *Генеральна сукупність* є сукупністю індивідів, для якої потрібно встановити закон розподілу випадкової величини та його параметри за

однією або декількома характеристиками. *Генеральна сукупність* – це множина елементів, яка має якусь загальну характеристику, що свідчить про їх належність до даної системи. Такі системи називають також статистичними популяціями або універсами. *Вибіркова сукупність* – частина генеральної сукупності, результати емпіричного дослідження якої щодо закону і параметрів розподілу за цими характеристиками поширюються на всю генеральну сукупність. Якість вибірки оцінюється за основними двома показниками: репрезентативності та надійності.

Методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень включають методи: статистичні, математичні, моделювання, системний аналіз, наукової систематизації, районування, парадигми, картографічний, регіональний і локальний аналіз, історичний, порівняльний тощо. Кожний із зазначених методів являє собою цілу систему засобів та прийомів, які окремо або в поєднанні один з одним дають змогу вирішувати різноманітні наукові та практичні завдання, які визначаються суспільством перед соціальною географією, тобто виступають соціальним замовленням.

Статистичний метод у соціально-географічних дослідженнях забезпечує отримання первинних статистичних матеріалів через безпосередній їх збір (частіше в експедиційних умовах), або ж безпосередню роботу із статистичними матеріалами, наприклад, статистичними збірниками, звітами, щорічниками тощо.

Математичний метод застосовується в усіх без винятку науках. Він має широке коло застосування і в географії взагалі, і в соціальній географії зокрема. Вчені виділяють три рівні застосування математичних методів у соціально-географічних дослідженнях. *Перший рівень* пов'язаний з застосуванням у соціальній географії кількісних мір та показників. *Другий рівень* пов'язаний з упровадженням у соціо-географічних дослідженнях певних математичних операцій, за допомогою яких виводяться емпіричні формули та рівняння, що розкривають сутність взаємозв'язків та залежностей географічних явищ. *Третій рівень* передбачає дедуктивну побудову моделей, які розкривають причинні зв'язки. При такому підході рівняння, що пояснюють причинні залежності, виводяться чисто логічними міркуваннями.

Метод моделювання – це метод, що передбачає застосування моделей для дослідження різноманітних об'єктів. При цьому можуть досліджуватися об'єкти пізнання на моделях, або ж вивчатися моделі існуючих явищ, процесів, предметів, а також передбачуваних (конструктивних) об'єктів. Зазначений метод є досить вагомим у науковому пізнанні світу, широко використовується для вирішення як суто теоретичних, так і безпосередньо практичних завдань.

Модель – це спрощене відтворення реальності, яке відбиває в узагальненій формі її істотні властивості. Модель являє собою логічний або математичний опис компонентів і функцій модельованого об'єкту або процесу.

У соціально-географічних дослідженнях використовують різні моделі: фізичні (натурні), моделі-образи (плани, карти, аеро-, фото- і космоснимки), математичні (формули, системи рівнянь), логічні схеми (блоки, компоненти, етапи, стадії тощо), графіки (залежності, динаміки, розвитку), таблиці (розподілу, відповідності, залежності двох чи більше характеристик), ГІС-моделі (інформаційні сайти, бази даних, електронні карти, таблиці, графіки).

Метод порівняння отримав широке застосування в різних науках, у т. ч. у соціальній географії. Він дозволяє виявити найбільш суттєві деталі, схожі і відмінні риси між різними соціально-географічними об'єктами, явищами і процесами, що є основою для подальшої їх систематизації і класифікації. Як відзначав Гегель, порівняти – це показати спільне у відмінному та відмінне у спільному. При дослідженні соціогеосистем у різні історичні періоди їх функціонування застосовується **порівняльно-історичний метод**, а порівнюючи соціогеосистеми різних територій в один і той же період, – **порівняльно-географічний**.

Метод системного аналізу є досить поширеним у соціально-географічних дослідженнях. Системний аналіз оснований на системному підході. Суть його в тому, що всі об'єкти матеріального світу, в т.ч. й соціально-географічні, розглядаються у вигляді систем. Метод дає можливість прослідкувати прямі та зворотні зв'язки, вплив підсистем єдиної (окремої) системи та її елементів, розглянути взаємодію складних систем, до яких належать і соціально-географічні, бо їм притаманні такі характеристики як цілісність, емерджентність (поява нових властивостей), структурність, еквіпотенційність та ін.

Наукова систематизація має велике значення як для теоретичних досліджень, так і для практики соціально-географічних досліджень. Вона забезпечує виявлення певного порядку в досліджуваних явищах, можливість аналізувати підсумкові знання про їх подібність та відмінність, полегшення процесу вивчення складних геосистем, виявлення їх внутрішніх закономірностей.

Існують два основних типи систематизації: *дедуктивна (теоретична, логічна)* та *індуктивна (емпірична)*. Серед основних видів систематизації можна виділити *класифікацію, типологію та групування*.

Методи класифікації і типології є вищими формами систематизації досліджуваних об'єктів і явищ та дозволяють виявити певний порядок, узагальнити загальні та відмінні риси, виявити внутрішні особливості.

Виділяють описову класифікацію, класифікацію по вертикалі (понятійну таксономію) при поділі соціогеосистем на ієрархічні рівні та класифікацію по горизонталі (просторову таксономію).

Метод районування – це територіальна систематизація, яка являє собою процес розчленування території на відносно цілісні частини. Але треба пам'ятати, що кожен район відрізняється від класів, таксонів, типів насамперед унікальністю свого місцезнаходження (просторовий фактор).

Метод парадигм часто використовується в наукових дослідженнях. Він називається ще *методом дослідницької програми*. Парадигма виражає певну сукупність фундаментальних основ наукового знання і є вихідною концептуальною схемою, свого роду моделлю постановки проблем та їх вирішення. Часто під парадигмою розуміють великі теорії або групи теорій, загальнопризнані досягнення в певній галузі науки.

Картографічний метод – один з найважливіших методів в арсеналі дослідницького апарату соціальної географії і географії взагалі.

За допомогою карт виконується інформаційна, пізнавальна, пояснююча функції. Але застосовувати цей метод доцільно лише в поєднанні з іншими методами, щоб використати карту як вихідний матеріал для подальших дослідницьких операцій, за допомогою яких можна здійснити просторовий аналіз соціально-географічних явищ та процесів, провести їх територіальну диференціацію та виконати відповідне районування.

Можливості картографічного методу значно розширюються з застосуванням аерокосмічних зйомок. Вони дають змогу складати динамічні карти, які показують зміни просторових утворень, рух сільськогосподарських робіт і т. ін.

Напрями удосконалення та модифікації традиційних методів соціальної географії

У ХХІ ст. зазнають подальшої модифікації традиційні методи дослідження, які до цього часу застосовувалися і тепер використовуються при здійсненні регіональних соціально-географічних досліджень.

Інтенсифікація такої модифікації зумовлена:

- масштабами історичного поступу цивілізації на планеті;
- впливом глобалізації на розвиток суспільного менталітету;
- революцією у технологічному розвитку та ін.

У сучасному світі новітніх перетворень зазнають усі сфери людського життя, у т. ч. й наука. Модифікація географічної науки вже зазнала змін, пов'язаних з упровадженням комп'ютерних технологій та інноваційних методів пізнання.

Зазнає модифікації найдавніший метод – *описовий*. Дуже часто описова інформація доповнюється картографічною. Надалі будуть розвиватися методи спостереження (моніторингу) та способи отримання й використання описової статистики, зокрема соціальної, яка має вигляд наборів числових даних, що характеризує ту чи іншу ситуацію. Термін *моніторинг* у найширшому розумінні – це соціально-організоване, систематичне спостереження за станом об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінки, контролю, прогнозу.

Соціально-географічний моніторинг – це система періодично повторюваних спостережень за одним чи багатьма елементами соціогеосистеми в конкретних геопросторових та часових координатах, що здійснюється з певною метою за наперед розробленою програмою.

Залежно від мети здійснення соціально-географічного моніторингу можна виділити такі найпоширеніші його види: діагностичний, фіксуєчий, проектний, стратегічний, багатоцільовий.

Елементи ієрархічної будови соціально-географічного моніторингу можуть організовуватися як інформаційно-пошукові системи, орієнтовані на конкретну територію, тобто як ГІС. Активно розробляються різноманітні моделі ГІС із широкими можливостями автоматизації географічних досліджень будь-якого напрямку.

За допомогою ГІС можна розв'язувати такі інформаційні завдання: земельного кадастру, містобудівного кадастру, нерухомого майна, систем інженерних комунікацій, інформаційних систем у проектно-будівельному комплексі, управління промисловим комплексом території, екології та санітарного очищення території, управління оперативними службами території та ін.

Як відносно самостійна і велика інформаційна система соціально-географічний моніторинг має складну структуру і складається з підсистем: накопичення інформації, аналіз інформації, діагностика й оцінка стану соціогеосистеми, прогнозування зміни стану соціогеосистеми, виявлення відхилень від запрогнозованих показників, оцінка бажаних і небажаних змін та їх наслідків, розроблення науково обґрунтованих рекомендацій. У перспективі структура соціально-географічного моніторингу ускладнюватиметься.

Основні поняття теми: методологія, принцип дослідження, метод дослідження; теоретичні, емпіричні, прикладні дослідження; пілотажні, польові, панельні, лонгітюдні, міждисциплінарні (комплексні) дослідження; соціально-географічний факт; соціальна проблема, наукова проблема; програма соціально-географічного дослідження; методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень: спостереження, опитування

(інтерв'ю, анкетування), експеримент, контент-аналіз, вибірковий метод; методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень: статистичні, математичні, моделювання, системний аналіз, метод наукової систематизації, районування, парадигми, картографічний, регіональний і локальний аналіз, історичний, порівняльний (порівняльно-історичний та порівняльно-географічний); моніторинг, соціально-географічний моніторинг, ГІС.

Питання для самоперевірки знань:

1. Назвіть основні методологічні принципи соціально-географічних досліджень. У чому їх сутність?
2. Назвіть соціологічні підходи до вивчення соціально-географічних явищ та процесів. В чому їх сутність?
3. Які виділяють види та типи соціально-географічних досліджень?
4. Що таке соціально-географічний факт? Чим він відрізняється від статистичного факту?
5. Чому програма є важливим документом соціально-географічного дослідження?
6. Які функції виконує програма соціально-географічного дослідження?
7. Що таке соціальна і наукова проблема, як їх визначити?
8. Чим відрізняються різні види планів соціально-географічного дослідження, які їх етапи?
9. Назвіть головні елементи робочого плану теоретико-прикладного соціально-географічного дослідження та його основні часові етапи.
10. Назвіть основні методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень та їх особливості.
11. Які бувають анкетні опитування та коли і як вони використовуються?
12. Назвіть методи аналізу емпіричних даних у соціально-географічних дослідженнях та їх особливості.
13. Схарактеризуйте напрями удосконалення та модифікації традиційних методів соціальної географії.

Розділ 2

Прикладні напрями дослідження соціальної географії

Тема 2.1. Теоретичні аспекти соціально-демографічного розвитку та розселення населення

Основні поняття географії соціально-демографічного розвитку

Враховуючи те, що соціальна географія тісно пов'язана з вивченням соціальних процесів та проблем, треба згадати основні особливості соціально-демографічного розвитку.

Народонаселення як соціально-географічне поняття означає сукупність людей, які проживають на всій території Землі або в межах конкретної географічної території, континенту, країни. Це поняття ввів у 1806 р. російський учений К. Ф. Герман.

Першою важливою характерною ознакою народонаселення є його постійне відтворення шляхом безперервної зміни поколінь. У географії це називається *природним відтворенням* або *природним рухом населення*.

Другою ознакою народонаселення є забезпечення його тривалого існування через безперервне виробництво засобів для життя (продуктів харчування, одягу, знарядь праці тощо).

Третя ознака народонаселення – детермінація розвитку населення суспільними відносинами. Саме вони перетворюють сукупність людей із простої відновлювальної популяції в народонаселення.

Основними показниками, які характеризують народонаселення, є: чисельність населення та його динаміка, інтенсивність окремих демографічних процесів (народжуваності, смертності, природного приросту, шлюбності, розлучуваності); розселення, урбанізація, міграція; статеві-віковий склад і сімейний стан; рівень освіти; расовий, мовний, етнічний та релігійний склад; показники, які відбивають соціально-економічну структуру народонаселення, економічно активне населення, його професійний та класовий склад, зайнятість та деякі інші. Останнім часом збільшується значення такої характеристики народонаселення, як *якість населення*.

Якість населення – сукупність якісних характеристик населення: здоров'я (фізичне, психічне, соціальне), освіта, професійно-кваліфікаційна структура, морально-культурний рівень.

Ресурсні обмеження та перехід до нового інтелектуально-інформаційного етапу суспільного розвитку з домінуванням нових сучасних технологій об'єктивно зумовлює пріоритетне значення *людського капіталу* як основного каталізатора соціально-економічних процесів, що забезпечує високі темпи

економічного зростання та соціальний прогрес. За низкою оцінок, приблизно 2/3 національного багатства пересічної країни становить людський капітал.

Загально визнано, що **людський капітал** є сукупністю природних здібностей, знань, практичних навичок, життєвого досвіду, а також потенціалу здоров'я та мотивацій до продуктивної трудової діяльності, яким володіє робоча сила, активно використовуючи його з метою одержання певної винагороди за результати своєї праці.

В умовах глобалізації наявність потужного людського капіталу є домінуючим чинником розвитку національних економік та їх конкурентною перевагою в єдиному економічному просторі: його висока рентабельність, інноваційна спроможність і здатність забезпечувати довготривалий економічний ефект надають економічному розвитку нові імпульси.

Фактори, які впливають на зміни народонаселення

На зміни народонаселення впливають такі основні фактори: народжуваність (фертильність), смертність, міграція, тривалість життя та ін.

Рух населення виражається в його зростанні, застої або упадку. Однією з найочевидніших причин таких тенденцій є рівень фертильності населення.

Народжуваність населення – процес дітонародження в сукупності людей, які складають покоління, або в сукупності поколінь – населенні. Для характеристики народжуваності використовують систему таких показників:

- *загальний коефіцієнт народжуваності* (число народжених живими на 1000 осіб населення), який вимірюється в проміле (‰);
- *вікові коефіцієнти народжуваності* (число народжених живими у матерів певного віку на 1000 жінок того або іншого віку);
- *сумарний коефіцієнт народжуваності* (сума однорічних вікових коефіцієнтів народжуваності, поділена на 1000, тобто в розрахунку на одну жінку) та ін.

Смертність населення – процес вимирання покоління. Це масовий процес, який складається із множини одиночних смертей, які настають у різному віці та визначають у своїй сукупності порядок вимирання реального або гіпотетичного покоління. Смертність характеризують такі показники: *загальні коефіцієнти смертності* (тобто число померлих в розрахунку на 1000 осіб), *віковий коефіцієнт смертності*, *показник дитячої смертності* (в розрахунку на 1000 новонароджених) та ін.

Механічний рух населення – різні види територіального переміщення населення. Цей термін з'явився в другій половині XIX ст. У сучасній науковій літературі, як правило, використовується термін «міграції населення».

Міграції населення – переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших територій з переміною місця проживання назавжди або на більш чи менш тривалий період.

Природний рух населення – зміна чисельності та складу населення в результаті народжуваності й смертності без урахування механічного переміщення. Природний рух населення характеризується абсолютними та відносними показниками.

Шлюбність – процес утворення шлюбних (подружніх) пар у населенні, який включає вступ у перший і повторні шлюби.

Тривалість життя – інтервал між народженням і смертю, що дорівнює віку смерті. Це показник демографічної статистики, що являє собою узагальнену характеристику смертності.

Якість, рівень, спосіб та умови життя населення. Концепція людського і стійкого розвитку. Декларація тисячоріччя

Для визначення якості життя населення необхідно розглянути такі поняття:

• **умови життя** – сукупність матеріальних, природних, духовних і соціальних передумов, націлених на формування гармонійно розвинутої особистості;

У це поняття входить (за С. О. Ковальовим):

- вплив природного середовища – прямий фізіологічний (на здоров'я людини), опосередкований (вимоги до житла, одягу, харчування, режиму роботи пасажирського транспорту, розміщення та планування населених пунктів);
- умови праці (переважаючі види праці, сезонні зміни, гігієнічні та організаційні умови праці);
- бюджет часу людей (співвідношення робочого часу, часу на самообслуговування і вільний час);
- розміри реального доходу на душу населення, обсяг і структура споживання матеріальних благ (у натуральному вираженні, за основними видами);
- забезпечення житлом (за розмірами житлової площі на душу населення, якість і благоустрій житлового фонду), наявність водо-, енерго-, газопостачання;
- структура та загальний обсяг особистих «основних фондів» – предметів довготривалого користування (засобів пересування, побутової техніки, меблів тощо);
- умови для ведення особистого підсобного господарства для таких форм культурного відпочинку, як індивідуальне і колективне садівництво, місцевий туризм, мисливство і рибальство тощо;
- забезпеченість різними формами суспільного обслуговування (наявність відповідних закладів, умови використання їх населенням – витрати часу, гарантованість і якість обслуговування);
- естетичні моменти, пов'язані з природним середовищем і елементами географічного середовища, створеними працею людей;

- **спосіб життя** – це складена у певних культурно-історичних умовах система найтипівіших, незмінно повторюваних щодня способів організації діяльності індивідів з метою задоволення головних людських потреб (Н. А. Щитова);

- **рівень життя** – доходно-майнові можливості населення, які забезпечують задоволення його матеріальних і духовних потреб при обмеженнях, що задаються вартістю життя (рис. 18).

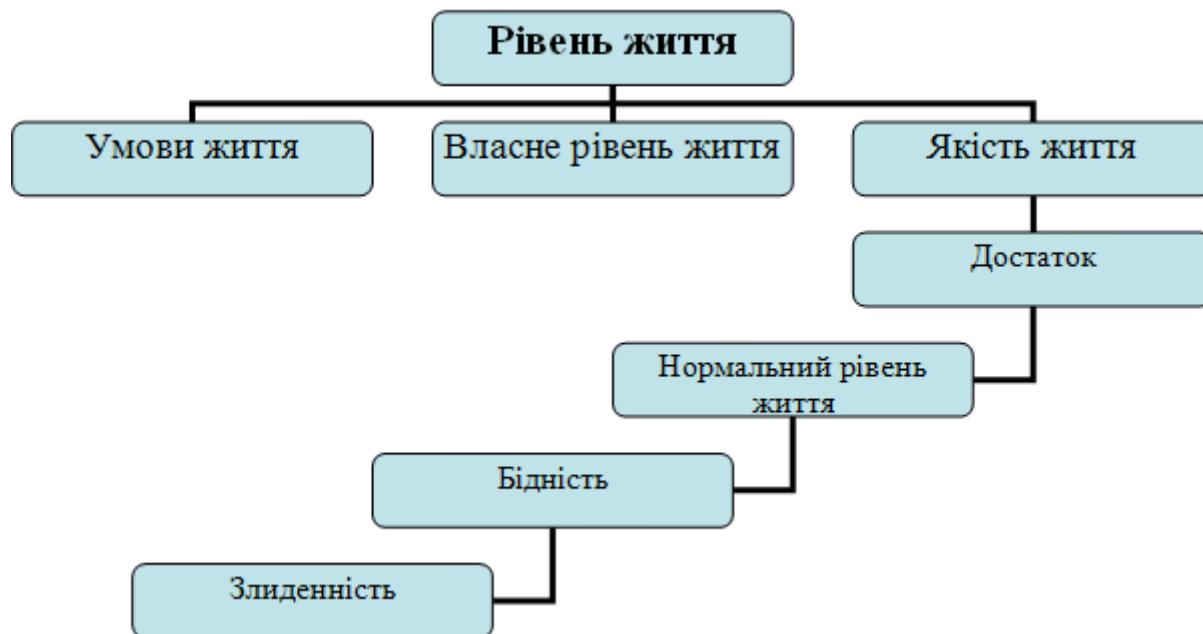

Рис. 18. Взаємозалежність понять категорії «рівень життя»

Згідно з нормативами чи стандартами, виокремлюють такі рівні життя населення:

- ✓ **достаток** – це рівень життя, який дає змогу користуватись усіма благами, що забезпечують всебічний розвиток людини;
- ✓ **нормальний рівень життя** – це рівень життя, який забезпечує раціональне споживання відповідно до науково обґрунтованих норм та нормативів, що дає можливість людині відновлювати свій фізичний та інтелектуальний потенціал;
- ✓ **бідність** – це рівень життя, за якого споживання відбувається на рівні збереження працездатності як нижньої межі відтворення життєвих сил. Бідність характеризується низкою показників;
- ✓ **злиденність** – це рівень життя, що забезпечує мінімально припустимий за біологічними критеріями набір благ і послуг, споживання яких дозволяє підтримувати лише життєздатність людини (рис. 17).

Термін «якість життя» інтерпретується в широкому та відносно вузькому розумінні. У широкому розумінні під якістю життя розуміють задоволеність

населення життям, з точки зору різних потреб та інтересів, і включають до його змісту характеристики та індикатори рівня життя, умови праці та відпочинку, житлові умови, соціальне забезпечення, екологію, суб'єктивні оцінки тощо. У більш вузькому трактуванні з якості життя вилучаються економічні характеристики (власне характеристики рівня життя – доходи, споживання, вартість життя).

Отже, *якість життя населення* – це можливість людей під дією низки геопросторово організованих чинників задовольняти власні потреби та інтереси (фізичні, економічні, соціальні, екологічні, духовні) в умовах сталого розвитку.

Оцінка якості життя розглядається в двох аспектах:

1) ступінь задоволення науково обґрунтованих потреб і інтересів (об'єктивна);

2) задоволеність якістю життя самих людей (суб'єктивна).

У суб'єктивній оцінці якості життя виділяється *раціональна* (загальна задоволеність життям і оцінка ступеня задоволеності його складовими) та *емоційна* (баланс позитивних та негативних емоцій) компоненти. При цьому західні дослідники доводять, що в умовах перехідних суспільств індивідуальні уявлення про якість життя формуються, в основному, під впливом емоційної компоненти.

Якість життя не має стандартного набору характеристик і показників. Один з варіантів визначення критеріїв і показників якості життя представлений у табл. 2.

ВООЗ визначає якість життя як сприйняття людьми свого становища в житті залежно від культурних особливостей і системи цінностей та в зв'язку з їхньою метою, очікуваннями, стандартами, турботами; пропонує оцінювати якість життя за такими параметрами: фізичними (енергійність, втома, фізичний дискомфорт, потреба в сні та відпочинку), психологічними (самооцінка, концентрація, позитивні чи негативні емоції / переживання / мислення), ступінь незалежності (повсякденна активність, працездатність, залежність від ліків та лікування), життя в суспільстві (повсякденна активність, соціальні / дружні зв'язки, суспільна значущість, професіоналізм), довкілля (житло та побут, безпека, екологічна ситуація), духовність та особисті переконання.

Із категорією «якість життя» тісно пов'язане поняття *«людський розвиток»*. Згідно зі Звітом ООН з людського розвитку в світі (Human Development Report), під цим поняттям розуміють процес зростання можливостей людини у сферах добробуту, безпеки, здоров'я і духовності. Для характеристики людського розвитку ООН використовує такий інтегральний узагальнюючий показник як *індекс людського розвитку ІЛР (або індекс*

розвитку людського потенціалу ІРЛП), який був розроблений у 1990 р. пакистанським економістом Махбубом уль Хаком.

Таблиця 2

Схема критеріїв і статистичних показників якості життя

Інтегральні характеристики	Часткові критерії та розрахунково-статистичні показники
1. Якість населення	1.1. Якість відтворення та фізичного здоров'я 1.2. Здатність утворювати та зберігати сім'ї 1.3. Рівень освіти та культури 1.4. Рівень кваліфікації
2. Благополуччя населення	2.1. Реальні доходи і витрати 2.2. Забезпеченість житлом та власністю 2.3. Забезпеченість потужностями інфраструктури суспільства 2.4. Характеристики самодостатності розвитку (в промисловості та сільськогосподарському виробництві)
3. Якість соціальної сфери	3.1. Умови праці 3.2. Фізична та майнова безпека 3.3. Характеристики соціальної патології 3.4. Характеристики соціальної та територіальної мобільності населення 3.5. Соціально-політичне здоров'я суспільства
4. Якість екологічної ніші	4.1. Стан повітряного басейну 4.2. Стан водного басейну 4.3. Стан ґрунтів 4.4. Біологічне різноманіття 4.5. Стан природних екосистем
5. Природно-кліматичні умови	5.1. Наявність природних ресурсів 5.2. Кліматичні умови 5.3. Частота форс-мажорних обставин

ІЛР розраховується на основі трьох складових:

- 1) довголіття / довге і здорове життя (вимірюється показником очікуваної тривалості життя при народженні для обох статей);
- 2) отримання знань / освіти (вимірюється показниками рівня грамотності дорослого населення й середньою кількістю років навчання (з 1995 р. – сукупним валовим коефіцієнтом тих, хто вступив до початкових, середніх та вищих навчальних закладів);
- 3) підтримання гідного рівня життя (вимірюється показником реального валового внутрішнього продукту на душу населення з поправкою на вартість життя) (табл. 3).

Система показників індексу людського розвитку ООН

Індекс людського розвитку			
$I_{ЛР} = 1/3 I_{ВВП} + 1/3 I_{освіта} + 1/3 I_{тривалість\ життя}$			
Індекс доходу $I_{ВВП}$ (ВВП на душу населення, доларів за ПКС)	Індекс освіти $I_{освіта} = 2/3 I_{письменність} + 1/3 I_{охоплення\ освітою}$		Індекс стану здоров'я
	Індекс письменності дорослого населення, частка письменних серед населення старше 15 років, % $I_{письменність}$	Індекс охоплення всіма видами освітньої діяльності – початковою, середньою, вищою освітою, частка студентів у загальній чисельності населення, % $I_{охоплення\ освітою}$	$I_{тривалість\ життя}$ (очікувана середня тривалість життя при народженні, років)

Розмір ІЛР є критерієм поділу країн на групи з різним рівнем людського розвитку:

- 1) країни з високим рівнем людського розвитку (ІЛР понад 0,8);
- 2) країни з середнім рівнем людського розвитку (ІЛР від 0,5 до 0,8);
- 3) країни з низьким рівнем людського розвитку (ІЛР менше 0,5).

Україна розробила *власну методологію відстеження прогресу в людському розвитку на регіональному рівні*. Ця методологія ґрунтується на трьох рівнях показників. *Показник вищого рівня* – це загальний індекс людського розвитку регіону (ІЛРР). *Другий рівень* складається з дев'яти загальних блоків показників розвитку, які представляють головні аспекти людського розвитку (рис. 19). Показники *третього рівня* представляють окремі аспекти регіонального розвитку (приблизно 15 показників на кожний аспект). У цілому в українській методології вимірювання людського розвитку використовується 94 первинних показників та понад 20 допоміжних.

У межах концепції людського розвитку важливе місце займає теорія *стійкого людського розвитку*. Сутність стійкого людського розвитку полягає в рівному доступі до можливостей розвитку як зараз, так і в майбутньому. Стійкість ґрунтується на принципах «рівності можливостей для всіх поколінь». Іншими словами, стійкий розвиток означає моральне зобов'язання залишити для наступних поколінь як мінімум такий же рівень можливостей для людського розвитку, який має сучасне покоління. Це, передбачає:

по-перше, неприпустимість фінансування таких економічних боргів, розплачуватися за які доведеться іншим;

по-друге, необхідність достатніх інвестицій в освіту й охорону здоров'я з метою попередження соціальних боргів перед майбутніми поколіннями;

по-третє, необхідність використання природних ресурсів таким чином, що дозволить уникнути їх виснаження й екологічних боргів.

Отже, **стійкий розвиток** – це розвиток, при якому сучасне покоління задовольняє свої потреби, не ставлячи під загрозу можливість задовольняти свої потреби майбутнім поколінням.

Рис. 19. Українська система регіональних показників людського розвитку

Концепція людського розвитку і стійкого людського розвитку отримала своє продовження в *Декларації тисячоріччя* (2000 р.). Ця Декларація була прийнята 189-ма країнами світу на Саміті тисячоліття ООН у вересні 2000 р. У ній виділяються проблеми в області прав людини, миру, безпеки, розвитку і екології у вигляді сукупності взаємопов'язаних цілей в області розвитку, які складаються з 8 цілей, 18 задач і 48 показників. Найголовнішими цілями в області розвитку, згідно з Декларацією тисячоріччя, є:

- 1) ліквідація крайніх бідності і голоду;
- 2) забезпечення всезагальної початкової освіти;
- 3) сприяння гендерній рівності та розширення прав і можливостей жінок;
- 4) скорочення дитячої смертності;
- 5) покращення охорони материнства;
- 6) боротьба з ВІЛ/СНІД, малярією, туберкульозом та іншими захворюваннями;
- 7) забезпечення екологічної стійкості;
- 8) формування глобального партнерства з метою розвитку.

Євгеніка та євгенічні рухи

Проблема поліпшення людського роду притягувала до себе увагу філософів протягом багатьох віків. Ними переймалися Платон, Т. Кампанелла (Італія), П. Тейяр де Шарден (Франція) та багато інших. Упродовж своєї історії людство намагалось різними шляхами поліпшити людський рід. Одним з напрямів був *селективний метод*. Класичний приклад цього методу – *знищення слабих і хворих немовлят чоловічої статі в Спарті*. Живими залишали лише тих, хто мав фізичні якості, необхідні майбутнім воїнам. Така жорстка чистка генофонду не була усвідомленою метою, її можна вважати побічним наслідком вирішення поточних державних завдань.

У 1883 р. британський учений, двоюрідний брат Чарльза Дарвіна, Френсіс Гальтон (1822–1911 рр.) ввів термін «*євгеніка*». Ним він позначав поліпшення людства шляхом штучного втручання в процес природного відбору.

Євгеніка (від грец. – «благородний, гарного роду») – вчення про спадкове здоров'я людини і шляхи його покращення. Воно покликане вивчати фактори, які впливають на поліпшення спадкових якостей майбутніх поколінь через накопичення «расою» корисних спадкових ознак.

Метою євгеніки є вплив на передачу генетичного матеріалу, щоб допомогти позитивним властивостям перейти до наступного покоління та уникнути передачі негативних властивостей. Деякі аспекти євгеніки сьогодні широко визнані. Євгеніка підіймає досить серйозні етичні питання, бо, згідно з Ф. Гальтоном, потрібно прийняти закон, за яким злочинці та неповноцінні люди мають підлягати примусовій стерилізації, а бездітні генії зобов'язані розмножуватися на благо людства.

На початку ХХ ст. науковою основою євгеніки стала *генетика*. Селекція стала основним методом контролю над структурою генофонду.

У другій половині ХХ ст. з'явилась *генна інженерія* (сукупність прийомів, за допомогою яких можна змінювати в потрібному напрямі спадковість живих істот, тобто виправляти генетичні дефекти, створювати форми рослин, тварин, мікроорганізмів, які володіють певними раніше заданими ознаками). В основу генної інженерії покладено введення в реципієнтні клітини (статеві або соматичні) певного генетичного матеріалу, а потім на основі цього отримання відповідних ознак в організмі, який підлягає генно-інженерній операції.

Найважливішою проблемою сучасної євгеніки є оптимізація генофонду, створення генетичної основи, найбільш сприятливої для здоров'я, виживання і процвітання людства. Цю проблему можна вирішити декількома напрямками в євгенічному русі.

Перший напрям переслідує мету запобігти народженню дітей у осіб з небажаними генами. Пов'язаний він більш з пропагандою до утримання від народження дітей у деяких категорій людей. Сумарний результат таких заходів невеликий.

Другий напрям спрямований на заохочення народжуваності серед певних категорій людей, яких можна вважати корисними громадянами суспільства. Реалізація цього – ретельний підбір шлюбних пар, штучне запліднення тощо. Але запропоновані євгенікою методи з етичних міркувань мало придатні для більшості людей.

Третій напрям євгенічного руху пов'язаний саме з генною інженерією. В межах цього напрямку можна вирішувати значну кількість сучасних проблем, пов'язаних зі спадковістю людини, поліпшенням генофонду нації.

Четвертий напрям пов'язаний з клонуванням. Це вже реальність у нашому житті (шотландська Доллі та американська мавпа). Звичайно, клонування може створити умови для «перенесення душ», дозволить людині оновлювати тіло, як старий одяг.

Теорії та концепції народонаселення

Розвиток теорій народонаселення бере свій початок ще з класиків політичної економіки А. Сміта та Д. Рікардо.

К. Маркс (німецький політеконом та юрист) сформулював закон народонаселення, властивий капіталістичному способу виробництва.

Значного поширення набула теорія *оптимуму населення*. Вважається, що для кожної країни може бути знайдено оптимум, до якого треба прагнути, стимулюючи для цього або підвищення народжуваності, або її обмеження. Оптимальною визнається така чисельність населення, яка забезпечує найбільший дохід на душу населення. Франція та деякі інші європейські країни вважаються недонаселеними, а Індія і Японія – перенаселеними.

Значною проблемою для глобального соціуму залишається питання про наслідки зростання населення на планеті.

У цьому відношенні значної уваги заслуговують наукові дослідження англійського вченого *Томаса Мальтуса* (1766–1834 рр.). Він уперше зробив спробу дослідити динаміку зростання населення і соціально-економічні наслідки цього процесу в масштабах всієї планети.

Т. Мальтус – автор першої в історії науки *теорії народонаселення*. У 1798 р. він опублікував роботу «Досвід про закон народонаселення і його вплив на поліпшення суспільного добробуту». Головний постулат теорії Т. Мальтуса: народжуваність будь-якого виду зростає в геометричній прогресії, в той час як забезпечення продовольством збільшується тільки в арифметичній прогресії,

тобто значно повільніше. Війна, епідемія, голод і чума – природні і найбільш імовірні засоби контролю народжуваності та розміру сім'ї. Отже, необмежене зростання населення розглядається як головна причина соціальних бід, політичних потрясінь і екологічних катастроф. Т. Мальтус провів у своїй теорії ідею біологічної природи відтворення населення.

Починаючи з 50-х років ХХ ст., на планеті відбувся демографічний «вибух» та ідеї Т. Мальтуса отримали новий імпульс. Центральне місце в доктрині сучасного мальтузіанства займають проблеми зростання населення країн, що розвиваються.

В умовах звуження можливостей зростання населення досить актуальна проблема оптимального співвідношення темпів зростання, стану здоров'я та умов життя населення, яка вперше була поставлена прихильниками Т. Мальтуса. Низка фахівців вважає, що якби все населення Землі жило за європейськими стандартами, то, враховуючи наявні ресурси, фактори екології і життєвий рівень, населення Землі не перевищувало б 2,5–3 млрд. осіб.

Серед наукових концепцій, які пояснюють зміни, що відбувалися в демографічних процесах у процесі розвитку людського суспільства, найбільш поширеною й прийнятою науковцями є **концепція демографічного переходу (теорія демографічної революції)**. Вона характеризує закономірність переходу людства від типу відтворення з високою народжуваністю та смертністю (*традиційний тип відтворення*) до типу відтворення з низькою народжуваністю та смертністю (*сучасний тип відтворення*). Засновниками концепції вважають французького демографа А. Ландрі, польського вченого Л. Рабиновича та американського демографа У. Томпсона. Одну з її версій розроблено російським демографом А. Вишневським.

Виділяють чотири фази демографічного переходу. На *першій фазі* відбувається зниження смертності населення, що в умовах збереження традиційно високого рівня народжуваності приводить до значного зростання природного приросту населення – демографічного вибуху.

Демографічний вибух – різке прискорення зростання чисельності світового населення внаслідок високого природного приросту, обумовлене різким зниженням смертності при збереженні традиційно високої народжуваності.

Друга фаза – коефіцієнт смертності продовжує знижуватися і досягає найменшого значення, проте коефіцієнт народжуваності знижується ще швидше, внаслідок чого приріст населення поступово уповільнюється.

Для *третьої фази* характерно підвищення коефіцієнту смертності, зумовлене демографічним старінням, і одночасне вповільнення зниження народжуваності. У кінці третьої фази коефіцієнт народжуваності наближається

до рівня простого відтворення населення, а коефіцієнт смертності залишається нижче цього рівня. Коли природний приріст знижується до 0,2 ‰, настає демографічна криза.

Демографічна криза – глибоке порушення відтворення населення, що загрожує існуванню самого населення. Природний приріст низький (0,2 ‰ та нижче, аж до від'ємного).

Четверта фаза – коефіцієнт смертності підвищується, зближуючись з коефіцієнтом народжуваності, процес демографічної стабілізації закінчується.

У 80-х роках ХХ ст. демографи Рон Лестег та Ван де Каа сформулювали теорію **Другого демографічного переходу**. Якщо теорія першого демографічного переходу пояснює зниження народжуваності як наслідок свідомого обмеження кількості новонароджених під впливом певних факторів за умов високого рівня репродуктивних установок, то концепція Другого демографічного переходу характеризує *зниження власне репродуктивних установок в умовах постіндустріального суспільства*. Автори цієї концепції вказують на зовсім нові фактори скорочення потреби в дітях, а саме: перехід до нової системи цінностей і нового середовища існування людини та, як наслідок, тенденцію до індивідуалізації. Остання проявляється в прагненні індивіда до самовираження, свободи вибору й особистісного розвитку, до власного життєвого стилю та емансипації, що веде до зниження репродуктивних установок. Другий демографічний перехід розпочався в країнах Заходу в кінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. Україна перебуває на початковому етапі цього процесу.

Сучасні процеси в зміні народонаселення. Демографічна політика

Демографічна політика являє собою комплекс економічних, адміністративно-правових, виховних і пропагандистських заходів, за допомогою яких держава та інші соціальні інститути впливають на демографічну ситуацію в бажаному для себе напрямі. Об'єктами демографічної політики можуть бути населення країни в цілому та окремих регіонів, соціально-демографічні групи, когорти населення, сім'ї певних типів або стадій життєвого циклу.

Інструменти демографічної політики:

- *економічні:*
 - сплачувані відпустки;
 - різні виплати при народженні дітей, часто залежно від їх кількості, віку та стану сім'ї;
 - кредити, податкові та житлові пільги;
 - переваги для багатодітних сімей.

- *адміністративно-правові:*
 - законодавчі акти, що регулюють вік вступу до шлюбу, розлучуваність, ставлення до абортів та контрацепції, майнове положення матері і дітей при розлученні, режим праці працюючих жінок тощо;
- *виховні, пропагандистські:*
 - формування громадської думки, норм і стандартів демографічної поведінки;
 - визначення ставлення до релігійних норм, традицій і звичаїв;
 - політика планування сім'ї;
 - статеве виховання молоді тощо.

Принципова особливість демографічної політики полягає в дії на динаміку демографічних процесів не прямо, а опосередковано, через людську поведінку, прийняття рішень у сфері шлюбу, сім'ї, народження дітей тощо.

Демографічна політика проводиться або з метою збереження існуючих тенденцій демографічних процесів, або з метою їх зміни.

Демографічна політика здійснюється в більшості країн світу. Так, наприклад, у розвинених країнах, де знижені темпи приросту, заохочується народжуваність. А в багатьох країнах, що розвиваються, демографічна політика спрямована на стимулювання зниження народжуваності.

Сутність поняття «розселення». Соціальні аспекти розселення населення. Соціальні функції поселень

Близько половини площі земної кулі заселено з щільністю близько 5 осіб на км² (на неї припадає близько 5 % населення Землі). В той же час приблизно 5 % території заселено з щільністю понад 150 осіб на км². Тобто приблизно 1/20 населення Землі проживає на половині заселеної території суші, а на 1/20 частині території Землі проживає половина всього людства. Нерівномірність заселення підсилюється великою концентрацією населення в містах, а багато сільських територій заселені дуже слабо.

Під **розселенням** як науковою категорією розуміють розміщення населення на території Землі та форми його територіальної організації у вигляді системи населених місць зі складною системою взаємовідносин.

За Б. С. Хорєвим, **розселення** у соціологічному аспекті – це просторова форма організації суспільства; в економічному – форма територіальної організації продуктивних сил; у географо-демографічному – розподіл і перерозподіл населення на території його проживання. Соціальні аспекти розселення розкривають взаємозв'язок і співвідношення між соціальним розвитком людини та положенням її в системі розселення.

Первинним елементом розселення населення є поселення та населені пункти.

Поселення – це концентрація в певному місці людей, житлових будинків, виробничих споруд, об'єктів сфери обслуговування і територій з антропогенними і природними ландшафтами. За визначенням Е. Б. Алаєва, «поселення являє собою територіально цілісний і компактний ареал концентрації населення з усіма необхідними умовами й обладнанням для життя, праці та відпочинку людей».

Поняття поселення включає: територіальну групу населення, матеріальні форми, створені людиною, територію, на якій розміщене поселення і проходить життя його мешканців.

Не всі поселення є населеними пунктами.

Населений пункт – це таке поселення, для якого характерна суцільна забудова (відстань між будинками не більше 2 км) та чисельність жителів не менше 15 осіб. Наприклад, будинок лісничого, антарктична станція, залізничний роз'їзд є поселеннями, але не є населеними пунктами.

Важливим поняттям у соціальній географії є поняття «поселенські спільності».

Поселенські спільності – це сукупності людей, що мають загальне постійне місце проживання, залежать один від одного в повсякденному житті та здійснюють різноманітні види діяльності для задоволення своїх різноманітних потреб (економічних, соціально-культурних, релігійних, інформаційних, політичних тощо).

Серед основних соціальних функцій поселень, які вони виконують у суспільстві, необхідно відзначити: *функцію просторового середовища проживання людини; функцію вираження зв'язку між самим поселенням та суспільством; функцію соціального розвитку населення.*

Форми та чинники розселення. Міське та сільське розселення. Класифікація поселень

Форми розселення – поняття історичне. Протягом історичного розвитку людства вони змінюються, що теж пояснюється соціальними умовами життєдіяльності.

Історично сформувалися різні форми розселення, серед яких слід відзначити:

- *дисперсне (розсіяне) сільське розселення* з окремими подвір'ями – садибами;
- *дисперсно-групове сільське розселення* як переважаюча форма сільського розселення в світі;

- *міста* як найпоширеніша та найважливіша форма розселення;
- *промислові поселення*, що не досягли рівня міста, т.зв. малі центри виробництва;
- *розселення кочових народів*.

Дуже часто зазначені форми розселення виступають як змішані, модифікуючись залежно від нових умов суспільного розвитку.

Географічні умови є потужним фактором розселення, а тому для географів розселення є важливим об'єктом дослідження.

На процес розселення впливає ціла низка різнопланових чинників. До географічних належать: *географічне положення, природні умови та ресурси, територія* тощо.

Територіальна диференціація компонентів природного середовища, а також вплив його на процеси розселення потребують проведення **комплексної оцінки** придатності території для проживання населення, а також промислового та житлового будівництва. Оцінка території за комплексом природних чинників може бути проведена трьома методами: **бальної, вартісної та комбінованої** оцінки.

При **бальній оцінці** окремі компоненти природного середовища оцінюються в балах, а потім виводиться інтегральний бал, на основі якого оцінюється вся територія.

Вартісна оцінка виражає питомі витрати, які необхідні для приведення фактичних витрат до нормального рівня.

Комплексна оцінка застосовується при розрахунку демографічної місткості території. **Демографічна місткість території** – це максимальна кількість жителів цієї території, яка може бути розселеною в її межах за умови забезпечення найважливіших повсякденних потреб населення за рахунок ресурсів даної території із врахуванням збереження екологічної рівноваги.

У формуванні структури розселення значний вплив мають міграційні процеси, особливо це стосується показників міграційної місткості міст, міграційного потенціалу сільської місцевості, що разом характеризують ступінь міграційної рухомості населення.

Міграційна місткість – це кількість мігрантів, яких може прийняти місто залежно від кількості вільних робочих місць, житлового фонду та інших показників соціальної інфраструктури.

Міграційний потенціал – це максимальний обсяг відтоку населення з села при даних соціально-економічних умовах, тобто потенційна міграція, яка не приведе до деградації села.

Значний вплив на розселення здійснюють економічні чинники.

Залежно від місця в суспільному поділі праці і функціонального значення поселення поділяються на *міські і сільські*. Головною відмінністю в такому поділі є характер виробництва і людської діяльності.

Узагальненим поняттям міста є таке: **місто** – це населений пункт з певною кількістю населення, що виконує промислові, організаційно-господарські, управлінські, культурні, транспортні та інші функції, а переважна більшість жителів зайнята несільськогосподарською працею.

Сільське розселення – форма територіальної організації життя населення на позаміській території у вигляді сукупності сіл, населених місць різних типів, призначених для постійного або тимчасового проживання.

Усі поселення (міські і сільські) залежно від чисельності та функціонального значення поділяються на групи та підгрупи. Існують з цього приводу спеціальні Державні будівельні норми. Міста поділяються на: *малі* (до 50 тис. жителів), тут виділяють підгрупи: до 10 тис., 10–20 тис., 20–50 тис.; *середні* (50–100 тис.); *великі* (250–500 тис.); *крупні* (500 тис.–1 млн.); *найкрупніші* (понад 1 млн.). Останні називаються *містами-мільйонерами*.

Сільські поселення відповідно поділяються на:

- 1) *малі* (до 0,05 тис. жителів); виділяють підгрупи: до 0,05 тис., 0,05–0,2 тис.;
- 2) *середні* (0,2–0,5 тис.);
- 3) *великі* (0,5–3 тис.), виділяють підгрупи: 0,5–1 тис., 1–3 тис.;
- 4) *крупні* (понад 5 тис.); виділяють підгрупи: 3–5 тис., понад 5 тис. жителів.

Поняття агломерації та їх соціально-географічні особливості

В процесі історичного розвитку людства, світового господарства, еволюції територіальної організації розселення, місто перестало бути єдиною і головною формою розселення, оскільки з'являються нові групові форми. Найпоширенішою з них стає *агломерація*.

Міська агломерація – це компактне просторове угруповання поселень (в основному міських), об'єднаних інтенсивними виробничими, трудовими, культурно-побутовими, рекреаційними взаємозв'язками в складну багатокомпонентну динамічну систему. Міську агломерацію слід розглядати як систему розселення особливого виду, яка вже склалася і в межах якої сформувалися такі структурні елементи: міста-центри, урбанізоване ядро, зовнішня зона.

Кожна міська агломерація формується навколо великого міста або кількох близько розташованих міст, які називають ядром (ядрами) агломерації. Якщо ядро одне, міська агломерація називається *моноцентричною*; якщо два міста зростаються передміськими зонами, то агломерація називається

біцентричною; якщо ж ядер агломерації кілька, її називають *поліцентричною*, або *конурбацією*.

Важливе значення має т. зв. рівень централізації, що показує структурно-планувальні взаємовідносини міст-центрів агломерації та населених місць. Показник вказує на домінуючу роль центрального міста над іншими населеними пунктами агломерації, а також виявляє міста, які претендують на роль лідера агломерації, що дає можливість виділити моноцентричні та поліцентричні агломерації.

Коефіцієнт центральності показує відношення розміру «першого» (найкрупнішого за чисельністю) міста-центру до наступного – «другого», «третього» тощо міст меншого розміру.

Міські агломерації в процесі свого розвитку еволюціонують у конурбації та мегаполіси.

Конурбація – міська агломерація поліцентричного типу (ядром якої є кілька більш-менш однакових за розмірами і впливовістю міст).

У наш час подекуди міські агломерації зрощуються й утворюють суцільні урбанізовані зони, які є найбільшими формами розселення і називаються мегаполісами (з грець. – «велике місто»). **Меганоліс** – найбільша форма розселення, що являє собою велику високоурбанізовану зону, яка утворилася в результаті зрощення значного числа сусідніх міських агломерацій (найчастіше розташованих здовж магістральних транспортних шляхів) і яка не представляє собою суцільної міської забудови.

Загальними рисами урбанізаційного розселення є: висока щільність мережі й інтенсивність розвитку міських поселень, велика насиченість і тіснота зв'язків між поселеннями та всередині них, різноманітність вибору (місць роботи, видів спілкування, відпочинку тощо), велика щільність контактів, ускладнення форм розселення.

Основні концепції розселення

Існують поняття «система поселень» (Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко) та «система розселення» (О. І. Шаблій).

Система поселень – це цілеспрямовано сформована група міських і сільських населених місць різних величини і господарського профілю, які об'єднані розвинутими територіально-виробничими, інформаційно-діловими та іншими зв'язками, загальною інженерно-транспортною і комунікаційною інфраструктурою, єдиною мережею громадських центрів і місць дозвілля населення.

Система розселення – це сукупність населених пунктів певної території, неоднакових за кількістю жителів і функціями та об'єднаних різними видами зв'язків.

Крім того, існує поняття **«мережа поселень»**. Вона охоплює групу населених місць, що має деякий ступінь упорядкованості та цілісності їх розміщення на певній території.

Отже, **система поселень** – це категорія еволюційно-історична. Вона складається за умови досягнення структури мережі населених місць певного рівня сформованості (щільність населення, інженерно-транспортна інфраструктура, наявність центрального міста тощо) за наявності сукупності сприятливих передумов територіального та соціально-економічного розвитку.

Системи розселення досліджуються за двома головними сценаріями: коли системи розселення вже виділені попередніми дослідженнями або співвіднесені з адміністративно-територіальними одиницями, або коли є гіпотеза щодо їх існування.

Важливою ознакою системи розселення є наявність центрального поселення, яке виступає ядром системи, фокусним центром її головних зв'язків.

В еволюції концепцій розселення вчені йшли від розробки теорії раціонального розвитку окремих міст для вивчення і раціоналізації мережі населених пунктів. Основні концепції розселення:

1. Теорія центральних місць (В. Кристаллер, 1933 р., А. Льюїс, 1954 р., В. Ізард, 1956 р.).
2. Інтегральні системи розселення.
3. Концепція опорного каркаса розселення.

Револьюційну роль у розвитку зазначених теорій мала **теорія центральних місць** німецького географа В. Кристаллера (перша половина ХХ ст.). Теорія центральних місць – географічна теорія, яка має на меті пояснити кількість, розмір і місце розташування населених пунктів у міській системі розселення.

Головні постулати теорії центральних місць:

1) у системі розселення формуються різні поселення за людністю, функціями, статусом тощо, які виробляють різні товари і надають різні послуги, одні – тільки власному населенню, інші – й сусідських інших поселень, які знаходяться в територіальній близькості;

2) **центральні місця** – економічні центри, які обслуговують товарами і послугами не тільки себе, але й населення своєї округи (зони збуту або зони впливу);

3) центральні місця мають різний ієрархічний рівень (малі, середні,

великі, значні), який залежить від чисельності населення, адміністративно-територіального статусу, виконуваних функцій, переліку та обсягу товарів і послуг, які вони надають власному населенню та населенню своєї зони впливу;

4) чим більше поселення, тим менша кількість йому подібних у системі розселення. Кількісні співвідношення між поселеннями сусідніх груп (сусідніх рівнів) становить сталу величину – 3:1 (за винятком співвідношення між «столицею» і поселеннями першого за нею ієрархічного рівня);

5) кожне центральне місце має свою зону впливу (або зону збуту), розмір якої залежить від ієрархічного рівня центрального місця;

б) зони впливу навколо центрального місця з часом мають тенденцію оформлятися в правильні шестикутники (бджолині соти), а вся заселена територія покривається шестикутниками без просвітів (кристаллерівські ґратки). Таку територіальну структуру розселення населення називають *гексагональною структурою*. Завдяки цьому мінімізується середня відстань для збуту продукції або поїздок у центри для покупок і обслуговування;

7) тип ієрархії визначається числом центральних місць даного рівня. *Кількість населених пунктів, які знаходяться в зоні впливу одного центрального місця, збільшена на одиницю, позначається літерою К. Будь-який центр завжди має однакову кількість поселень, залежних від нього.* Загальна формула для відображення цієї залежності має такий вигляд:

$$M_n = (K - 1)^n ,$$

де M_n – число залежних населених пунктів при тому чи іншому ступені ієрархії; n – ступінь ієрархії.

Ідею опорного каркасу території висловив М. М. Баранський, а розвинув Г. Лаппо. **Опорний каркас міського розселення** – це сукупність міських поселень країни (регіону), особливо великих і середніх, разом з лініями комунікацій між ними. Опорний каркас розселення виконує функцію поєднання всіх складових частин країни, тобто функцію інтеграції країни в цілісну систему.

Найпоширенішими є такі опорні каркаси розселення:

- центровий, найчастіше з радіально-кільцевою структурою;
- агломераційний ґратчастий з численними центрами різної величини в місцях перетину ліній (транспортних комунікацій) «ґрат»;
- лінійний у вигляді морського фасаду країни чи району;
- лінійний континентальний;
- басейновий.

Головні постулати концепції *інтегральних систем розселення*:

- первинними елементами систем розселення є міські і сільські поселення;
- між поселеннями існують різні зв'язки: демографічні, економічні, соціальні, культурні, управлінські тощо;
- системи розселення є ієрархічними структурами. Найвищий рівень – загальнодержавна система розселення (ядро – столиця). Найнижчий рівень – елементарна система розселення (сільські поселення).

Значний вклад в еволюції теорій розселення вніс відомий французький архітектор Ш. ле Корбюзьє, який запропонував у 1945 р. реконструкцію існуючої системи розселення.

За О. В. Джаманом, розрізняють системи розселення різних територіальних рівнів:

- національний – єдина система розселення країни;
- регіональний – регіональні системи розселення;
- обласний – субрегіональні системи розселення;
- локальний – міжрайонні, районні, первинні локальні системи розселення.

О. І. Шаблій виділяє системи розселення:

- локальні – низові адміністративні райони;
- регіональні – обласні і міжобласні;
- загальнодержавна система розселення.

Поступово в еволюції концепцій розселення вагоме місце зайняла системна концепція, що зберігається і сьогодні.

Урбанізація як соціально-географічний процес. Формування світових міст

Справжнім феноменом суспільного розвитку XIX–XX ст. стала урбанізація (від лат. Urbanus – міський). **Урбанізація** – це процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, який супроводжується збільшенням і розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення, поширенням міського способу життя в певній області, країні та світі.

Урбанізація – явище соціально-історичне. Процес урбанізації починається з процесом індустріалізації суспільства, особливо з моменту виникнення та розвитку капіталістичного способу виробництва.

У містах і селищах міського типу в Україні проживає близько 70 % населення (на початку XX ст. цей показник становив 16 %). Найвищі темпи урбанізації в Україні спостерігались в 40–70-х роках XX ст., що було пов'язано з активними процесами індустріалізації. Демографічні причини дещо загальмували сьогодні цей процес, але урбанізація як загальносвітовий процес

продовжується. Найбільші її темпи і рівні спостерігаються в промислових районах (Донецька, Дніпропетровська, Луганська області), де показник міського населення сягає 83–91 %. Найнижчі показники урбанізації відмічаються в Закарпатській, Тернопільській, Чернівецькій областях (показник становить відповідно 37–44 %).

Урбанізація розглядається науковцями як світовий феномен, тенденція просторової концентрації життєдіяльності населення, що набула стрімкого розвитку саме протягом ХХ ст., викликаючи дуже багато проблем природного, економічного, соціального характеру, ставлячи питання просторового упорядкування міст, зменшення їх тиску на навколишнє природне середовище, екологічний стан міського середовища тощо.

Як зазначає О. Г. Топчієв, великі міста «...формують навколо себе зони інтенсивного соціально-економічного тяжіння у вигляді трудових і ділових поїздок міського і приміського населення, дачного розселення, приміського сільськогосподарського виробництва, супутніх промислових зон і технополісів, потужних інфраструктурних комплексів і систем».

Урбанізація включає 3 етапи:

- 1) *власне урбанізація*;
- 2) *субурбанізація* – це процес зростання і розвитку приміської зони великих міст, у результаті чого формуються міські агломерації. Характеризується вищими темпами збільшення кількості жителів приміських поселень і міст-супутників порівняно з містами – центрами агломерацій;
- 3) *рурбанізація* – це процес поширення міських форм і умов життя на сільську місцевість. Рурбанізація може супроводжуватися міграцією міського населення в сільські поселення, перенесенням у сільську місцевість форм господарської діяльності, характерних для міст, у т. ч. промисловості, сфери обслуговування та ін.

Світові міста – це ті міста, функції яких мають планетарне значення. У них концентрується виробництво не стільки товарів, скільки інформації, яка поширюється в глобальному масштабі. Світовими містами є також транспортні вузли зі зручним географічним положенням, великі морські порти, значні міжнародні центри з рекреаційними функціями. *Ознаки світових міст*: людність, інтенсивність різноманітних інтернаціональних зв'язків, спеціалізація в галузі фінансово-управлінських операцій та ділових послуг, концентрація штаб-квартир транснаціональних корпорацій, банків, юридичних фірм, рекламних агентств, наукових установ.

Основні поняття теми: народонаселення, ознаки народонаселення; основні показники народонаселення: чисельність населення та його динаміка, інтенсивність окремих демографічних процесів (народжуваності, смертності, природного приросту, шлюбності, розлучуваності), тривалість життя, розселення населення, урбанізація, міграція, статеві-віковий і сімейний склад, рівень освіти, расовий, мовний, етнічний та релігійний склад, трудові ресурси, економічно активне населення, його професійний та класовий склад, зайнятість населення, безробіття; демографія, відтворення населення, демографічний перехід (перший, другий) або демографічна революція, фази демографічного переходу, демографічна криза, демографічний вибух; загальний коефіцієнт народжуваності і смертності, вікові коефіцієнти народжуваності і смертності, сумарний коефіцієнт народжуваності, показник дитячої смертності; якість населення, людський капітал; якість життя, умови життя, спосіб життя, рівень життя (достаток, нормальний рівень життя, бідність, злиденність), людський розвиток, індекс людського розвитку, стійкий розвиток; еugenіка та еugenічні рухи; теорії і концепції народонаселення; демографічна політика; розселення, його основні форми та функції; поселенські спільноти, поселення, населені пункти; комплексна оцінка придатності території для проживання населення, а також промислового та житлового будівництва: бальна, вартісна та комбінована оцінка; демографічна місткість території, міграційна місткість міст, міграційний потенціал сіл; сільське і міське розселення, місто, система розселення, система поселень, мережа поселень, чинники розселення; коефіцієнт центральності, агломерації та їх типи, конурбація, мегаполіси; національні, регіональні, обласні, районні, локальні системи розселення; концепції розселення; урбанізація, субурбанізація, рурбанізація, світові міста.

Питання для самоперевірки знань:

1. Дайте визначення поняття «народонаселення» та обґрунтуйте його характерні ознаки. Які фактори та як впливають на народонаселення?
2. Дайте визначення поняття «якість населення». Що впливає на якість населення?
3. Що вивчає наука «демографія» і яка її роль у сучасному суспільстві?
4. Дайте визначення поняття «відтворення населення», поясніть роль держави в цьому процесі.
5. Чи можна управляти процесом відтворення населення? Якщо так, в який спосіб?
6. Як співвідносяться поняття «умови життя», «спосіб життя», «рівень життя», «якість життя»? Які виділяють рівні життя населення?

7. Розкрийте систему критеріїв і статистичних показників якості життя.
8. Дайте визначення поняття «людський розвиток».
9. Чим відрізняється система показників визначення індексу людського розвитку в світі та в Україні?
10. Дайте визначення поняття «стійкий розвиток». Назвіть і обґрунтуйте цілі в області розвитку, зафіксовані в Декларації тисячоріччя.
11. Що таке євгеніка? В чому її суть? Чи актуальні сьогодні євгенічні ідеї Френсіса Гальтона?
12. Розкрийте основні теорії та концепції народонаселення. Хто їх автори?
13. Поясніть дію закону Т. Мальтуса.
14. Дайте визначення поняття «демографічна політика». Поясніть та обґрунтуйте особливості демографічної політики в різних країнах світу.
15. Розкрийте та обґрунтуйте поняття «розселення населення», «система розселення», «система поселень», «мережа поселень». Які виділяють типи і форми розселення? Проведіть класифікацію міських і сільських населених пунктів за кількістю населення та виконуваними функціями.
16. Доведіть, що форми розселення – це поняття історичне і протягом історичного розвитку людства вони змінюються.
17. Схарактеризуйте основні концепції розселення населення.
18. Дайте характеристику процесу урбанізації в світі. Виділіть основні її тенденції. Чим відрізняється урбанізація від субурбанізації та рурбанізації?
19. Які міста мають статус «світових»? Чому? Чи є в Україні світові міста чи такі міста, які можуть стати такими в майбутньому? Відповідь обґрунтуйте.
20. За планом О. Г. Топчієва складіть загальну характеристику системи розселення Харківського регіону.

Тема 2.2. Прикладні завдання соціальної географії. Галузі соціальної географії та їх об'єктно-предметна область

Роблячи аналіз наукових напрямів сучасної соціальної географії, необхідно відзначити їх багатогранність та різноманітність.

Часова географія (хроногеографія)

У часовій географії склалися 2 основні течії:

1) **соціально-географічна**, яка аналізує часові цикли життєдіяльності індивідів і координацію цих циклів з просторовими структурами;

2) **теоретично-методологічна**, яка займається часовими структурами процесів еволюції просторових структур, тобто аналізом жорсткої часової організації просторових структур – ключових подій, критичних періодів, стадій розвитку, впливу подій минулого на сучасну просторову структуру тощо.

У кожній системі є свій специфічний час. Так, у соціальній географії виділяються такі *специфічні часи*, як *життя індивіда* (біологічний, психологічний), *соціальний час*.

Поняття «час» є дуже важливим у географічній науці. У зв'язку з цим багато досліджень закордонних авторів присвячено цій темі, аналізу властивостей часу взагалі і специфічних часів зокрема.

У західній соціальній географії розвиваються дві основні **школи соціальної часової географії**. Представниками першої з них є Торстен Хегерstrand, а другої – Тріфт і Паркс.

За Хегерstrandом, **предметом часової географії** є вивчення переплетеного розподілу станів і подій у зв'язаному блоці «простір – час». **Основними поняттями** його є траєкторія, проект, вузол, часовий ландшафт, діорама. Діяльність людини (групи) описується траєкторіями в «просторі – часі», точки якої визначаються місцезнаходженням індивіда в даний момент часу. Пересічення кількох траєкторій утворює **вузол діяльності** (акт збігу місцезнаходження і моменту часу для всіх учасників процесу).

Сукупності траєкторій і вузлів відповідають поняттю **часового ландшафту**, який включає в себе людей з їх пам'яттю, почуттями, думками, намірами тощо.

Діорама – часова система, яка складається з низки часових ландшафтів. За допомогою цих понять вивчається поведінка і біографія людей і груп у часі й просторі, аналізуються конкретні ситуації повсякденного життя.

Таким чином, у межах цього напрямку досліджень основна увага приділяється вивченню бюджету часу індивідів та аналізу впливу переміщень на зміни бюджету часу.

Інший напрям часової географії умовно можна назвати *ритмікою людської діяльності в просторі*. Завданням його є вивчення закономірностей у природних, у т. ч. й астральних (астральний – зоряний, містично зв'язаний з небесними світилами) ритмах життєдіяльності людини, а також у циклічності суспільних процесів. Проблемним та надзвичайно складним питанням є аналіз сполучення астральних і соціальних циклів у суспільстві, групах, індивідів.

Основним *предметом вивчення часової географії* (за Парксом і Тріфтом) є аналіз соціально-географічного процесу – сукупності різних просторово-часових ритмів діяльності.

Паркс і Тріфт передбачають використовувати за аналогією з просторовими часовими поняттями такі, як *часові координати і мислимі часові карти* (відображення типу ментальних карт, що відображають часові простори і описують розподіл та використання часу). За аналогією з мислимими картами введено поняття *мислимих часів*.

Географія сприйняття (перцепційна географія)

Географія сприйняття вивчає просторові образи (уявлення) і механізм їх впливу на просторову поведінку людини в середовищах різного типу. Основна її теза – поведінка людей у реальному світі визначається значною мірою суб'єктивними образами цього світу. Іншими словами, між образами середовища і реальною поведінкою в ньому існує значна залежність.

Поняття «географічного образу», «образу території» склалося в географічній науці порівняно недавно. За Д. М. Замятиним, *образ території* – це система взаємопов'язаних і взаємодіючих понять, уявлень, знаків, символів, архетипів і стереотипів, яка яскраво і в той же час досить просто характеризує у свідомості людини якусь територію (місце, ландшафт, регіон, країну). На розвиток цього образу впливають *чинники внутрішні*: природа території, історія освоєння, соціальна структура, галузі господарства, розселення; і *зовнішні*: географічне положення, роль в історії країни, історія сприйняття території тощо.

Образ – результат відображальної і пізнавальної діяльності людини. Географія сприйняття (перцепційна географія) виходить з того, що при знайомстві з будь-якою територією найбільш запам'ятовуються «образи» об'єктів, країн, місцевостей, а не проста арифметична маса даних про них.

Слово «образ» означає не тільки якусь форму відображення об'єктів у людській свідомості, але ще й вид, вигляд, наочне уявлення про об'єкт, його розташування, параметри, обриси, важливі характеристики. У такому трактуванні поняття «образ» майже синонімічне «зображенню», «відображенню».

Географія сприйняття поділяється на *три групи досліджень*:

- вивчення структури образів середовища та їх участі в сприйнятті місця і простору;
- аналіз процесу сприйняття середовища;
- семантичний (смысловий) аналіз простору і якості середовища.

У першій групі досліджень аналізується склад образів, залежність змісту образів від особливостей індивіда, його системи цінностей і психологічної орієнтації. Для географів дуже важливими стали дослідження індивідуальних і стереотипних образів (уявлень) простору – т. зв. індивідуальних і групових мислимих карт (у широкому розумінні слова) – та аналіз ступеня їх збігу й унікальності.

Значний інтерес являє вивчення процесу підсвідомої структуризації простору.

Друга група досліджень з географії сприйняття (власне географія сприйняття) вивчає комплекс процесів пізнання й усвідомлення середовища індивідом. Тут дослідження направлені на вивчення процесу і результатів сприйняття середовища і простору різними соціальними групами (расовими, статево-віковими, хворими, здоровими тощо) та в різних культурних середовищах, аналіз факторів, що впливають на якість середовища, а отже, на особливості його сприйняття, аналіз сприйняття екстремальних ситуацій (стихійних лих, техногенних і соціальних катастроф тощо).

Важливе значення має третя група досліджень, а саме – вивчення смислу і цінностей місця. Кожне місце викликає у людини або групи людей особливі почуття, які мають смисл і значущість у системі їх цінностей. Символіка місць дуже часто впливає на поведінку людей. Почуття території, зокрема, має вплив на прийняття рішень про переїзд.

Географія розвитку

Географія розвитку вивчає просторову організацію економічної відсталості й процес формування просторової структури господарства та розселення країн, що розвиваються. Дослідження цього напрямку направлені на виявлення та аналіз географічних відмінностей в економічній нерівності, недорозвинутості, економічній залежності, а також на вивчення форм їх просторової організації, а потім і їх районування. Предметом дослідження *географії розвитку* є також фактори розвитку, які визначають просторову упорядкованість елементів господарства і населення в країнах, що розвиваються. Аналіз здійснюється через вивчення територіальної зв'язаності, єдності й розвитку транспортної мережі та системи міст, процесу формування полюсів зростання й вісей розвитку і т. ін.

Географія розвитку спирається на низку економічних теорій (модернізації, залежності, автономного розвитку, екорозвитку, стабілізації, сталого розвитку, рівноваги тощо), з позицій яких ведеться пояснення феномену розвитку.

Феміністична географія

Фемінізм (лат. *femina* – жінка) – громадський рух, мета якого – надання жінкам усіх наявних цивільних прав (політичних, економічних, культурних, особистих та соціальних) на рівні з чоловіками, а також прагнення до рівноправності в суспільстві чоловіків і жінок та боротьба з дискримінацією жінок. Оскільки всі теорії просторової поведінки в географії виходять переважно з безстатевої, осередненої людини, наділеної швидше чоловічим складом розуму, навичками, схильностями, метою, цінностями й оцінками, то виникла потреба вивчення особливостей поведінки в просторі та сприйняття місць і середовища у жінок. У результаті виникла нова галузь соціальної географії – феміністична географія.

Отже, ***феміністична географія*** – це галузь соціальної географії, що вивчає соціальні і психологічні особливості поведінки в просторі та сприйняття місць і середовища у жінок.

Феміністична географія вивчає:

- соціальну роль і місце жінки у різних видах територіальних соціумів (містах, сільській місцевості, передмісті, в різних культурах тощо), а також окремих видах діяльності;
- міжнародний географічний поділ праці між статями;
- специфічні жіночі проблеми різних територій;
- соціальні й економічні відмінності в дискримінації жіночої праці й становища жінок у різних країнах, регіонах;
- особливості просторової поведінки жінок при виборі місць проживання, виду транспорту, прийняття рішення про міграцію;
- відмінності в перевазі окремих елементів середовища у жінок та чоловіків;
- організацію «жіночого» простору тощо.

Важливе значення приділяється також ролі жінки у зміні складу сім'ї, наслідкам такої зміни в просторовій організації міст.

Гендерна географія

Поняття «гендерна географія» і «феміністична географія» не тотожні між собою.

Гендерна географія виникла в американській та англійській географічних школах у 70-х роках ХХ ст. Як складова суспільної географії вона почала розвиватися майже одночасно в США та Великій Британії. З 1970-х років гендерні ролі, відносини, їхня взаємодія з місцем, просторовими процесами, ландшафтами та навколишнім середовищем стали інноваційними та широковідомими сферами географічного дослідження.

За Н. І. Мезенцевою, *гендерна географія* є наукою, яка вивчає регіональні відмінності гендерних відношень у суспільно-географічних процесах, регіональні особливості гендерної ідентифікації та сприйняття гендерних ролей в суспільстві. *Об'єктом вивчення гендерної географії* є гендерні співвідношення в різних суспільно-географічних процесах у регіонах та гендерна ідентифікація в регіональному соціумі, а *предметом* – територіальні відміни гендерних співвідношень та гендерної ідентифікації.

Треба розуміти і розрізняти при цьому *біологічну стать*, вбачаючи в ній сукупність анатомічних особливостей, та *соціальну стать (гендер)*. Поняття «гендер» увійшло у вжиток із соціології і визначає соціальну стать людини на відміну від біологічної статі, соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступ до влади, сімейній ролі та репродуктивній поведінці і є одним з базових вимірів соціальної структури суспільства. На відміну від терміну «стать», що характеризує біологічну ідентифікацію чоловічого і жіночого, поняття «гендер» відображає відмінності в соціальних ролях, поведінці, ментальних характеристиках між жінками і чоловіками. Тож у цьому плані *бути чоловіком або жінкою – значить виконувати відповідну соціальну роль, що попередньо визначена залежно від статі індивіда*.

Найвиразніше територіальні відмінності гендерних співвідношень проявляються в трудових ресурсних, соціально-демографічних та управлінських процесах. Вони стосуються міжрегіональних диспропорцій і диспропорцій між містами та сільською місцевістю.

Гендерна проблематика розвивається дуже активно, внаслідок чого з'явилося чимало фундаментальних праць у таких галузях гендерних знань, як: теорії гендерних досліджень; влада, політика і гендер; гендер, раса й етнос; соціально-класовий розподіл та гендер; гендер, злочинність і закон; гендер, комунікації та ЗМІ; гендер і здоров'я; гендер і вік; гендер і сім'я; гендер, робота, праця; гендер і сексуальність.

За Я. Б. Олійником та А. В. Степаненком, у предмет дослідження гендерної географії входить:

- *теоретичні засади гендерних відносин у територіальному вимірі;*
- *виявлення регіональних особливостей андроцентризму всієї сучасної культури* (глобальна тенденція будувати світ, розрахована на «чоловіка» як центральну, головну фігуру цього світу. Все «жіноче» розглядається як явище другого гатунку і менш значуще);
- *вивчення в регіональному вимірі системи соціостатевих ролей*, тобто моделей поведінки, очікуваних від індивідів відповідно до створених суспільством уявлень про «чоловіче» і «жіноче»;
- *аналіз регіонального прояву патріархатного характеру існуючої культури, її цінностей і норм;*
- *вивчення соціальних інститутів і структур* (сім'я, школа, мас-медіа, громадська думка), що спонукають людей додержуватися належних їм соціостатевих ролей.

З урахуванням гендерних досліджень у світовій географічній науці, Н. І. Мезенцева визначає такі напрями досліджень гендерної географії в Україні:

1. Дослідження гендерної нерівності в регіонах України в політичних та управлінських процесах, на ринку праці, в освітній та науковій діяльності, в соціально-демографічних процесах (рис. 20).
2. Дослідження динаміки та особливостей гендерної нерівності в регіонах України.
3. Дослідження взаємовпливу індикаторів гендерної нерівності та показників соціально-економічного розвитку регіонів.
4. Дослідження регіональних відмінностей гендерних стереотипів і трансформацій гендерних ролей у суспільстві.

Регіональний прояв гендерних співвідношень у суспільно-географічних процесах обумовлений такими **чинниками**:

- державною стратегією гендерної політики, законодавчим та інституціональним її забезпеченням;
- рівнем соціально-економічного розвитку території та якістю життя населення;
- рівнем урбанізації території та спеціалізацією господарства;
- способом життя та ментальністю населення;
- поширеними гендерними стереотипами в суспільстві.

В Україні проблема гендерної нерівності пов'язана **не з відсутністю прав жінок, а з їх недотриманням**. Тобто в державі йдеться не про дискримінацію жінок, а про зміну стереотипів мислення щодо чоловічих і жіночих ролей у суспільстві, їх соціального статусу та норм поведінки.

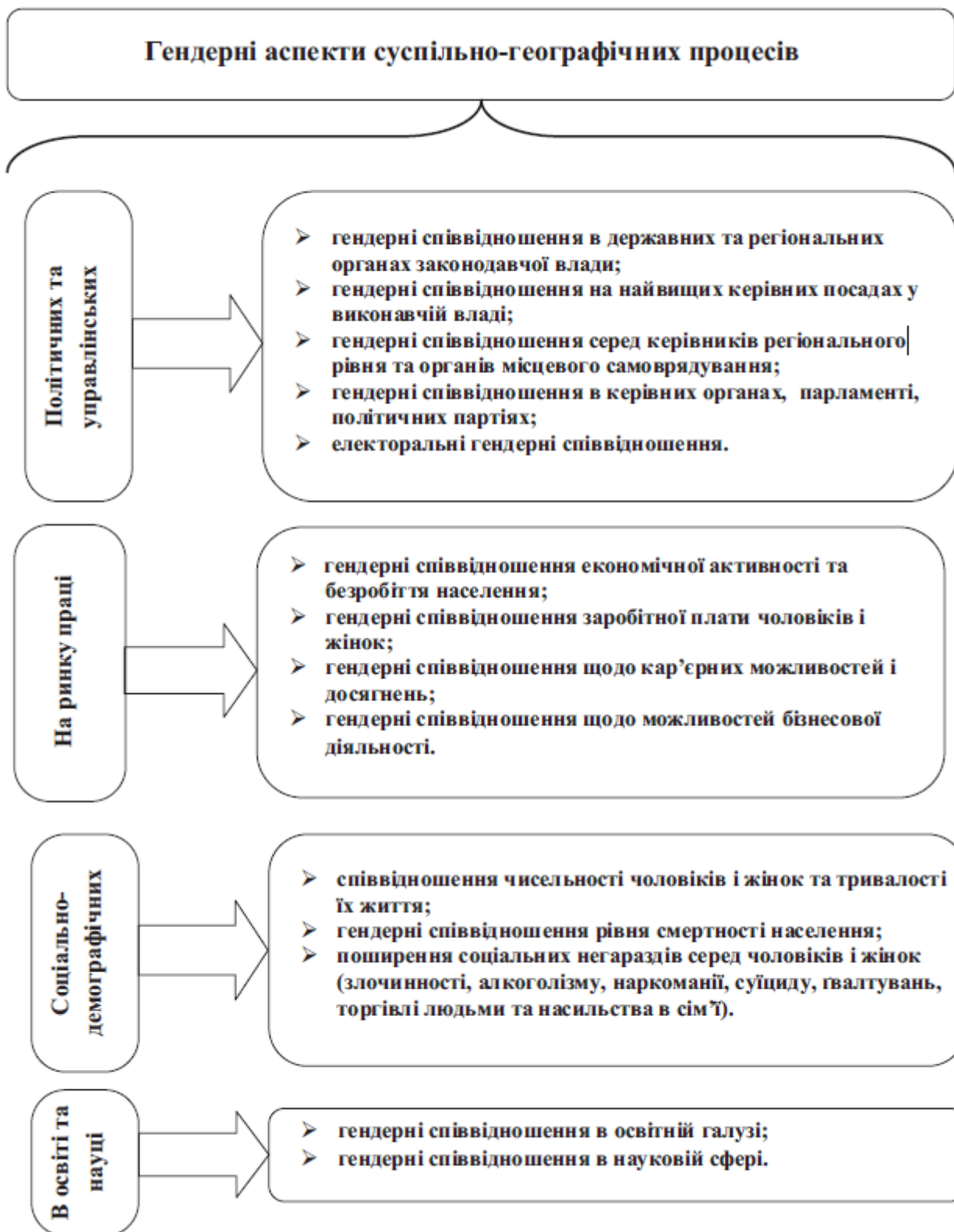

Рис. 20. Гендерні аспекти сучасних соціально-географічних процесів
(за Н. І. Мезенцевою)

Н. І. Мезенцева виділяє такі закономірності гендерної ситуації в Україні: гендерні диспропорції зростають відповідно до підвищення рівня державного або господарського управління; гендерні відмінності збільшуються з

підвищенням освітньо-кваліфікаційного рівня працівників; гендерний розрив збільшується з підвищенням рівня соціально-економічного розвитку території та рівня життя населення.

Географія фізичної культури і спорту

Географія фізкультури і спорту – галузь соціальної географії, яка поки що є заявочною. Сформульовано лише те, що вона має вивчати регіональні відмінності у видах спорту, регіональні відмінності в спортивних рекордах, першість тих чи інших регіонів світу з певного виду спорту, появу і поширення видів спорту в часі й просторі, взаємодію різних видів спорту на одній території, мережу спортивних споруд та їх ієрархію, особливості просторової організації професійного і аматорського спорту тощо.

Масовість занять фізичною культурою, відвідування спортивних змагань, професіоналізація спортсменів, розвиток матеріальної бази призвели до формування відокремленої галузі нематеріальної сфери та відповідних територіальних комплексів. Нерозвиненість географічного вивчення цієї галузі пов'язана як з подвійністю її положення (охорона здоров'я чи культура?), так і з неясністю перспектив практичного застосування результатів дослідження.

Географи, що займаються дослідженнями в галузі географії фізкультури і спорту, вводять поняття «***спортивно-територіальних комплексів***», в основі яких лежить сукупність великих капітальних споруд (стадіони, спортивні зали, плавальні басейни, трампліни) та значної кількості дрібних спортивних майданчиків – волейбольних і баскетбольних, тенісних кортів, дворових ковзанок тощо. Населення виступає тут як: 1) користувачі цих споруд і відвідувачі спортивних змагань (тобто споживачів послуг); 2) професійні кадри – спортсмени, тренери; 3) обслуговуючий персонал спортивних установ. З обслуговуванням фізкультури і спорту пов'язані такі галузі, як виготовлення спортивного інвентарю, одягу і взуття, спортивна преса.

До ***чинників***, які обумовлюють регіональні відмінності розвитку фізкультури і спорту, можна віднести:

1) ***природні умови країни, регіону*** (зимові види спорту краще розвиваються на територіях з помірно-холодною зимою, тривалим і стійким сніговим покривом, а гірськолижний спорт, як і ковзанярський, – в горах; в країнах і районах з довгою суворою зимою і коротким літом заняття спортом на відкритому повітрі майже неможливі);

2) ***анатомо-фізіологічні особливості жителів країни***. Відома дивовижна пристосованість представників негроїдної раси до занять легкою атлетикою, боксом, багатьма ігровими видами спорту та їх же мала здатність до плавання;

3) *психологічна мотивація* (в багатьох країнах спортивна кар'єра престижна і забезпечує високі доходи);

4) *національні традиції*, що дозволяють лідирувати в боротьбі представникам народів Кавказу, туркам, іранцям, японцям; в настільному тенісі – китайцям. Мабуть, відіграють роль і такі національні психологічні властивості, як завзятість, координованість і точність рухів китайців, корейців, японців, що забезпечують їм успіхи в багатьох видах спорту, які вимагають високої технічності;

5) *рівень економічного розвитку країни, району* (в країнах з ринковою економікою сфера спорту приносить великі доходи, що привернуло до її фінансування приватний капітал – у будівництво спортивних споруд, створення кадрів професійних спортсменів. У той же час у цих країнах вище платоспроможний попит на спортивні видовища. В бідних країнах не вистачає коштів на створення спортивних споруд, придбання інвентарю, у населення немає часу і коштів для занять фізкультурою та відвідування спортивних змагань. Тому вони відстають у розвитку спорту, а окремі видатні їх представники переїжджають у багаті країни (принаймні для тренувань), щоб реалізувати свій творчий хист).

Для сучасного світу характерна *інтернаціоналізація спорту*: багато раніше національних видів спорту стають популярними в усьому світі (британський футбол, бадмінтон, американський баскетбол, канадський хокей з шайбою, японська боротьба дзюдо); відбувається уніфікація правил змагань, вимог до споруд, інвентарю; спортсмени однієї країни беруть участь у виступах за клубні команди інших. Правда, деякі спортивні видовища так і залишаються в вузьких національних рамках (наприклад, корида – в країнах Піренейського півострову і в Мексиці).

Цілком можлива розробка типології країн за рівнем розвитку в них спорту. Так, деякі дослідники виділяють: 1) країни з високим рівнем розвитку і ступенем диверсифікації спорту – «великі спортивні держави» (США, Росія, Китай, Німеччина); 2) багаті країни з високим розвитком обмеженого числа видів спорту (Японія, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Канада); 3) країни, що розвиваються, зі «спеціалізацією» на окремих видах спорту (Індія, Індонезія, Кенія); 4) найбідніші країни, які іноді дають чудових спортсменів (Мозамбік, Ефіопія).

В основу типології покладені об'єктивні *показники*: ємність та кількість спортивних споруд, їх вартість (у розрахунку на душу населення), кількість відвідувачів змагань, доходи від спортивних видовищ, представництво країн у міжнародних спортивних змаганнях та спортивних досягненнях тощо.

Гуманітарна географія

Гуманітарна географія – галузь соціальної географії, що вивчає закономірності формування і розвитку систем уявлень про географічний простір (у свідомості окремих людей, соціальних, етнокультурних, расових груп тощо), згідно з якими людина організує свою діяльність на конкретній території.

Базові поняття, якими оперує гуманітарна географія, – це культурний ландшафт (а також етнокультурний ландшафт), географічний образ, регіональна (просторова) ідентичність, просторовий або локальний міф (регіональна міфологія). Поняття «гуманітарна географія» тісно пов'язано і перетинається з поняттями «культурна географія», «географія людини», «соціокультурна (соціальна) географія», «суспільна географія», «гуманістична географія» (Д. М. Замятин).

Виникнення гуманітарної географії пов'язано з усвідомленням у науці ХХ ст. ролі особливостей мислення, властивих представникам певних культур, в організації ними своєї діяльності. Особливості мислення (ментальність) проявляються в специфіці економічної діяльності (наприклад, американська і японська моделі бізнесу), державного будівництва (у т. ч. принципи адміністративно-територіального будівництва), у різноманітності малюнків мережі розселення, архітектурно-планувальних рішень, демографічної, міграційної поведінки тощо.

Головна відмінна риса гуманітарної географії – дослідження взаємодії простору і культури через мову її кодів і символів. Тобто гуманітарна географія займається вивченням знаків, символів, архетипів, стереотипів, міфів, образів, ментальних репрезентацій та інших систем, шляхом яких певна культура, соціальна група або окрема людина осмислює оточуючий простір та організує свою просторову діяльність. Досліджуються особливості фольклору, письмові джерела, вироби мистецтва, історичні й архітектурні пам'ятки, місцева топоніміка тощо.

За Д. М. Замятиним, **основними напрямками гуманітарної географії** є імажинальна, сакральна, міфогеографія, когнітивна географія.

Імажинальна географія (географія образів, образна географія) вивчає особливості й закономірності формування географічних образів, структуру географічних образів, специфіку моделювання географічних образів, способи і типи репрезентації та інтерпретації географічних образів.

Синоніми терміну «імажинальна географія» – образна географія, географія уяви, імагінативна географія, імажинальна спаціологія, філософська географія.

Центральним поняттям імажинальної географії є поняття «географічний образ». **Географічні образи** – це системи взаємопов'язаних і взаємодіючих понять, уявлень, знаків, символів, архетипів і стереотипів, які яскраво і в той же час досить просто характеризують у свідомості людини якусь територію (місце, ландшафт, регіон, країну). Близьким за змістом до поняття географічного образу є поняття географічного іміджу (іміджу території). Синоніми географічного образу – образ території, образ регіону, образ місця, образ простору. Як інваріант поняття «географічний образ» може розглядатися поняття культурного ландшафту.

Сакральна географія розглядає закономірності формування просторових уявлень у різних релігійних системах.

Міфогеографія досліджує семіотичні закономірності формування просторових уявлень, вивчає міфи (стійкі уявлення про об'єкти і явища), у т. ч. сучасні міфи (частково знаходять відображення у національних і регіональних ідеологічних системах, в уявленнях про регіональну ідентичність).

Когнітивна географія – напрям географії, що вивчає просторові уявлення, механізми їх формування та використання в різних аспектах людської діяльності (Н. Ю. Замятина).

Когнітивна географія використовує концептуальну базу когнітивної науки, що вивчає пізнання і розум у всіх аспектах їх існування. В системі географічних наук когнітивна географія успадковує і суттєво розширює нішу біхевіористської географії, а за змістом вона близька, з одного боку, до сучасної культурної географії («нова культурна географія» в англomовній географії), а з іншої – до моделювання геоінформаційних систем. Когнітивна географія має широкий спектр об'єктів дослідження, пов'язаних з просторовими уявленнями людей:

- власно механізми усвідомлення просторової інформації (психогеографічна зона когнітивної географії);
- масові просторові уявлення, стереотипи, оцінки й поведінка людей (соціогеографічна зона когнітивної географії);
- просторові уявлення, що закріплені та використовуються в культурі та мові (культурно-географічна і лінгвогеографічна зони когнітивної географії).

Гуманістична географія

Гуманістична географія – напрям у зарубіжній географії останньої чверті ХХ ст., що займається вивченням розуміння людиною оточуючого географічного простору. Гуманістична географія є одним з напрямів т. зв. критичної географії.

Основна задача гуманістичної географії – описати, як приналежність до тієї чи іншої культурної, етнічної та соціальної спільності, життєвий досвід, знання та емоційний стан людини визначає її поведінку в просторі («життєвому світі») і розуміння нею цього світу. У центрі гуманістичної географії – людина та її почуття, думки та переживання з приводу оточуючих предметів.

Ключові концепції гуманістичної географії:

- *топофілія* (територія як об'єкт прихильності та любові людини);
- *життєвий світ* (культурно детермінований простір повсякденного життя людини) (Н. Ю. Замятіна, І. І. Мітін).

Гуманістична географія по суті змінила географічне трактування терміна «*місце*». Місце в гуманістичній географії визначається не стільки через положення у просторі чи суспільстві, скільки через значення, яким люди наділяють ту чи іншу частину простору, «роблячи» її «місцем».

На розробки гуманістичної географії спираються, розвивають їх та трансформують низку напрямів гуманітарної географії (зокрема, когнітивна, імажинальна).

Практичне значення гуманістичної географії пов'язане з використанням її розробок при створенні іміджу і бренду території, наданні тим чи іншим географічним об'єктам інвестиційної або туристичної привабливості. Можливе використання гуманістичної географії в ландшафтному та міському плануванні.

Географія поведінки людини (біхевіористська географія)

По-іншому цю соціально-географічну дисципліну називають *біхевіористською* (у перекладі з англ. – «поведінка»). Її започаткував англійський географ Джуліан Волперт у 1964 р. Біхевіористська географія із самого початку формувалась як міждисциплінарна – на контакті соціальної географії із соціологією і психологією.

У географічній науці біхевіористський підхід розвивали переважно англійські й американські вчені: Дж. Волперт, Р. Кокс, Р. Голледж, а також Л. Браун, Е. Мур, Ф. Вільямсон, Р. Кейтс та ін. Науковці вважали, що людині (групі людей) у повсякденному житті доводиться постійно приймати рішення і виконувати їх на підставі неповної інформації та в умовах невизначеності про стан суспільного (чи природного) довкілля. Саме *біхевіористська географія досліджує процеси прийняття рішень у територіальному аспекті*: в міграції населення; поширенні нововведень; політичній, економічній, соціальній, екологічній поведінці тощо.

Людина у теорії географії поведінки розглядається як така, що ставить собі певну мету, визначає критерії її досягнення, оцінює довкілля (переважно

суспільне) і відповідно діє у просторі і часі. *Поведінка людини в просторі* (і в часі) залежить від її загальної культури, життєвого досвіду, набутих знань.

Біхевіористська географія розробила низку наукових термінів, понять і категорій, зокрема, просторово-часова призма, просторово-часова біографія, життєва лінія, корпоралізація людей, ментальна (когнітивна) карта, біхевіористське довкілля та ін.

Категорія *довкілля* – одна з центральних у географії поведінки. Розрізняють *реальне* і *біхевіористське довкілля*. Головним є біхевіористське, тобто *таке довкілля, як його сприймає людина з певною культурою, стереотипом простору («земної поверхні») тощо*. Довкілля, в якому діють індивіди, існує для них у тому вигляді, в якому вони його сприймають та інтерпретують. Причому сприйняте довкілля може явно відрізнитися від природи реального світу.

Для теорії географії поведінки важливе значення має комплексне розуміння простору і часу як обмеження поведінки. Будь-яка поведінка, яка потребує переміщення, пов'язана з переборюванням індивідумом чи групою людей простору і часу, що називається *просторово-часовою призмою*.

Опір, що постає в процесі руху в просторі і часі, діє в трьох напрямках:

- 1) існують природні обмеження людини (біологічна потреба у сні – обмеження часу; можливості транспортних засобів – обмеження стосовно простору);
- 2) необхідність індивіда (групи людей) бути одночасно в певному місці (наприклад, студентів і викладача в аудиторії);
- 3) офіційні заборони перебування індивідумів чи їхніх груп у деяких місцях у певний час.

Разом узяті ці три обмеження визначають *просторово-часову призму* індивіда, яка окреслює усі можливі його *«життєві траєкторії»* (термін Т. Хегерстранда), що починаються в певному пункті часу і простору та повернуться в той же пункт простору, але в інший час.

Однією з характерних рис теорії географії поведінки є впровадження і використання у ній поняття ментальної (когнітивної) карти довкілля, як передумови для прийняття рішень. *Ментальна карта* – це образ простору в уявленні однієї людини чи групи людей, який є важливим компонентом у разі прийняття рішень щодо поведінки. Слід зауважити, що ментальна карта, хоч і має таку назву (map – карта), зовсім не схожа на карту географічну. Ментальна карта (mind map, асоціативна карта, інтелект-карта) будується на основі ключових слів або картинок, які відображають частини головної ідеї. Ментальні карти вирізняються деревоподібною структурою з декількома ярусами вузлів (рис. 21).

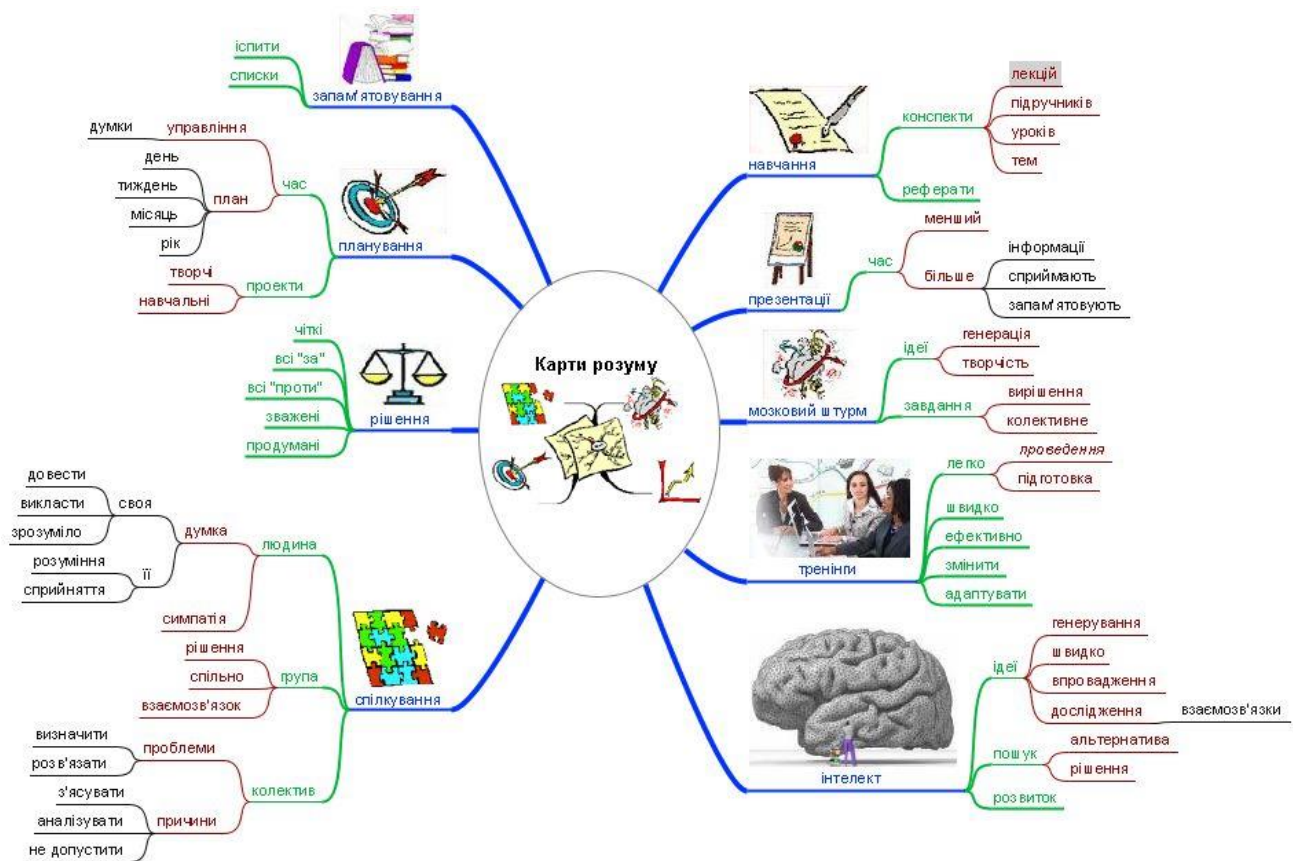

Рис. 21. Приклад ментальної карти

Виявилося, що чим реально віддаленішим є певне місце, тим на ментальній карті відстань до нього непропорційно зменшена. Якщо дивитися зі Львова на схід, то здається, що Харків знаходиться десь там недалеко за Києвом (насправді від Києва до Харкова така ж відстань, як зі Львова до Києва). Із зростанням відстані зменшуються «знання» про складність довкілля. Ментальна карта на дедалі більшій відстані (яка в уяві ще й зменшується) надзвичайно спрощується.

Вчений Р. Давнз (1970 р.) запропонував два підходи до дослідження просторових уявлень людей:

- *структурний*, що потребує аналізу інформації, нагромадженої в свідомості людей, якою вони користуються повсякденно;
- *оцінювальний*, що потребує з'ясування того, які чинники довкілля люди вважають важливими і як вони, визначивши відносну значимість чинників, використовують свої знання під час прийняття рішень.

Цей автор запропонував т.зв. матрицю поведінки «економічної людини». На одній осі матриці (вісь ординат) зазначають кількість і якість інформації, на іншій (вісь абсцис) – здатність індивіда використати інформацію. Відповідно до надходження інформації позиція на осі абсцис визначається місцем знаходження розпорядника. А позиція на осі ординат залежить від

ініціативності, досвіду, колективних установок соціальної групи, до якої належить розпорядник. Зауважимо, що різні люди з різними координатами на матриці будуть приймати різні рішення. Навіть двоє з однаковими координатами можуть діяти неоднаково. З огляду на те, що відбувається навчання людей, їхня потреба в щільності та якості інформації зростає, а мистецтво користування нею удосконалюється. Вони поступово зміщуються в правий нижній кут матриці. Деякі з них випереджають інших, які, відповідно, використовують досвід лідерів у прийнятті рішень. Невдахи поступово усуваються, так що згодом «добрі» розпорядники зосередяться у безпосередній близькості до «економічної людини».

Географія соціальної напруженості, соціальної безпеки, територіальної нерівності

Зростання в останні роки територіальних соціально-економічних розходжень як між регіонами, так і між окремими поселеннями і всередині них, обумовило появу в науковому обігу таких понять, як *територіальна соціальна напруженість* і *регіональні соціальні протиріччя*. ***Територіальна соціальна напруженість*** визначається як недоброзичливі відносини (різного ступеня гостроти) між представниками різних територіальних спільнот або між різними групами однієї територіальної спільноти.

Один із проявів територіальної соціальної напруженості – міжнаціональні і міжцивілізаційні конфлікти, які стимулюються диспропорціями (іноді дуже глибокими) в умовах соціально-економічного життя (часто при загальному низькому життєвому рівні), історичними й іншими причинами.

Важливим напрямом соціально-географічних досліджень стало вивчення проблем регіональної безпеки й територіальної справедливості, подолання ***територіальної нерівності***. Важливо при цьому зрозуміти, що соціально-економічні нерівності, в т.ч. й нерівності територіальні, об'єктивні. Вони були, є і збережуться в майбутньому, і ніяка соціально-економічна регіональна політика не в змозі їх подолати, тому що в їхній основі лежать об'єктивно існуючі, різні передумови регіонального розвитку. Немає районів з рівними передумовами. Завдання ефективної регіональної політики полягають у максимальному врахуванні об'єктивних передумов і, наскільки можливо, подоланні гіпертрофованих нерівностей.

Соціальна безпека населення – це постійна доступність населення до достатньої кількості соціальних благ, які прямо або опосередковано впливають на нормальну життєдіяльність населення певної території (за О. О. Штельмах). Частковими випадками соціальної безпеки виступають такі її види, як кримінальна, демографічна, міграційна, етнічна, культурна.

Згідно з Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 1277 від 29. 10. 2013 р., **соціальна безпека** – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни.

Термін «соціальна безпека» вживається лише кілька останніх років. Він замінив термін «соціальне забезпечення». **Соціальне забезпечення** – це заходи матеріальної підтримки особи та сім'ї з боку держави.

До індикаторів, які характеризують стан соціальної безпеки населення певного регіону належать 20 показників:

першу групу становлять показники демографічного походження: народжуваність, смертність, міграційний рух населення (еміграція та імміграція), шлюбність, розлучуваність;

друга група – це соціальні загрози, що мають економічне походження: рівень зайнятості, рівень безробіття, середня заробітна плата, рівень капітальних інвестицій, середньомісячний розмір пенсії, доходи населення, витрати населення, індекс споживчих цін;

до третьої групи входять загрози, що мають гуманітарне походження: рівень злочинності, кількість лікувально-профілактичних закладів, кількість населення хворих на ВІЛ/СНІД, викиди шкідливих речовин, кількість освітніх закладів, забезпеченість населення житлом.

У Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 1277 від 29. 10. 2013 р., зазначений такий перелік індикаторів визначення соціальної безпеки:

1. Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими 75 % медіанного рівня загальних доходів, %.

2. Відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу, разів.

3. Відношення середнього розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму осіб, які втратили працездатність, разів.

4. Співвідношення загальних доходів 10 % найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів), разів.

5. Частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств, %.

6. Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, % ВВП\$.

7. Обсяг видатків зведеного бюджету на освіту, % ВВП.

8. Чисельність ВІЛ-інфікованих осіб з діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення.

9. Чисельність хворих на активний туберкульоз із діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення.

10. Загальна чисельність учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів, % до загальної чисельності постійного населення у віці 6–17 років.

11. Сума невиплаченої заробітної плати станом на 1 січня (1 липня) до фонду оплати праці за грудень (червень) звітного року, %.

12. Рівень злочинності, кількість злочинів на 100 тис. осіб населення.

13. Рівень зайнятості населення у віці 15–70 років, % населення відповідної вікової групи.

14. Відношення середньомісячної заробітної плати, нарахованої в середньому за годину, у країнах ЄС-27 та в Україні, разів.

15. Відношення середньої вартості 1 м² загальної площі житла до середньомісячної заробітної плати, разів.

Основними проблемами соціальної безпеки в Україні доречно визначати соціальні деформації: стрімке соціальне розшарування, збіднення широких верств населення, руйнація трудового потенціалу суспільства. Розв'язання проблем соціальної безпеки на регіональному рівні виходить з необхідності реалізації двох ключових взаємопов'язаних завдань: досягнення скорочення відриву в рівнях регіональних показників та забезпечення оптимального рівня соціальної безпеки регіонів. Суспільно-географічними критеріями соціальної безпеки регіонів України на сучасному етапі її розвитку є: зростання середньої тривалості життя; зростання рівня зайнятості населення; підвищення рівня доходів населення.

Сакральна географія і географія релігій

Сакральна географія або географія релігій – це галузь соціальної географії, що вивчає територіальну організацію релігійної.

1. Співвідношення понять «географія релігій» та «сакральна географія». Усі соціогеографи, які займаються релігійно-географічними дослідженнями, дотримуються єдиної думки, що сакральна географія порівняно з географією релігій має дещо ширший предмет дослідження, проте по-різному це обґрунтовують:

1) *Л. Т. Шевчук:* зміст поняття «сакральний» є дещо ширшим, ніж зміст поняття «релігійний», тобто «релігійне» можна вважати ядром «сакрального»;

2) *І. І. Ровенчак:* географія релігій (конфесій) – складова сакральної географії, в яку також входить некрогеографія (географія місць поховань – некрополів, цвинтарів тощо) та географія паломництва;

3) *К. В. Мезенцев*: предметні області географії релігій та сакральної географії значною мірою перетинаються. Сакральний світ є не тільки релігійним. Релігійна діяльність є не тільки сакральною. При цьому географія релігій вивчає геопросторову організацію сакрального світу, сакральних ландшафтів, індивідуальних сакральних уявлень. Сакральна географія не може не стосуватися питань геопросторової організації релігійної діяльності. І чіткої розподільної межі між предметними областями цих дисциплін немає;

4) *Ю. О. Кисельов*: між поняттями «сакральна географія» та «географія релігій» наявні відносини підпорядкування. Відмінності полягають не лише в широті охоплення, але й у розстановці акцентів: якщо сакральна географія вивчає передусім сакральний світ різнорангових соціальних груп у геопросторі, то географія релігій досліджує в першу чергу територіальні релігійні системи. Сакральна географія досліджує геопросторові аспекти змісту сакрального життя людини, тоді як географія релігій найбільшу увагу приділяє вивченню форм територіальної організації сакральних систем.

2. Історія розвитку релігійно-географічних досліджень. Назву «географія релігій» вперше запропонував англійський письменник, історик та лікар *Томас Браун* у 1642 р. У витоків наукового обґрунтування географії релігії стояли *І. Кант*, *К. Ріттер* (XIX ст.).

Як окремий науковий напрям географія релігії сформувалась у середині XX ст. Першими праці на релігійно-географічну тематику з'явилися у франко-німецькій географії, а трохи пізніше – в США. За кордоном і сьогодні географія релігії найліпше розвинута в Німеччині, США та Польщі.

У розвитку релігійно-географічних досліджень України виділяється *описовий* (з IX по другу половину XIX ст.), *аналітичний* (друга половина XIX ст. – кінець XX ст.), *сучасний* (починається з 90-х років XX ст.) етапи, що певною мірою пов'язані з загальним розвитком науки в цілому. Серед ранніх досліджень географічних аспектів релігії слід виділити аналіз просторових аспектів релігійної сфери *В. Григоровича-Барського* (засновник української географії релігії), *Й. Сліпого*, *С. Рудницького*, *А. Кримського*, *Д. Антоновича*, *В. Кубійовича*.

За радянських часів дослідження релігійної сфери географами майже не проводилися. З початку 90-х років XX ст. географія релігій почала відроджуватись. Вийшла низка праць на цю тематику *О. І. Шаблія*, *В. О. Патійчука*, *К. В. Мезенцева*, *С. В. Павлова*, *О. О. Любіцевої*, *А. С. Ковальчука*, *О. Г. Кучабського*, *І. І. Ровенчака*, *О. І. Вісьтак*, *М. С. Дністрянського*, *І. І. Костащука*, *Л. В. Ключко* та ін.

3. *Об'єкт і предмет дослідження географії релігії та сакральної географії, її місце в системі соціально-географічних наук.* У зв'язку з молодістю науки серед дослідників немає єдності в поглядах на об'єкт дослідження. Називаються різні *об'єкти дослідження*: релігійна або релігійно-географічна сфера, релігійно-територіальна система, духовна складова ноосфери, організована (інституційна) релігійність, релігійна діяльність у регіоні (країні, міжнародному регіоні, світі), сакральний ландшафт тощо.

Предметом дослідження сакральної географії є територіальна організація релігійного життя і діяльності, а загалом – релігійної сфери (О. І. Шаблій, 1994 р.).

Складною науковою проблемою є визначення місця географії релігії в структурі соціально-географічних наук:

а) *О. І. Шаблій*: перебуває на стику географії культури та географії сфери обслуговування;

б) *О. О. Любіцева*: є розділом географії культури, разом з якою розвивається на стику географії населення та географії сфери обслуговування;

в) *І. І. Ровенчак*: належать до складу географії культури, в межах якої вона займає центральне (основне) місце;

г) *Л. Т. Шевчук*: сакральна географія входить у систему географічних наук, але певною мірою є і релігієзнавчою наукою, а отже, входить в систему релігієзнавчих наук;

д) *К. В. Мезенцев і Л. Т. Шевчук*: самостійна наука у складі соціальної географії.

4. *Структура сакральної географії.* А. С. Ковальчук у структурі географії релігії виділяє:

- *«просторові» підрозділи географії релігії*: географія релігії світу, географія релігії регіонів світу, географія релігії окремих держав (країн), географія релігії України;
- *компонентні складові географії релігії*:
 - релігійно-конфесійні – територіальна організація окремих релігій, релігійних напрямів, релігійних течій та конфесій;
 - власне компонентні – географія віруючих та їхніх релігійних організацій (у т. ч. географія громад, монастирів та чернецтва, релігійної освіти і науки, адміністративно-територіального устрою конфесій); географія сакрального мистецтва, релігійного виробництва та господарської діяльності конфесій (у т. ч. географія культових споруд); географія конфесійного місіонерства; географія прочанства (паломництва); географія релігійного (сакрального) туризму;

географія релігійних міграцій та об'єктів поклоніння; географія релігійних конфліктів).

Окремо називаються релігійно-географічне районування та історична географія релігії.

І. І. Ровенчак сакральну географію поділяє на конфесійну (географію релігій), некрогеографію (географію місць поховань – некрополів, цвинтарів тощо) та географію паломництва, або географію релігійного туризму.

5. *Фактори розвитку і розміщення об'єктів релігійної сфери.* Різні соціогеографи виділяють такі **чинники розвитку релігійної сфери**: історико-географічні, етнічні, суспільно-політичні, соціально-культурні, соціально-психологічні, соціально-побутові, демогеографічні, економічні, власне релігійні чинники, територіальну організацію населення і систему його розселення, релігійно-географічне положення, природно-географічні передумови, міграційні процеси та деякі інші.

О. О. Любіцева поділяє всі чинники на внутрішні та зовнішні – регіональні і глобальні.

Географія культури або культурна географія

Географія культури (культурна географія) – галузь соціальної географії, що досліджує геопросторову (територіальну) організацію сфери культури.

1. *Історичний огляд географії культури.* Особливістю географії культури є те, що, з одного боку, вона нині є однією з найменш розвинутих соціально-географічних наук, а з іншого – культурна складова географічної науки є такою ж давньою, як і сама географія. Елементи культурно-географічного опису наявні уже в «Географії в 17 книгах» Страбона (63 р. до н. е. – 23 р. н. е.).

Географію культури як науковий напрям започатковано в працях німецького географа *Фрідріха Ратцеля* (1844–1904 рр.). З кінця XIX ст. географія культури інтенсивно розвивається в Німеччині, Франції, Великій Британії та США. В цих країнах створюються власні геокультурні школи. На сьогодні визнаним лідером і «законодавцем» географії культури на Заході вважається американська школа, започаткована *Карлом Зауером* (1889–1975 рр.) в університеті Берклі (Каліфорнія).

Молодшою і менш розвинутою є східна «гілка» культурно-географічних досліджень, яка зароджується в другій половині XX ст. Вона представлена напрацюваннями російських та українських географів. Вперше в Росії термін «культурна географія» ввів *М. М. Баранський* у 1956 р. Серед радянських географів дослідженнями в галузі культурної географії займалися Р. М. Кабо, В. М. Гохман, С. Б. Лавров та деякі інші.

Географію культури як окремий науковий напрям української суспільної географії в сучасному розумінні започаткував фундатор української національної географії академік *Степан Рудницький* (1877–1937 рр.). Поряд з С. Рудницьким геокультурними дослідженнями на території України в першій половині ХХ ст. займалися П. Тутковський (1858-1930 рр.), О. Степанів (1892–1963 рр.), В. Вернадський (1863–1945 рр.), В. Кубійович (1900-1985 рр.) та ін.

Протягом 1920–1980-х рр., зважаючи на заборону радянською владою проведення культурологічних досліджень, географія культури в Україні розвивалася слабо. Геокультурні дослідження активізувалися лише на початку 1990-х рр. Серед сучасних суспільних географів України різними проблемами географії культури займаються *О. О. Любіцева, М. Д. Пістун* (м. Київ), *О. Г. Топчієв* (м. Одеса), *О. І. Шаблій, І. І. Ровенчак, Л. Т. Шевчук* (м. Львів) та ін. Дещо раніше (з кінця 1980-х рр. ХХ ст.) культурно-географічні дослідження почали відновлюватися в Росії (*О. Г. Дружинін, Ю. О. Веденін, А. Г. Манаков, І. І. Мітін, М. В. Рагуліна, Б. Б. Родоман, В. М. Стрелецький, Р. Ф. Туровський* та ін.).

2. Теоретичні основи географії культури. Незважаючи на досить інтенсивний розвиток географії культури останніми роками, залишається невирішеною ціла низка методологічних проблем. У першу чергу слід зазначити, що однозначно не визначене місце географії культури в системі суспільно-географічних наук. Можна виділити принаймні три підходи стосовно цієї проблеми:

по-перше, географію культури розглядають як складову географії соціальної сфери (сфери обслуговування). В цьому випадку об'єктом її вивчення є заклади культури, а місце – серед галузей економічної географії поряд з географією промисловості, транспорту, сільського господарства та ін.;

по-друге, географію культури досліджують як самостійну галузь суспільної географії поряд з економічною, соціальною, політичною географією та іншими суспільно-географічними науками (*М. Д. Пістун, І. І. Ровенчак*);

по-третє, географію культури розміщують у блоці соціальної географії разом з географією населення, рекреаційною географією, медичною географією та ін. (*О. І. Шаблій, Л. Т. Шевчук*).

Представники останніх двох підходів до місця географії культури в системі суспільно-географічних наук (як самостійна галузь суспільної географії та як складова соціальної географії) в свою чергу теж неоднозначно належать до дослідження закладів культури. *Одні вчені* включають дослідження закладів культури як окремий напрям географії культури (*О. Г. Дружинін, Л. Т. Шевчук*), *інші* вважають, що географія культури взагалі не повинна

займатися дослідженням закладів культури (І. І. Ровенчак, Б. Б. Родоман, Р. Ф. Туровський).

Розглянемо для прикладу деякі теоретико-методологічні аспекти географії культури за І. І. Ровенчаком (Львів), О. Г. Дружиніним (Ростов-на-Дону), О. Г. Топчієвим (Одеса) та Р. Ф. Туровським (Москва).

І. І. Ровенчак розрізняє широке і вузьке розуміння науки. Зазначає, що географія культури в широкому розумінні є «окремою галузевую (аналітичною) суспільно-географічною дисципліною поряд з економічною, соціальною, політичною географією» (рис. 22), яка сформувалася на перетині суспільної географії та культурології. *Об'єктом її дослідження* є матеріальні, духовні та суспільні елементи характеристики населення регіону, а *предметом* – геопросторова (територіальна) організація сфери культури загалом або її окремих найважливіших форм прояву (підсистем): етнологічних, релігійних та історико-політичних. На думку вченого, географія культури повинна займатись вивченням культурно-географічних (геокультурних) відмінностей між окремими територіями. І. І. Ровенчак провів геокультурне районування і виділив в Україні чотири інтегральні геокультурні райони: Північно-Західний, Південно-Східний, Українські Карпати і Крим.

Водночас, він виділяє географію культури у вузькому розумінні, називаючи її «підсистемою (другого порядку) економічної географії. Підсистемою першого порядку тут є географія сфери послуг, до якої разом з географією освіти, науки, охорони здоров'я тощо безпосередньо належить географія культури». *Об'єктами вивчення* географії культури (у вузькому розумінні) є бібліотеки, музеї, театри, кінотеатри та інші заклади культури. Тобто в цьому випадку культура розглядається як галузь господарства (економіки), для дослідження якої широко застосовують кількісні й техніко-економічні показники.

О. Г. Дружинін визначає географію культури як науку (науковий напрям) про просторові особливості, фактори та закономірності розвитку й функціонування культури, про процеси культурно-територіального системоутворення, його передумови та наслідки.

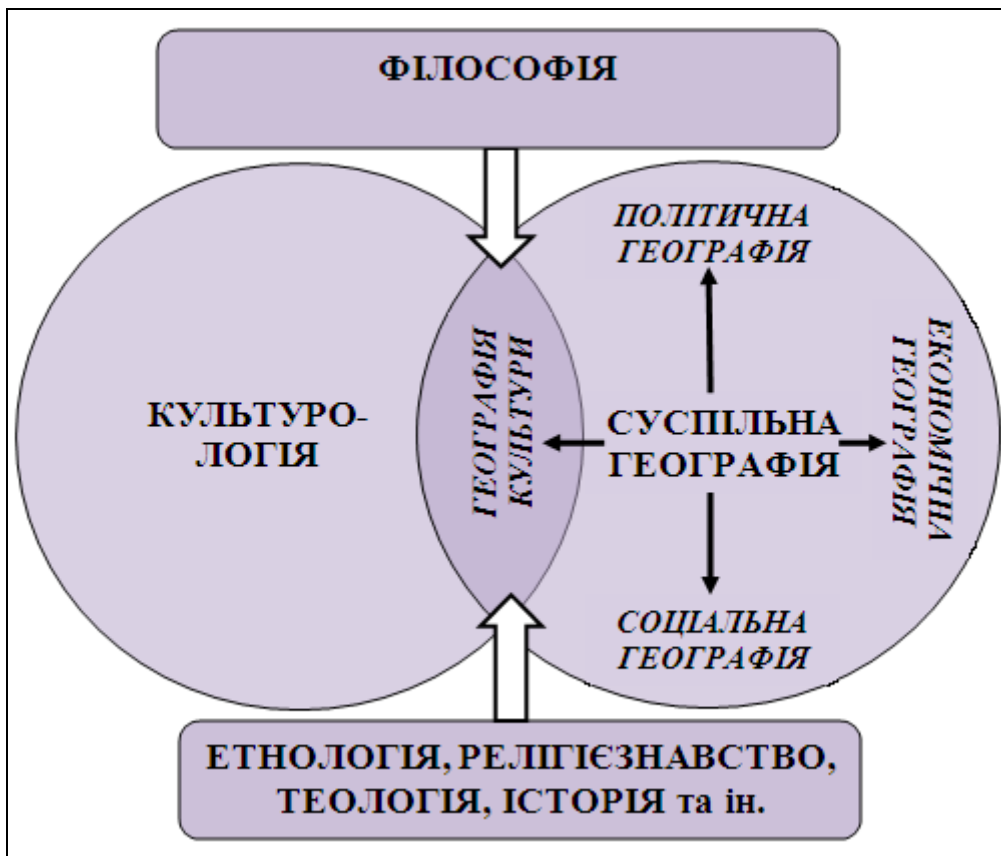

Рис. 22. Графічна модель місця географії культури в структурі наук (за І. І. Ровенчаком)

Учений поділяє науку (у широкому розумінні) на 6 галузей (рис. 23).

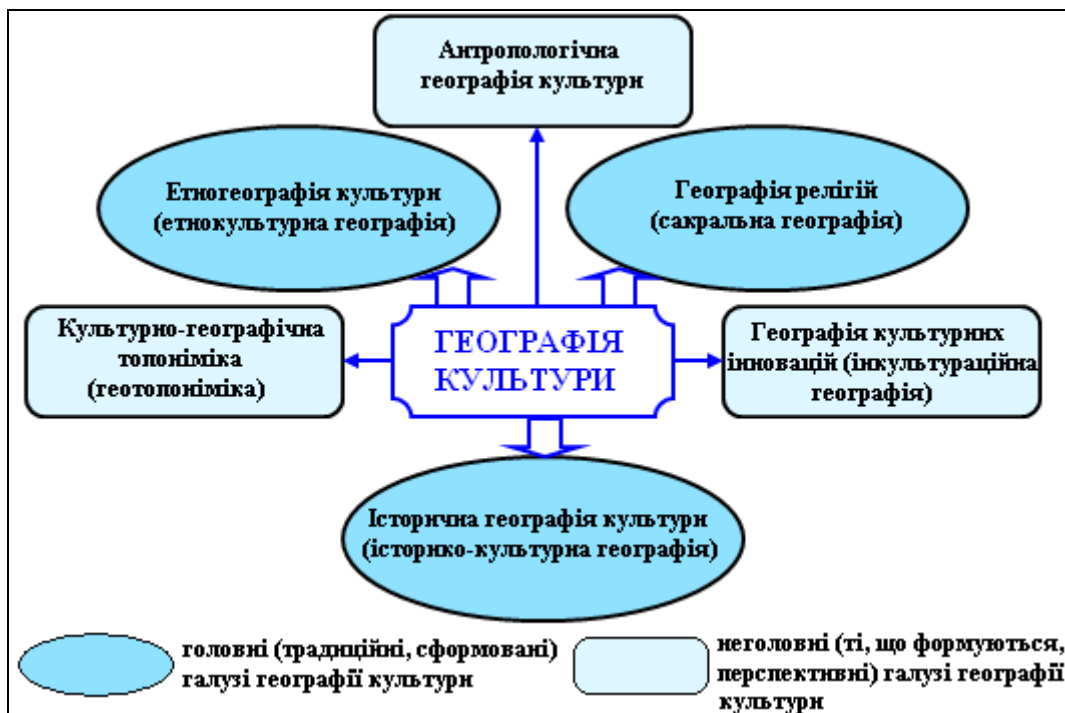

Рис. 23. Графічна модель структури географії культури (за І. І. Ровенчаком)

Об'єктом науки є територіальна організація культури, а предметом – просторові закономірності цієї територіальної організації, включаючи все різноманіття та ієрархічність її географічно детермінованих і диференційованих форм. О. Г. Дружинін не відносить географію культури до жодного з п'яти виділених ним блоків суспільної географії. Поряд з країнознавством та теорією і методологією економічної, соціальної і політичної географії, географія культури стоїть окремо. Зазначаючи загальнонаукову значимість географії культури, вчений називає її не просто самостійною наукою, а особливим геокультурним науковим підходом, що пронизує всі географічні науки, тобто по суті є загальногеографічним. Учений розробив досить складну структуру географії культури, виділивши в її складі 14 напрямів, 3 підходи, 4 аспекти та 3 рівні (рис. 24). Одним з напрямів науки він виокремив географію культурної інфраструктури, включивши до її об'єктно-предметної області дослідження закладів культури.

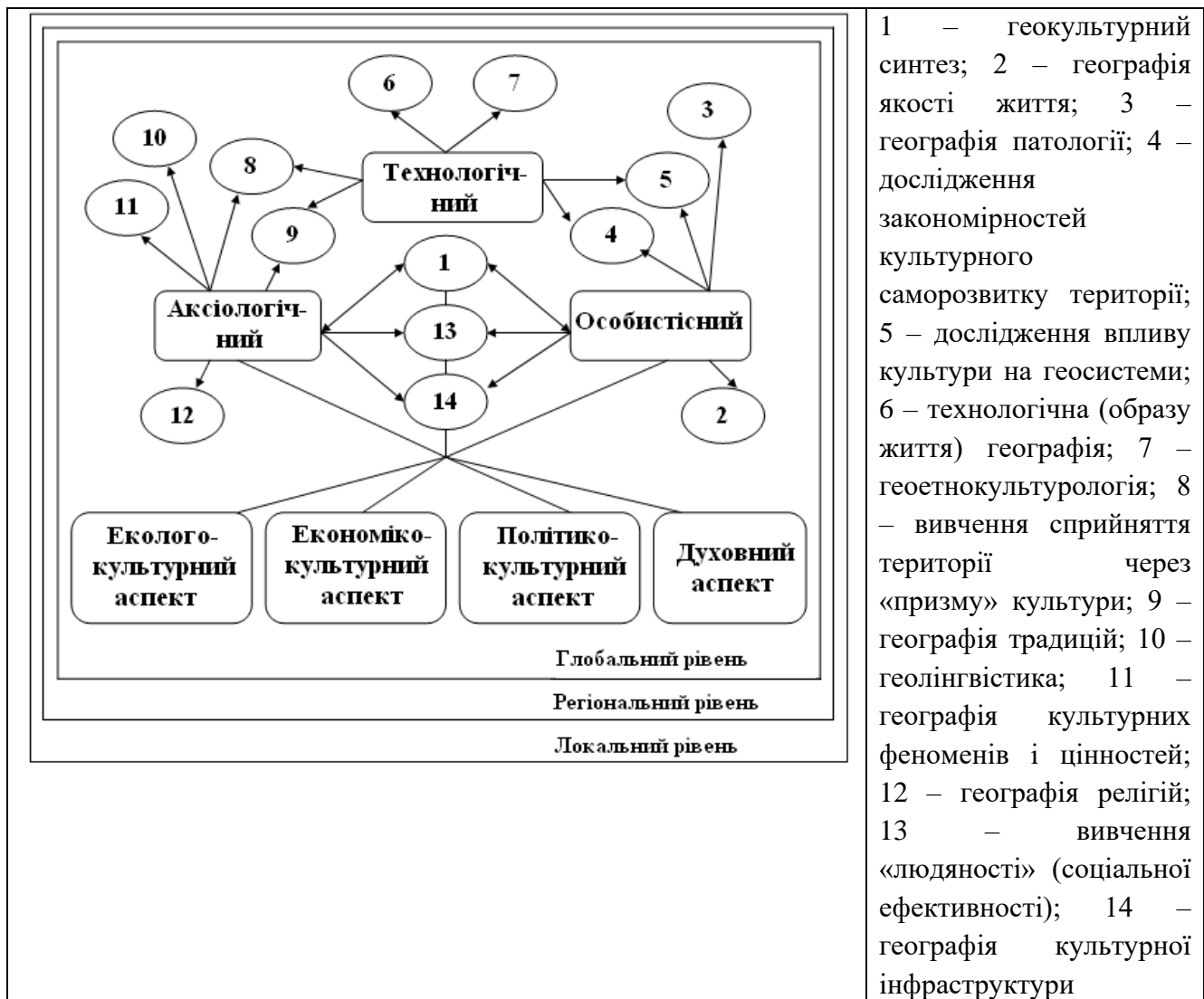

Рис. 24. Основні напрями географії культури (за О. Г. Дружиніним)

О. Г. Топчієв. Географія культури вивчає територіальну організацію різних видів культур, яких у світі нараховується більше 3000. Основними, найбільш поширеними видами культур є 12: північноамериканська, латиноамериканська, західноєвропейська, східноєвропейська, далекосхідна, південноазіатська, малайзійська, афрозійська (аридної зони), австралоазіатська, субсахароафриканська, тихоокеанська, глобалтех.

В рамках географії культури О. Г. Топчієв розглядає зміст і функції понять «культура» і «цивілізація», цивілізаційний розвиток суспільства, світові та регіональні цивілізації.

Р. Ф. Туровський зазначає, що всі галузі географії культури пов'язані одна з одною і виділені досить умовно. Він запропонував 11 галузей географії культури, які об'єднав у 3 групи напрямів (рис. 25).

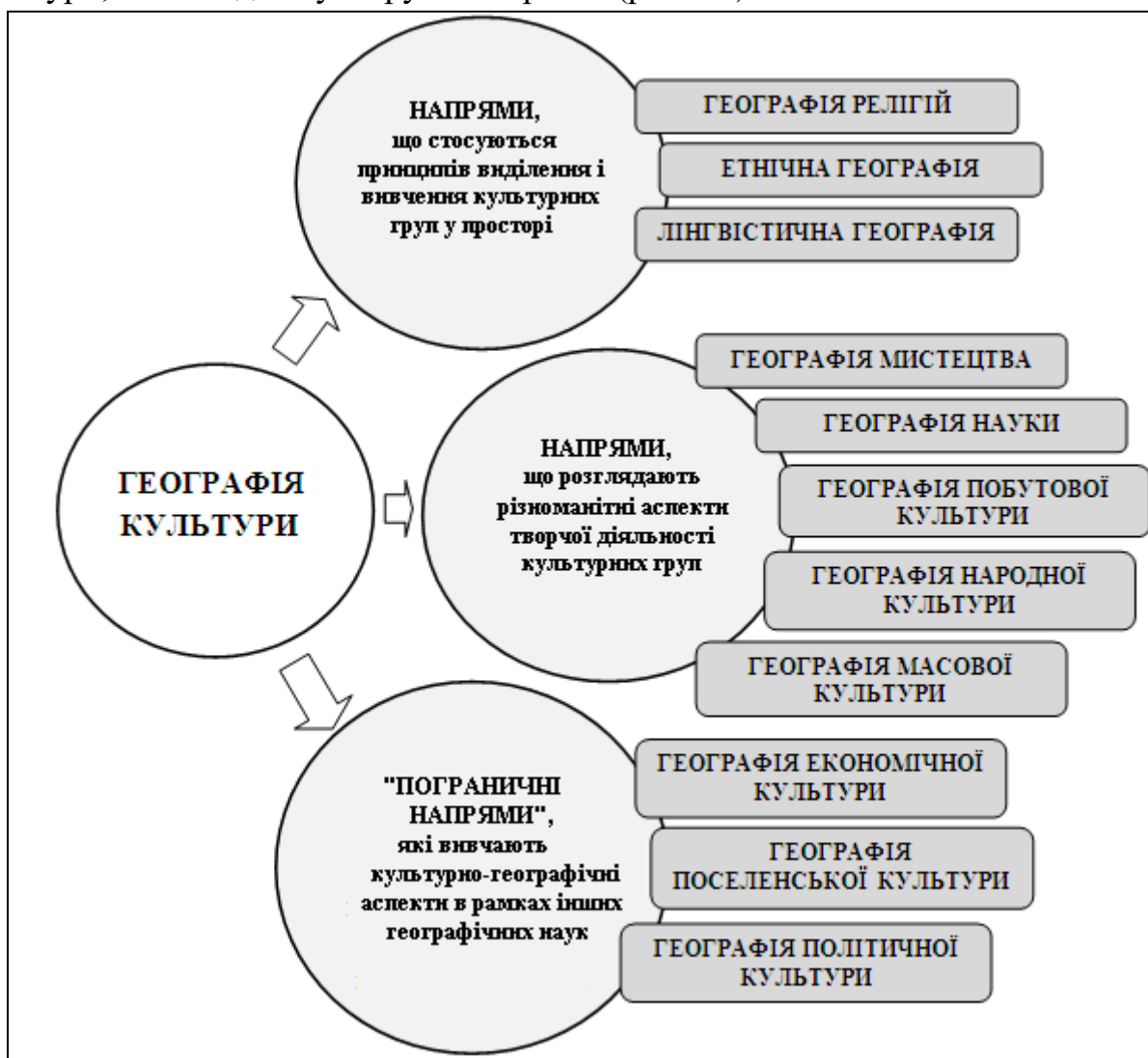

Рис. 25. Структура географії культури (за Р. Ф. Туровським)

Медична географія

Медична географія – галузь соціальної географії, яка вивчає геопросторову організацію медичної сфери суспільства; наука, що вивчає закономірності географічного поширення хвороб і патологічних станів людини, фактори цього поширення і вплив географічного середовища на здоров'я населення.

1. Історичний огляд медичної географії. Медична географія загалом, як і медична географія України зокрема, є відносно молодою галуззю географічних знань. Офіційною *батьківщиною медичної географії є Італія:* у XVII ст. італійський вчений **Б. Раммаціні** ввів термін «медична географія» і розкрив його зміст. Перші праці з медичної географії були опубліковані також за межами України.

Усі перші праці з медико-географічної тематики належали переважно медикам. У 40-х роках XX ст. медичну географію почали розглядати як галузь загальної географії.

У російськомовній літературі початок становлення медичної географії належать до першої чверті XVIII ст. Медико-географічна інформація міститься в працях перших російських географів і вчених, насамперед, *М. В. Ломоносова*. Вперше питання про медичну географію як науку та її зміст було розглянуто головним лікарем Кутаїського шпиталю, автором кількох медико-географічних описів *М. Тороповим* у 1864 р.

Засновниками *медичної географії* як самостійної науки в **СРСР** стали *Д. К. Заболотний* і *Є. М. Павловський*, що запропонували методичні основи сучасних медико-географічних досліджень.

У зарубіжних країнах початок інтенсивного розвитку медико-географічних досліджень припав на першу половину XX ст.

Активний розвиток *медичної географії в Україні* розпочався з 1991 р. Значний внесок в українську медико-географічну науку зробили *В. О. Шевченко, В. М. Гуцуляк, В. А. Барановський* та ін. Головним центром медико-географічних досліджень став *Київ*, де розміщені великі навчальні й науково-дослідні установи як географічного, так і медичного профілю.

Склалися регіональні центри медико-географічних досліджень із основними напрямками діяльності: вивчення окремих нозологічних груп (Київ), соціально-економічні аспекти хвороб (Львів), геохімічні умови поширення захворюваності (Чернівці), медико-географічна оцінка твердості природних вод (Луцьк), медико-рекреаційні дослідження (Сімферополь).

В останні роки проведені дослідження з використання ГІС-технологій у медичній географії. Особливо актуальним є питання про застосування нових методів досліджень при вивченні інфекційних захворювань, які

характеризуються швидкою мінливістю в просторі й у часі. В 1997 р. створений перший в Україні електронний атлас інфекційної захворюваності (географічний факультет Київського університету).

2. *Теоретичні основи медичної географії.* В центрі уваги будь-якої медико-географічної проблеми завжди лежить взаємовідношення середо-здоров'я. Медична географія виникла на стику географії та медицини. Медична географія тісно пов'язана з епідеміологією, мікробіологією, гігієною, патологією, а також фізичною й економічною географією (особливо ландшафтознавством).

Погляди на *об'єкт дослідження медичної географії* різняться. Виділяють декілька головних позицій:

1) об'єкт вивчення – людина (Ж. Мей, Г. Ріле), завдання – вивчення географічного поширення хвороб людини під впливом факторів навколишнього середовища;

2) об'єкт – географічне середовище (О. О. Шошин, Е. І. Ігнат'єв, Б. Б. Прохоров), завдання – вивчення впливу географічного середовища на здоров'я людини;

3) об'єкт – система «навколишнє середовище–здоров'я людини» (П. П. Авцин, Е. Л. Райх, В. М. Гуцуляк), завдання – вивчення впливу особливостей географічного середовища (особливо екологічних чинників) на здоров'я населення, а також закономірності поширення хвороб залежно від еколого-географічних чинників.

Л. Т. Шевчук (1997 р.) визначила *об'єктом* науки *медичну сферу суспільства*, яка охоплює людину, стан її здоров'я та середовище її проживання в межах конкретних геопросторово-часових координат.

В. О. Шевченко (1997 р.) зазначив, що *об'єктом* дослідження медичної географії є *територіальні системи захворюваності*, умови їхнього формування та особливості зміни в часі, а також взаємодія їхніх складових частин, а *предметом* – просторові і часові закономірності функціонування цих систем, взаємозв'язок і співвідношення між окремими їх компонентами. Він визначив *медичну географію* як науку, що вивчає територіальні системи захворюваності, зміну їх властивостей у часі і просторі, а також взаємодію їх складових частин з точки зору здоров'я населення.

В ХХІ ст. з'являються нові погляди на предмет і завдання медичної географії з позицій сьогодення. Варті уваги визначення предмета і завдань медичної географії, запропоновані професором О. І. Шаблієм (2001 р.). Учений стверджує, що її *предметом* є просторова організація тих аспектів суспільства,

які мають безпосередній вплив на здоров'я його представників, а також самого здоров'я, тобто це *просторова структура сфери здоров'я*.

Конкретизуючи *об'єкт дослідження* медичної географії, О. І. Шаблій зазначає, що вона досліджує, насамперед, форми географічної організації сфери здоров'я, якими є *територіальні медичні системи* – від початкових аж до загальнодержавних, міжнародних і навіть глобальних.

Структура медичної географії та її взаємозв'язки з іншими науками представлена на рис. 26.

Рис. 26. Взаємодія медицини, екології та географії у рішенні медико-географічних проблем

Основними розділами медичної географії є:

- *нозогеографія (географія хвороб)* – галузь медичної географії, що вивчає географічне поширення хвороб та патологічних станів людини, інтенсивність їх прояву та співвідношення різних їх видів залежно від географічного положення території;
- *медичне ландшафтознавство* (вивчає вплив на здоров'я людини ландшафтів, а також екологічних наслідків антропогенних дій на природні комплекси);
- *медичне країнознавство* (досліджує медико-географічні особливості окремих держав, їх територіальних одиниць, інших регіонів і

представляє відповідні результати у будь-якій формі (медико-географічні атласи, медико-географічні описи тощо);

- **ландшафтна епідеміологія** (визначає природні умови утворення та закономірності функціонування ареалів інфекційних хвороб, які передаються від тварин до людей (природних осередків хвороб);
- **крайова епідеміологія** (вивчає комплекси інфекційних хвороб (**епідеміологічні комплекси**), характерні для того чи іншого району, і виявляє особливості поширення інфекційних хвороб, властивих різним природним районам. Такі дослідження з'ясовують причини існування характерних для даної території епідеміологічних комплексів, що можуть бути дуже різноманітними (умови праці і побуту, міграційні процеси, демографічні фактори, характер ландшафту, видовий склад тварин і їхніх ектопаразитів і т. п.);
- **географія медичного обслуговування** (вивчає мережу медичних закладів, її відповідність проблемам населення з метою складання рекомендацій з підвищення ефективності її роботи в залежності від існуючих показників захворюваності).

Дуже близькими до медико-географічних галузей є географічна патологія та епідеміологічна географія, але вони належать до медичних, а не географічних наук:

- **географічна патологія** (крайова патологія) – медико-біологічна галузь, що вивчає патологію людини, тварин і рослин у зв'язку з географічними факторами, а стосовно людини – ще й зі способом життя та соціальними факторами;
- **епідеміологічна географія** (**географія інфекційних хвороб**) – розділ епідеміології, що вивчає ареали окремих інфекційних хвороб у їх історичному становленні і сучасному стані.

Організацією медико-географічних досліджень на Заході займається *Комісія медичної географії Міжнародного географічного союзу*.

3. Фактори, що впливають на стан здоров'я населення. В цілому фактори, що впливають на здоров'я людини, можна поділити на дві групи: спадкові та зовнішнього середовища. Перші з них достатньо добре вивчені медичною наукою і за висновками вчених значну роль відіграють у формуванні здоров'я людини перших років життя. З віком вони поступаються факторам другої групи.

Існують різні підходи до класифікації факторів зовнішнього середовища, що впливають на стан здоров'я. Найбільш повною є поділ усіх факторів на такі групи:

1. фізико-географічні (клімато-метеорологічні, орографічні, геофізичні, гідрографічні, геологічні, ґрунтові, геопатогенні зони);
2. біопатогенні (отруйні та небезпечні тварини і рослини), природні переносники хвороб, мікрофлора, природні вогнища хвороб);
3. екологічні (санітарно-епідемічна ситуація, що передбачає характеристику території з точки зору наявності передумов до хвороб (природна вогнищність, антропонози); забруднення довкілля (фізичне, механічне, хімічне та біологічне); фізіолого-гігієнічні показники, що включають комфортність природнокліматичних умов; техногенні та природні екстремальні ситуації тощо. Особливої уваги потребують природні фактори, які здатні при певних соціально-побутових та виробничих умовах викликати хворобу людини. Такі природні фактори отримали назву *природних передумов хвороб людини*);
4. соціально-демографічні (процеси відтворення населення, густина населення, соціальна структура населення, розселення, урбанізація, міграція, зайнятість населення);
5. соціально-економічні (рівень соціально-економічного розвитку території, рівень життя населення);
6. медико-організаційні (діяльність служб охорони здоров'я);
7. соціально-психологічні (рівень санітарно-гігієнічних знань, світоглядні позиції, самооцінка стану здоров'я, сучасна політична система, біоенергетичний фонд нації, звичаї, релігія).

Взаємодія схарактеризованих факторів суперечлива, оскільки окремі з них приводять до зміцнення, а інші – до руйнування здоров'я дитячого населення. З огляду на це виникло поняття факторів захисту та факторів ризику.

Роль фактору залежить не лише від його знаку та тривалості впливу, а і від вагового внеску у формування здоров'я. За результатами, отриманими різними вченими, різні фактори мають неоднакове значення. *За даними ВООЗ спосіб життя детермінує здоров'я населення на 50 %, середовище – на 20 %, спадковість – на 20 %, якість медико-санітарної допомоги – на 10 %.*

Географія соціального неблагополуччя

1. Визначення географії соціального неблагополуччя. Інші назви науки – географія соціального зла, географія соціальних негараздів, географія соціальних патологій, екстремальна географія, радикальна географія, критична географія. Ця наука молода, оскільки в радянські часи дослідження соціальних проблем у географічному аспекті були під забороною або входили до сфери інтересів інших наук – правознавства, соціології, демографії, психології,

педагогіки. Молодістю науки пояснюються її *теоретико-методологічні проблеми* – не розроблено понятійно-термінологічний апарат науки (навіть її назва), повністю не визначено зміст поняття «соціальне неблагополуччя», оскільки він на різних етапах суспільного розвитку сильно змінювався. Наприклад, ще донедавна в радянській тоталітарній системі релігійність населення вважалася духовним та соціальним злом, з яким жорстко боролися (заборони на професії, переслідування окремих конфесій, руйнування культових споруд тощо).

Географія соціального неблагополуччя – галузь соціальної географії, що вивчає територіальну організацію, тобто розміщення і геопросторову структуру тіньових сторін життя суспільства, зокрема зuboжіння (злиденність) населення, «чорний ринок», наркоманію, індивідуальну і групову злочинність, проституцію тощо.

Об'єктом дослідження науки є тіньові сторони життя, тобто соціальне неблагополуччя, **предметом** – їх територіальна організація.

Галузеві дисципліни географії соціального неблагополуччя: географія злочинності, географія наркоманії, географія ВІЛ/СНІДу, географія бідності, географія проституції, географія ігроманії, географія онлайн-залежності; просторові дисципліни: географія соціальних негараздів поселень, географія соціальних негараздів регіонів, географія соціальних негараздів країн, географія соціальних негараздів світу. На останньому просторовому рівні географія соціальних негараздів виходить на рівень географії глобальних проблем світу.

2. Історичний огляд географії соціального неблагополуччя. На Заході дослідження соціальних проблем суспільства розпочалися ще в 60–70-х роках ХХ ст. у межах т. зв. **радикальної географії**.

Радикальна географія – напрям соціальної географії, поширений головним чином у Франції, США і Великої Британії в 60–70-х роках ХХ ст. Представники радикальної географії вважали своїм головним завданням боротьбу з соціальною несправедливістю за загальне підвищення і територіальне вирівнювання «якості життя», з глобалізацією в цілому. Радикальну географію часто називають неомарксистською географією.

Радикальна географія не закріпилася як окремий науковий напрям. Наприкінці 1970-х років вона фактично припинила своє існування в тому вигляді, в якому виникла наприкінці 1960-х рр. Проте, радикальна географія сприяла багаторазовому зростанню кількості публікацій з соціальної проблематики, стала основою для виникнення **критичної географії**.

В українській науці географія соціальних негараздів як напрям соціальної географії почала розвиватися лише з середини 90-х рр. ХХ ст. Передумови

розвитку даної галузі лежать ще в дослідженнях С. Рудницького в праці «Чому ми хочемо самостійної України» (1923 р.), де автор підіймає проблему бідності українського народу. В. Кубійович у своїх працях розглядає проблему голоду та хвороб; О. Степанів, І. Тесля, В. Садовський – соціальну нерівність. Сучасні дослідження соціальних негараздів у різних аспектах висвітлені в працях О. І. Шаблія, Л. Т. Шевчук, Р. М. Скабари, Я. Б. Олійника, А. В. Степаненко та інших.

3. Сутність поняття «соціальне неблагополуччя». Під **соціальним неблагополуччям** доцільно розуміти негативний стан соціуму, що виникає внаслідок впливу різних несприятливих соціальних та природних факторів.

Соціальне неблагополуччя – комплексний показник, що відображає різні економічні, політичні, демографічні, екологічні та інші проблеми. Ці проблеми можна розглядати як компоненти соціального неблагополуччя.

Різні дослідники виділяють від **3 до 200 компонентів соціального неблагополуччя**, зокрема: голод; низький статус жінок, дітей і людей похилого віку; погані умови праці; деградація навколишнього середовища; невиконання прав людини і громадянських свобод; громадські, етнічні та трудові конфлікти; злочинність; низький рівень демократії; безробіття; бідність; неграмотність; низька очікувана тривалість життя; ухилення від виконання громадянських зобов'язань; висока дитяча смертність; захворюваність СНІДом; розлучення; аборти; самогубства; наркоманія; алкоголізм; корупція; банкрутства; вимушена міграція і т. д.

Виділяють два типи реакцій населення на соціальне неблагополуччя: оцінна і поведінкова.

Оцінна реакція проявляється в низькій задоволеності окремими сторонами життя і життям у цілому, відчутті психологічного дискомфорту, зниженні впевненості в завтрашньому дні, відчутті нещастя, комплексу неповноцінності, недовірі державним структурам, бажанні емігрувати тощо. Оцінна реакція проявляється першою у відповідь на збільшення соціального неблагополуччя.

Поведінкову реакцію умовно можна поділити на два типи – «Відхід» та «Боротьба». «Відхід» може бути *активним* (міграція людей, дифузія матеріальних і духовних цінностей з країни), *пасивним* (алкоголізм, наркоманія, захворюваність, ухилення від громадянських обов'язків), *летальним* (смертність).

«**Боротьба**» може носити *законний характер* та поділятися на протестуючу стратегію (мітинги, демонстрації, страйки) і створюючу стратегію

(самостійне рішення своїх проблем). «Боротьба може мати і *незаконний характер* (злочини).

Соціальні проблеми поділяються на:

- проблеми, народжені деформацією зв'язків і взаємодій між особистістю і суспільством (злочинність, наркоманія, проституція та ін.), руйнуванням соціальних норм;
- проблеми, народжені різними формами соціальних нерівностей: майнового, расового, етнічного, демографічного;
- проблеми, пов'язані з дезорганізацією основних інститутів громадського життя: родини, влади й політики, економіки, науки, охорони здоров'я, релігії;
- інвайроментальні проблеми, пов'язані з урбанізацією та екологією.

Основними чинниками та факторами формування соціальних проблем є економічні процеси в суспільстві (рівень розвитку економіки, рівень зайнятості населення, рівень доходів населення та ін.), демографічні умови (рівень народжуваності та смертності, міграційна активність населення, середня тривалість життя тощо), історичні умови (історичні передумови формування господарства, системи поселень та ін.), соціальні чинники (рівень освіти та освіченості, рівень розвитку соціальних послуг, забезпеченість житлом, рівень медичного обслуговування, релігійність тощо), особистісні чинники (психологічна, особистісна мета та погляди тощо).

4. Злочинність як найпоширеніший вид соціального неблагополуччя. Соціальне неблагополуччя проявляється перш за все у злочинності. ***Злочинність*** – соціально зумовлене, історично мінливе, порівняно масове та кримінологічне явище, що проявляє себе в системі кримінально-карних суспільно-небезпечних діянь (вчинків), які посягають на державний лад і цілісність держави, систему господарювання, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права людини, а також інші діяння проти правопорядку. В свою чергу, ***злочин*** – це істотне порушення законності та правопорядку, що тягне за собою кримінальне покарання. Найбільш поширеними є такі види злочинності: державні, посадові, злочини проти особи, особистої власності громадян, громадської безпеки, політичних і трудових прав людини, порядку правління, правосуддя, господарські та ін.

Злочинність, як і будь-яке інше соціальне явище, можна оцінювати за допомогою якісних та кількісних критеріїв, основними з яких є: рівень злочинності, коефіцієнти злочинності, динаміка злочинності, географія злочинності, структура злочинності, характер злочинності, «ціна» злочинності, стан злочинності.

Глобальна злочинність – гостра соціальна проблема сучасності. Кількість зареєстрованих у світі злочинів у середньому зростає на 5 % щороку. Причина злочинності – це соціально-психологічні обставини, що безпосередньо породжують і відтворюють злочинність та злочини.

Об'єктивні фактори злочинності: природні умови та екологічна ситуація, стан економіки, соціальний лад, спадковість, клімат та ін.

Суб'єктивні фактори злочинності: свідомість, звички, ціннісні орієнтири, мораль, право, політичні погляди, традиції та ін.

5. Бідність і зубожіння (злиденність) як види соціального неблагополуччя. Є різні види бідності – абсолютна і відносна, універсальна і національна тощо.

Перше визначення бідності, що згодом отримало назву абсолютної бідності, було сформульовано ще наприкінці XIX ст. в Англії. **Абсолютна бідність** – це нездатність сім'ї на поточні грошові доходи задовольнити основні потреби в їжі, одязі, житлі. Абсолютно бідною вважається та людина, доходи якої знаходяться нижче певного встановленого мінімуму. Цей мінімум називається межею бідності.

Існує три підходи до визначення абсолютної бідності. У *першому* – межа бідності проводиться на рівні вартості базових потреб людини (продуктових і не продуктових). В основу *другого підходу* покладено вимірювання енергетичних потреб (фізіологічних норм необхідного споживання калорій, білків, жирів і вуглеводів) людини в продуктах харчування. *Третій підхід* заснований на використанні частки витрат на мінімальний продовольчий кошик (приблизно 30 %) у вартості всієї споживчої кошика. Перший підхід застосовується для визначення національної межі бідності в країнах з перехідною економікою та в багатьох країнах третього світу, другий – у ряді найбідніших країн третього світу, в яких досі поширені натуральні форми господарювання, третій – у США.

Існують універсальні та національні межі бідності.

Універсальні межі бідності розроблені експертами Світового Банку. Відповідно до цієї класифікації, в країнах, що розвиваються, бідною вважається та людина, чий річний дохід становить менше **375 доларів**. Інакше кажучи, доходи бідняка становлять менше **1 долара** на день (за ПКС у цінах 1985 р.). Якщо говорити про сучасні ціни, то межа бідності в 2015 р. була піднята Світовим Банком з 1,25 доларів до 1,9 доларів.

Якщо у жителя країни, що розвивається, річний дохід становить менше **275 доларів** (за ПКС у цінах 1985 р.), то тоді говорять про випадки **крайньої бідності** або **зубожіння (злиденності)**. В основу останнього показника покладена **індійська межа бідності**, заснована на оцінці вартості продуктів

харчування, необхідних для задоволення фізіологічних потреб організму. Так, межа бідності в Індії в 2013 р. була встановлена на рівні 27 рупій (Rs) на день на одну людину для жителів у сільській місцевості та 30 рупій (Rs) на день на одну людину для жителів міських районів (тобто 0,44–0,49 доларів в день).

Друга, *«латиноамериканська», межа бідності* проведена на рівні щоденного доходу в **2 долари** (за ПКС у цінах 1985 р.). Тут враховані більш високі душеві доходи в країнах Південної та Центральної Америки.

У більш просунутих за рівнем соціально-економічного розвитку країнах Східної Європи і колишнього СРСР межа бідності для міжнародних зіставлень проведена на рівні щоденного доходу, що дорівнює **4 долларам** (за ПКС у цінах 1985 р.).

Населення розвинених країн вважається бідним, якщо середній рівень щоденного доходу не перевищує **11 доларів** (за ПКС у цінах 1985 р.).

Згідно з концепцією *відносної бідності*, людина або сім'я вважаються бідними в тому випадку, якщо кошти, якими вони володіють, не дозволяють їм вести спосіб і рівень життя, досягнуті в суспільстві, в якому вони живуть.

Для інтегральної оцінки бідності населення часто обраховують **показник бідності**. Показник бідності являє собою комбінований показник, призначений виміряти нестатки (нужди) з трьох основних вимірів людського розвитку:

- 1) грамотності і доступу до знань;
- 2) достатнього харчування;
- 3) можливості народжувати в безпечних і здорових умовах.

Ці фактори вимірюються трьома показниками:

- відсотком неграмотних жінок віком до 15-ти років,
- часткою дітей молодше 5-ти років з недостатньою вагою,
- відсотком пологів, які проходили без участі освічених медичних працівників.

Крім поняття «бідність» використовується поняття «зубожіння (злиденність)», яке характеризує випадки крайньої бідності населення. Для оцінки зубожіння населення розраховують **індекс зубожіння населення**.

Індекс зубожіння населення розраховується окремо для країн, що розвиваються, та для розвинених країн. **Для країн, що розвиваються**, цей індекс розраховується за 4-ма показниками:

- відсоток населення, яке за очікуваннями не доживе до 40 років;
- частка неграмотних серед дорослих;
- відсоток населення, що не має доступу до чистої води;
- відсоток дітей віком до 5-ти років з недостатньою вагою.

Для розвинених країн індекс зuboжіння населення розраховується за такими показниками:

- відсоток населення, яке за очікуваннями не доживе до 60 років;
- частка функціонально неграмотного населення, тобто тих, хто не вмiє читати;
- частка людей, що проживають за межею бiдності, тобто мають доходи нижче 50 % від середнього доходу;
- рівень застійного безробіття (протягом 12 місяців і більше).

В Україні для оцінки бiдності застосовуються такі критерії:

- 1) межа бiдності, визначена за відносним критерієм 75 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат;
- 2) межа крайньої бiдності, визначена за відносним критерієм 60 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат та адаптована до критерію Європейського Союзу;
- 3) межа абсолютної бiдності, визначена за критерієм прожиткового мінімуму;
- 4) межа абсолютної бiдності, визначена за критерієм вартості добового споживання на рівні 5 доларів США відповідно до паритету купівельної спроможності (гривневий еквівалент 5 доларів США за паритетом купівельної спроможності розраховується Світовим банком) з метою порівняння її з міжнародними показниками.

6. *Деякі інші види соціального небагополуччя. Безробіття* – це соціально-економічне явище, за якого спостерігається переважання пропозиції робочої сили над попитом на неї; їх якісна і структурна невідповідність.

Причини безробіття: «зайве» населення порівняно з досягнутим рівнем національного виробництва, бажання людей знайти роботу, зміни у структурі економіки, циклічний спад в економіці тощо.

Соціальні наслідки безробіття:

1. Незайнята робоча сила свiдчить про нераціональне використання економічного потенціалу суспільства.

2. Безробіття скоує вимоги профспілок про підвищення заробітної плати.

3. При тривалому безробітті працівник втрачає кваліфікацію.

4. Безробіття веде до прямого падіння раніше досягнутого рівня життя. Зростання безробіття знижує купівельний та інвестиційний попити, скорочує обсяги заощаджень у населення.

5. Безробіття заподіює людині психологічну травму, може сприяти девіантній поведінці.

Соціальні хвороби – це захворювання людей, виникнення і поширення яких пов'язане переважно з несприятливими соціально-економічними умовами. Вчені відносять до цієї групи туберкульоз, СНІД (ВІЛ), венеричні хвороби, алкоголізм, наркоманію тощо.

7. *Фактори, що впливають на географію соціального неблагополуччя.* На рівень соціального неблагополуччя населення, а також на його динаміку та територіальні особливості впливають **фактори**: економічні, соціальні, культурно-релігійні, етнорелігійні, демоетнічні тощо.

Аналіз різноманітних факторів, що впливають на рівень соціальних негараздів в Україні, дозволяє виділити певні просторові закономірності в розподілі як цих факторів, так і рівня соціального неблагополуччя. Можна сформулювати своєрідний геопросторовий закон: *при русі з заходу на схід (точніше із північного заходу на південний схід) рівень економічних і деяких демографічних чинників поліпшується, а більшість соціальних характеристик мають тенденцію до погіршення* (О. І. Шаблій). Зростає урбанізація, промисловий розвиток, капіталовкладення, рівень заробітної платні і т. д., а паралельно з цим зростає злочинність, алкоголізм, наркоманія, захворюваність, знижується релігійність тощо.

Фактори, що викликають соціальне неблагополуччя в різних регіонах, можна умовно розділити на **загальні і специфічні**. До загальних належать **фактори**, що виникли при переході індустріального тоталітарного суспільства до постіндустріального демократичного. До їх числа можна віднести:

- відсутність досвіду управління кризовим суспільством,
- структурну перебудову економіки,
- боротьбу за владу і державну власність,
- зміну системи цінностей населення,
- недостатню розробленість нормативно-правової бази,
- зміну принципів управління державою тощо.

Дані фактори є загальними для всіх регіонів України, і їх негативний вплив на соціальне неблагополуччя постійний.

До **специфічних факторів**, що спричинюють соціальне неблагополуччя в межах одного регіону країни, можна віднести: стихійні лиха, технологічні аварії, неправомірні дії місцевих посадових осіб, діяльність екстремістських організацій, озброєні міжнаціональні, релігійні, трудові конфлікти, епідемії, чутки і т. д. Вплив цих факторів носить, як правило, локалізований, короткочасний характер.

Географія споживання

Згідно з сучасними уявленнями, *географія споживання* – соціально-географічна дисципліна, що досліджує територіальні відмінності обсягу й структури споживання матеріальних і нематеріальних благ і послуг, причини таких відмінностей (фактори), в т. ч. пов'язані з природними умовами середовища проживання населення. На сьогоднішній день географія споживання не отримала широкого поширення, не зважаючи на той факт, що перші праці з цієї суспільно-географічної дисципліни належать до 60–70-х років ХХ ст.

Вперше як окрему дисципліну географію споживання виділив радянський учений-географ С. О. Ковальов (Москва, 60–70-і рр. ХХ ст.), вважаючи її одним з 4-х напрямів географії обслуговування населення. В подальшому розвитку географії споживання присвячені роботи вчених-географів Е. І. Калмуцької (Чернівці, 1980 р.), Т. М. Калашнікової (Москва, 1994 р.), І. О. Ільченко (Самара, 2009 р.), С. Ю. Корнеєвої, Е. Л. Файбусовича (Санкт-Петербург, 2011 р.) та деяких інших. Крім того, дослідженнями особливостей споживання, споживчого ринку, поведінки споживача та факторів, що на неї впливають, сегментації споживача на різні групи тощо на сьогоднішній день займаються багато економістів, маркетологів, соціологів, психологів та спеціалістів інших галузей знань. Загалом усе населення світу, враховуючи споживацькі особливості та екологічні умови життєдіяльності, можна поділити на три планетарні класи (табл. 4).

Таблиця 4

Планетарні класи населення

Ознаки класів	Переспоживачі	Стійкі споживачі	Недоспоживачі
Рівень доходів на 1 особу, дол. США	Понад 7500 \$. Предмети споживання принципово недоступні для інших класів. Це дорогі продукти харчування, товари, предмети одноразового використання	700–7500 \$. Люди живуть без надто великих матеріальних ускладнень	Менше 700 \$. Існує постійний дефіцит товарів і продуктів харчування, люди позбавлені головних життєвих благ
Спосіб пересування	Автомобілі, літаки	Велосипеди та громадський наземний транспорт	Пішки, примітивний гужовий транспорт
Типові особливості харчування	Жирні, висококалорійні продукти, велика кількість м'яса, фруктів	Хлібні злаки, овочі, невелика кількість м'яса	Продукти низької якості
Типові риси споживання води	П'ють бутильовану воду і неміцні напої	П'ють чисту воду і невелику кількість чаю та кави	П'ють забруднену воду. Відчувають її дефіцит

Умови життє-діяльності, які пов'язані зі створенням сміття і відходів	Споживають продукти, які залишають велику кількість сміття (упаковок), створюють багато відходів, частково переробляють відходи	Споживають продукти та товари з упаковками і без них, частково переробляють відходи	Використовують місцеву біомасу і створюють незначну кількість відходів
Життєві умови	Живуть у приватних садибах, приміщення великі, зі штучним кліматом	Живуть у скромних природно провітрюваних будинках на декілька сімей або в багатоквартирних будинках	Живуть у примітивних житлах, або надворі, потребують покращення житлових умов
Особливості одягу	Мають гардероб, який підтримує їхній соціальний престиж	Носять зручний одяг	Носять поношені речі або ганчір'я

Географія способу життя

Географія способу життя – це галузь соціальної географії, що вивчає геопросторову диференціацію людської діяльності у її індивідуальних проявах і тісних зв'язках із географічним середовищем. Це суміжна наукова дисципліна, яка формується на стику географії населення, соціальної та економічної географії в тісних взаємозв'язках із соціологією.

У сучасній науці є два погляди на сутність «способу життя». У широкому розумінні *спосіб життя* розглядається як тип життєдіяльності і є близьким до таких понять як «культура» чи «цивілізація». В цьому розумінні спосіб життя можна визначити як соціокультурне явище, що увібрало в себе історичний досвід, суспільні цінності, ставлення до навколишнього світу, яке виявляється у вигляді певної системи життєдіяльності, що має чіткі цивілізаційні ознаки. Отже, говорячи про спосіб життя як тип життєдіяльності, можна виокремлювати європейський, американський, мусульманський та інші способи. В табл. 5 представлено порівняння способу життя 2-х націй, які досягли найвищого рівня економічного розвитку, але є зовсім протилежними – американського і японського.

У вузькому значенні «*спосіб життя*» – це складена у певних культурно-історичних умовах система найтипівіших, незмінно повторюваних щодня способів організації діяльності індивідів з метою задоволення головних людських потреб (Н. А. Щитова).

**Американський та японський спосіб життя:
порівняльна характеристика (за В. В. Вольським)**

	США	Японія
Нація та національне питання	Переселенська країна, «плавильний котел» рас і націй при досягнутій формалізації їх рівності та деякій інерційній дискримінації представників неєвропеїдної раси (негрів, індійців тощо)	Мононаціональна країна, зачинена для в'їзду іноземців до другої половини ХІХ ст. Більшість відносить себе до обраних націй. Право участі в органах влади мають лише японці за національністю, а не за громадянством
Релігії і культури	Релігійна черезсмузжя. Мирне співіснування багатьох, найрізноманітніших, несумісних і конфліктуєчих конфесій. Загальнонаціональні святині і вищі авторитети практично відсутні	Взаємодоповнююча гармонія синтоїзму, буддизму і конфуціанства, що ділять між собою сфери життя одних і тих же прихожан. Культ святинь, традиційних моральних підвалин, шанування ієрархії авторитетів на чолі з імператором
Переважаючий образ думок і життя	Індивідуалізм, неминучість конкуренції («виживає найсильніший»). Прагнення виділитися зі свого кола, із усіх	Коллективізм, групова свідомість, переважання громадських інтересів над особистими. Прагнення жити «як усі», «не висовуватися, як цвях із дошки», інакше громада знайде спосіб забити його або вирвати
Стиль поведінки	Переважають прямота суджень, протиставлення думок. Азарт, суперечки, парі, бійки – звичайні	Японія – «кото агесе-но куні», «країна, де люди не сперечаються». Ввічливість – головна риса навіть найнапруженіших відношень, які завжди прагнуть закінчити «во» – «компромісом», «згодою». Слова «ні» всіляко уникають
Положення жінки	З тенденцією до рівноправності. Прагнення й ідеал жінки – економічна незалежність	Економічна й політична нерівноправність, проте вирішальне слово в сімейному бюджеті і вихованні дітей
Шлюб	Одружуються тому, що люблять. Розлучуваність – 5–6 на тисячу осіб	Люблять, тому що одружились. Розлучуваність – 1–1,5 на тисячу осіб
Ставлення до праці. Взаємовідношення наймачів і робітників	Якщо можна не працювати – краще не працювати, а якщо працювати – добре заробляти. Наймачі і робоча сила – в постійному пошуку: перші – кращих кадрів (за	Не працювати – не можна. Взаємне ранкове привітання – «охайо годзаїмас» – «прикинулись рано для праці». Найм, як правило, довічний. Щорічно змінюють місце роботи

	співвідношенням ціни та якості), другі – більш високої зарплатні. Звичайні короткострокові контракти, конкурси на заміщення вакансій, «переманювання» висококваліфікованих робітників. Щорічно близько 25 % зайнятих змінюють місце роботи. Феномен США – мережа паралельних значних міст із «будинків на колесах». Ринок робочої сили має бути рясним: «нормальне» безробіття – 5–7 %, кризове – до 15 %. Допомога з безробіття досить суттєва і видається відносно ліберально	1–2 % зайнятих. Згідно етики конфуціанства, наймачі і робітники мають ставитись один до одного як батьки і діти. Зарплатня і премії залежать від стажу роботи на підприємстві і старання. Безробіття навіть у роки кризи не перевищує 3–4 %. До безробітних ставляться з підозрою, допомога з безробіття мізерна й отримати її вкрай важко
Стан людини в суспільстві	Визначається тим, «скільки вона коштує» (розмір заробітків, капіталу тощо) і які її «зв'язки»	Визначається надійністю й авторитетом господаря, начальника, фірми
Одежа	Типового національного одягу не має (якщо не вважати шкіряних костюмів і шляп ковбоїв). Сучасний масовий одяг прагматичний, вільний і невибагливий. Мода для заможних вигадлива і швидко змінюється	Соціальні традиції національного одягу для різних випадків суворо дотримуються. Парадний одяг – складно скроєні чоловічі і жіночі кімоно – існують незмінно вже 15 століть
Їжа	Переважає масова, дуже стандартизована, в т. ч. портативна, в пакетах, їжа, яка не потребує використання жодних столових приладів («фаст-фуд»). Головне – не витратити на їжу багато часу – ні на приготування, ні на споживання. Широко поширений американський звичай – «ланчеон» – лекції, дискусії, зібрання під час обіду	Приготування їжі – велике мистецтво, а прийняття її, навіть чаювання, – строго регламентована традиційна церемонія. Єдиний і універсальний столовий прилад – бамбукові (а зараз і пластмасові) палички
Міцні напої	Національний напій – віскі «Бурбон» (40–50°) (або, якщо дозволяють кошти, справжній шотландський) – завжди є в будь-якому будинку й офісі і пропонується відвідувачу навіть під час короткочасних ділових візитів. Подається в великих стаканах з льодом у супроводженні горішків або крекерів	Національний напій – рисова горілка sake (15–20°) – подається, як правило, тільки до вечері, в маленьких порцелянових чашках

Спосіб життя відображає сукупність типів життєдіяльності індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому. Він включає такі сфери діяльності населення:

- 1) праця;
- 2) споживання благ і послуг;
- 3) родина, побут і відпочинок;
- 4) охорона природи і здоров'я людей;
- 5) освіта й культура;
- 6) наука й мистецтво;
- 7) суспільно-політична діяльність;
- 8) рівень інфокомунікацій.

На підставі класифікації людських потреб структуру способу життя формують такі елементи.

1. *Спосіб отримання засобів до існування.* Визначається трудовою діяльністю, яка сильно впливає на інші елементи структури способу життя (наприклад, говорять «п'є, як сапожник» або «п'є, як сантехник», відома фраза з фільму «Джентльмени вдачі» про спосіб життя злодія – «Вкрав, випив – за грати»). У побутовому мовленні часто використовують словосполучення «селянський спосіб життя», «учительський спосіб життя», «шахтарський спосіб життя» та ін.

2. *Спосіб організації побуту,* що охоплює діяльність людини для забезпечення себе і своєї родини житлом, їжею, одягом, лікуванням, освітою. Ці складові життєдіяльності людей залежать від культурних, етнічних, релігійних чинників, а також від природного середовища та соціального оточення індивіда та його сім'ї. Певний вплив мають і психологічні фактори, зокрема, мода на інтер'єр житла, мода на певні навчальні заклади та спеціальності, мода на одяг, навіть мода на спосіб життя (наприклад, жити за фен-шуйом).

3. *Спосіб реалізації духовного потенціалу.* Виявляється через діяльність людини в політичному, релігійному, культурному інститутах суспільства. Ця складова способу життя зумовлена рівнем освіти та соціальною належністю особи. Певний вплив має також політичний устрій та ідеологічні особливості в суспільстві.

4. *Спосіб організації відпочинку.* Залежить від рівня доходів, від соціального статусу людини, від етнічних традиційних норм, релігії.

На спосіб життя впливають такі фактори:

- вік (у дошкільному віці переважаючим видом діяльності є гра, рідше – навчання. Згодом провідну роль відіграє навчання. В подальшому

головне значення має трудова діяльність, специфіка якої визначає всі інші компоненти способу життя людини);

- стать (серед чоловіків з'являються т. зв. метросексуали, в основному тільки для жінок характерні діти, піклування про дітей і домашнє господарство, більше за все домогосподарок серед жінок, стать впливає на вибір професії тощо);
- професія (відрізняється спосіб життя учителя, військового, моряка, далекобійника, актора, співака, фотомоделі тощо);
- освіта (відрізняється спосіб життя людини з вищою і середньою освітою);
- культурні чинники;
- релігійні чинники (відрізняється спосіб життя православного, католика, протестанта, мусульманина, буддиста тощо);
- етнічні чинники (відрізняється спосіб життя американця, японця, українця, єврея та ін.);
- природні чинники;
- екістичні чинники (сільський і міський спосіб життя);
- соціальний статус і соціальне оточення;
- психологічні чинники;
- рівень доходів;
- політичні чинники тощо.

Поняття «спосіб життя» інколи ототожнюють із «стилем життя». Якщо категорія способу життя є соціальною, яка виражається певним типом життєдіяльності, то стиль життя – явище соціально-психологічне, яке визначається належністю до певної субкультури.

Геотопоніміка

Однією з соціально-географічних наук, яку найчастіше відносять до географії культури, є географічна топоніміка або геотопоніміка. ***Геотопоніміка*** – наукова дисципліна, яка займається вивченням топонімів, питаннями їх функціонування, значення і походження, структури, ареалу поширення, розвитку й змін у часі, порівнянням різноманітних топонімів, якими позначали один і той же об'єкт, тощо.

Об'єктом вивчення геотопоніміки є топоніми, а ***предметом*** – їх функціонування, значення і походження, структура, ареал поширення, розвиток і зміни в часі, вимова та ін.

Топонім (від грец. τόπος (topos) – «місце», ονομα (onoma) – «ім'я, назва») – власна назва, що позначає назву (ідентифікатор) географічного об'єкта. Сукупність топонімів на будь-якій території становить її **топонімію**.

Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною. Вона виникла на стику декількох наук – лінгвістики (мовознавства), історії та географії. У цьому полягає складність топоніміки, її комплексна міждисциплінарна сутність.

Все топоніми можна поділити на класи (або групи) залежно від специфіки географічного об'єкта (рис. 27).

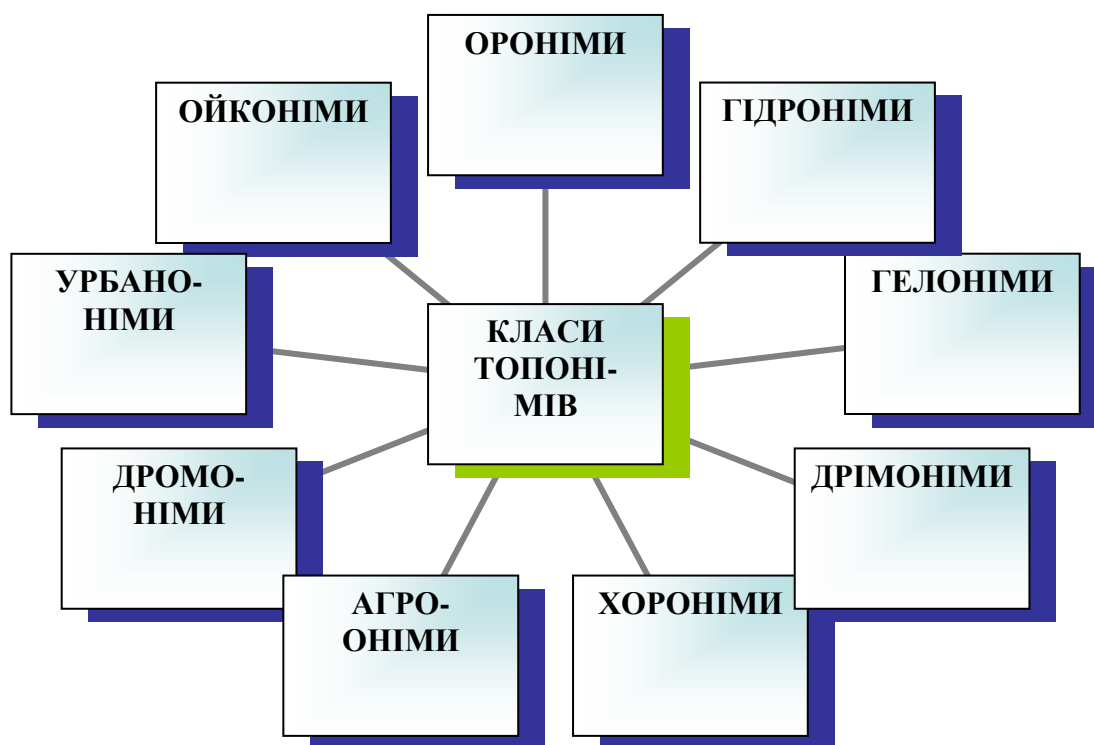

Рис. 27. Основні топонімічні класи

Ороніми (від грец. ορος – «гора») – клас топонімів, що відображають назви форм рельєфу (об'єктів орографії): гір, вершин, рівнин, западин, печер, ярів та інших геоморфологічних об'єктів, наприклад, *Карпати, Кримські гори, Донецький кряж, Говерла, Могила Мечетна, Поліська низовина* та ін.

Серед оронімів виділяють кілька підкласів. Зокрема, **спелеоніми** (від грец. σπήλαιον – «печера, грот») – назви підземних природних утворень і форм рельєфу: печер, гротів, провалів, лабіринтів і т. д., наприклад, *Мамонтова печера, Оптимістична печера, Кизил-Коба*.

Гідроніми (від грец. ύδωρ – «вода») – клас топонімів, який включає в себе назви всіх водних об'єктів: річок, струмків, джерел, колодязів, ставків, озер, океанів та їх частин (морів, заток, проток). Гідроніми поділяють на підкласи:

• **потамоніми** (від грец. ποταμός – «річка») – назви річок, струмків, наприклад, *Дніпро, Дунай, Дністер, Сіверський Донець, Молочна*. Це один з найчисленніших топонімічних підкласів на планеті;

- **лімноніми** (від грец. λίμνή – «озеро») – назви озер, ставків, водосховищ, наприклад, *Світязь, Шацькі озера, Синевир, Донузлав*;
- **гелоніми** (від грец. έλος – «болото») – назви боліт, наприклад, *болотний масив Кременне, болота Ірдинське, Сновське*. Деякі дослідники відносять назви боліт в окремий клас топонімів;

- **океаноніми** (від грец. Ωκεανος – «бог Океан, безмежне море») – назви океанів. Це найменший за кількістю назв топонімічний клас, адже океанів на Землі всього 4;

- **пелагоніми** (від грец. πέλαγος – «море») – назви морів або інших частин океану (заток, проток, течій тощо), наприклад, *Червоне море, Бенгальська затока, протока Босфор, течія Куросіо*.

Дрімоніми (від грец. δρῦμος – «гай, ліс») – клас топонімів, який включає назви лісів, гаїв, парків та їх частин, наприклад, *«Гомільшанські ліси» на Харківщині, «Великоанадольський ліс» у Донецькій області, Кременський масив лісів, Біловезька Пуща*.

Клас **ойконімів** (від грец. οἶκος – «обитель») включає в себе назви будь-яких населених пунктів. Виділяють кілька підкласів ойконімів:

- **астіоніми** (від грец. ἀστέιος – «міський») – назви міських населених пунктів;
- **комоніми** (від грец. κόμη – «село») – назви сільських населених пунктів.

Наступний клас топонімів – **дромоніми** (від грец. δρομος – «шлях»). Це назви транспортних шляхів, наприклад, *Великий шовковий шлях, шлях із варяг у греки, нафтопровід «Дружба», газопровід «Союз», паромна переправа Іллічівськ – Варна*.

Одним із численних за кількістю назв є клас **урбанонімів** (від лат. urbanus – «міський»), що належать до назв будь-яких внутрішньоміських об'єктів – вулиць, провулків, площ і т.д. Урбаноніми діляться на підкласи:

- **годоніми** (від грец. όδος – «вулиця») – назви лінійних внутрішньоміських об'єктів – вулиць, провулків, проспектів, набережних тощо, наприклад, *вулиця Пушкінська, провулок Залізничний, бульвар Шевченка, квартал Зарічний*;
- **агороніми** (від грец. Αγορα – «ринкова площа») – назви міських площ, ринків, наприклад, *площа Свободи, Ярмаркова площа, майдан Конституції*.

Серед решти топонімічних класів слід згадати два. **Агрооніми** (від грец. άγρος – «рілля») – клас топонімів, що включає назви земельних наділів, ріллі, сільськогосподарських земель, наприклад, *поле Клин, Монастирське поле, Петрова смуга, Іванов шнур*.

Хороніми (від грец. όρος – «межовий знак, межа») – клас топонімів, що представляє назви будь-яких значних територій, регіонів, областей (природних,

історичних, адміністративних), наприклад, *Крим, Харківська область, Слобожанщина*.

Виходячи з величини об'єктів, установлюють два головних яруси топонімів:

1) **макротопоніми** – назви великих природних або створених людиною об'єктів і політико-адміністративних утворень. Макротопоніми мають широку сферу функціонування, володіють стійкістю, стандартизованістю, оформляються відповідно до правил літературної мови;

2) **мікротопоніми** – назви малих географічних об'єктів, особливостей місцевого ландшафту (угідь, урочищ, сіножатей, вигонів, пасовищ, колодязів, ключів, вирів, порогів тощо, які, зазвичай, відомі лише обмеженому колу людей, що проживають у певному районі).

Існують різні класифікації топонімів. Найбільш прийнятною є *семантична класифікація*, згідно з якою всі топоніми поділяються на такі класи:

1) *назви, що відображають природні умови і процеси:*

а) **оронімічні топоніми** – топоніми, що відображають специфічні риси рельєфу, наприклад, міста *Верховина, Берегово, Міжгір'я* в Закарпатській області, *Вулканічний хребет, Гологори, Карадаг («Чорна гора»), Аю-Даг («Ведмідь-гора»), Кійк-Коба («Печера дикуна»)* та ін.;

б) **гідронімічні топоніми** – топоніми, названі за ознаками водних об'єктів, які розкривають особливості течії, колір, смак, запах води, характер русла та заплави, наприклад, *Аджи-Голь (голь – «озеро»), Сиваш («бруд»), Сасик («смердючий»), Синевир, озеро Ранне, річка Бистриця, річка Солона, місто Озерне, місто Жовті Води, вулиця Зарічна* та ін.;

в) **фітотопоніми** – топоніми, що дають уявлення про поширення різних рослинних формацій і видів флори, наприклад, річки *Вільшанка, Лугань*, етнічні землі *Полісся, Буковина, села Орхівка, Тополине, Лісове;*

г) **грунтові топоніми** – топоніми, що відображають особливості ґрунтів тієї чи іншої місцевості, наприклад, селища *Мілове, Білолуцьк, Старобільськ, Піски, Біла Глина, річки Кам'янка, Біла, Кременецькі гори;*

д) **погодно-кліматичні топоніми** – топоніми, що відображають метеорологічні і кліматичні умови конкретної території, наприклад, місто *Затишшя* в Одеській області, *Снігурівка* в Миколаївській області, село *Вітряне;*

е) **зоотопоніми** – топоніми, що відображають поширення різних видів тварин, наприклад, озера *Боброве, Вовче, Кайманові острови* (кайман – вид крокодилів), місто *Дубай* (в перекладі «сарана»);

2) **антропотопоніми** – топоніми, названі особистими іменами людей:

а) **патронімічні топоніми** (від грец. πατρωνυμος – «той, що носить ім'я батька») – топоніми, які виникли на основі імен, прізвищ та прізвиськ першопоселенців, землевласників та інших категорій людей, наприклад, села *Іваново, Петрове, Миколаївка, Микитино* та ін.;

б) **меморіальні топоніми** – топоніми, похідні від особистих імен і прізвищ осіб, відомих у різних сферах людської діяльності, – першовідкривачів, мандрівників, вчених, політичних діячів, наприклад, міста *Хмельницький, Івано-Франківськ, Кіровоград, Земля Королеви Мод, острів Петра I*;

3) **виробничі топоніми** – топоніми, що означають заняття і ремесла, якими займалися люди в минулому (народні промисли), місцеві види виробництва, сучасні види виробничої діяльності, в т. ч. відображаючи видобуток корисних копалин (наприклад, міста *Шахтарськ, Антрацит, Кузнецовськ, Буди, Гута, Марганець*);

4) **сільськогосподарські топоніми** – топоніми, які відображають різні елементи систем землеробства, етапи обробки ґрунту, земельні відносини, особливості земельних ділянок за способом підготовки й обробки поля під посів, програмною метою використання, ступенем родючості ґрунту, способом придбання, конфігурацією ділянок, метеорологією та прикордонними знаками землеволодіння, сільськогосподарськими культурами, що вирощуються, та ін. (наприклад, *Бабуган-яйла, Ялтинська яйла, Нікітська яйла, Полонинські гори* (яйла і полонини означає «гірське пасовище»));

5) **торгово-транспортні топоніми** – топоніми, які відображають транспортні і торгівельні особливості місцевості, наприклад, *Кам'янобродський район, Площа-ринок, Ярмаркова площа, протока Карські Ворота, місто Митіще*;

б) **топоніми типів поселень** – топоніми, що позначають «житло, поселення, місто, фортеця» і містять такі частини як *поліс (поль), бург, шехр, абад, кастл, пур, таун (тон), град, місто* та ін. або в складній назві одним із слів є *село, хутір, місто, слобода, воля, новосілки, двір, селище* та ін.;

7) **топоніми типів будівель** – топоніми, які відображають тип будівель – *хата, вежа, ізба, тік, кліть, корчма, стійло* та ін. Наприклад, *П'ятихатки, Трьохізбенка*;

8) **етнотопоніми** – топоніми, що пішли від назв давніх племен, народів та інших етнічних одиниць, наприклад, *Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Слов'яносербськ, Козачий хутір, Скіфія*;

9) **релігійно-культурні топоніми** – топоніми, пов'язані з релігійними уявленнями людей, наприклад, місто *Біла Церква*, острів *Пасхи*, селище *Вознесенське*, острів *Різдва*, село *Монастирище, Апостольне*;

12) *просторові топоніми* – топоніми, які відображають просторове розміщення географічних об'єктів. Їх ще називають топонімами-орієнтирами. Наприклад, острова *Північний* і *Південний* у Новій Зеландії; міста *Пекін* і *Нанкін* у Китаї («північна столиця» і «південна столиця»), *Токіо* і *Кіото* в Японії («східна столиця» і «західна столиця»); штати в США – *Північна* і *Південна* Кароліна, *Північна* і *Південна* Дакота, *Вірджинія* і *Західна* Вірджинія; моря *Північне*, *Південно-* і *Східно-Китайське* та ін.

11) інші топоніми.

Диверсифікація соціальної сфери регіону

У наш час робляться спроби передбачати шляхи розвитку й особливості диверсифікації видів об'єктів соціальної сфери у різних роботах прогнозного характеру. До них належать і стратегія соціально-економічного розвитку адміністративної області

Стратегія соціально-економічного розвитку адміністративної області – це набір принципів і положень на досягнення певних соціально-економічних результатів у найближчій і найвіддаленішій перспективі. Ці принципи та положення повинні враховуватися органами управління регіоном при реалізації системи заходів, спрямованих на досягнення мети.

У стратегії соціально-економічного розвитку адміністративної області має бути визначена *суперстратегія* – вибір економічної моделі розвитку регіону, а також стратегії, що входять до складу суперстратегії. Суперстратегія – найголовніша мета, місія розвитку регіону. В межах суперстратегії формується стратегія територіального розвитку соціальної сфери, яка повинна ґрунтуватися на:

- виділенні зон стратегічних ресурсів території області;
- виділенні стратегічних зон для розміщення об'єктів соціальної інфраструктури;
- визначення стратегічних соціальних вузлів у межах стратегічних зон;
- визначення депресивних соціальних об'єктів у межах депресивних зон і розроблення заходів з їх санації;
- визначення проміжку часу, достатнього для перетворення стратегічної зони соціального розвитку на полюс економічної активності та ін.

Надзвичайно важливе завдання – здійснення в межах стратегії соціально-економічного розвитку адміністративної області демографічного прогнозу, основного в прогнозуванні всіх соціальних процесів і явищ, та визначення стратегічних ємностей видів соціальної інфраструктури регіону.

Класичний демографічний прогноз здійснюється за допомогою демографічних методів. Поряд з прогнозом чисельності населення необхідно

здійснювати прогноз потреб населення та можливі шляхи їх реалізації. Саме нові можливості їх реалізації становитимуть основу виділення нових галузей соціальної географії.

У стратегіях передбачено появу нових видів економічної діяльності в регіонах. Багато з них пов'язані з соціальною сферою. Суттєво розвиватиметься сфера соціальних послуг.

Отже, в ХХІ ст. очікується збагачення структури соціальної географії, розвиток самостійних галузей соціальної географії на основі розвитку та диверсифікації видів об'єктів соціальної сфери, появи нових соціальних процесів, нових мотивів поведінки населення тощо.

Основні поняття теми: часова географія (хроногеографія), географія сприйняття (перцепційна географія), географічний образ, географія розвитку, феміністична географія, фемінізм, гендерна географія, гендер, географія фізкультури і спорту, гуманітарна географія, імажинальна географія, міфогеографія, когнітивна географія, гуманістична географія, географія поведінки людини (біхевіористська географія), територіальна соціальна напруженість, територіальна нерівність, соціальна безпека населення, сакральна географія і географія релігій, некрогеографія, географія культури або культурна географія, медична географія, нозогеографія (географія хвороб), медичне ландшафтознавство, медичне країнознавство, ландшафтна епідеміологія, крайова епідеміологія, географія медичного обслуговування, географія соціального неблагополуччя, радикальна географія, критична географія, соціальне неблагополуччя, оцінна реакція, поведінкова реакція, злочинність, злочин, бідність, абсолютна і відносна бідність, універсальні та національні межі бідності, показник бідності, індекс зубожіння, безробіття, соціальні хвороби, географія споживання, географія способу життя, спосіб життя; геотопоніміка, топоніми, топоніміка, ороніми, спелеоніми, гідроніми, потамоніми, гелоніми, лімніоніми, пелагоніми, океаноніми, дрімоніми, дромоніми, ойконіми, астіоніми, комоніми, урбаноніми, годоніми, агороніми, агрооніми, хороніми, макротопоніми, мікротопоніми, оронімічні топоніми, гідронімічні топоніми, фітотопоніми, ґрунтові топоніми, погодно-кліматичні топоніми, зоотопоніми, антропотопоніми, патронімічні топоніми, меморіальні топоніми, виробничі топоніми, сільськогосподарські топоніми, торгово-транспортні топоніми, топоніми типів поселень, топоніми типів будівель, етнотопоніми, релігійно-культурні топоніми, просторові топоніми; стратегія соціально-економічного розвитку адміністративної області.

Питання для самоперевірки знань:

1. Перерахуйте галузі соціальної географії. Які з них належать до традиційних галузей, а які – до нових? Чому?
2. Дайте стислу характеристику нових галузей соціальної географії – часової географії, географії сприйняття, феміністичної географії, гендерної географії, географії розвитку, географії фізкультури і спорту, гуманітарної географії, гуманістичної географії, географії способу життя, географії споживання, геотопоніміки.
3. Чи тотожні між собою феміністична та гендерна географія? Відповідь обґрунтуйте.
4. Визначте напрями досліджень гендерної географії в Україні.
5. Які фактори обумовлюють регіональні відмінності розвитку фізкультури і спорту?
6. Назвіть і опишіть основні напрями гуманітарної географії.
7. Як співвідносять поняття «соціальна напруженість», «соціальна безпека», «територіальна нерівність».
8. Які індикатори характеризують стан соціальної безпеки населення певного регіону? Обґрунтуйте такий вибір показників.
9. Як співвідносяться поняття «сакральна географія» і «географія релігій»?
10. Порівняйте погляди на географію культури І. І. Ровенчака, О. Г. Топчієва, О. Г. Дружиніна та Р. Ф. Туровського.
11. Які теоретико-методологічні проблеми характерні для географії культури на сучасному етапі розвитку?
12. Схарактеризуйте структуру медичної географії. Поясніть, що вивчає кожна з медико-географічних наук.
13. Розкрийте поняття «соціальне неблагополуччя».
14. Які види соціального неблагополуччя виділяються? Які чинники є вирішальними у формуванні соціальних проблем?
15. Які галузі знань соціальної географії отримують свій розвиток в Україні?

ПРАКТИЧНО-СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Практично-семінарське заняття № 1

Соціальна географія як наука.

Теоретичні аспекти соціальної географії.

Виникнення і розвиток соціальної географії як науки

I. Питання для обговорення :

1. Соціологізація сучасної географії та регіоналізація соціології.
2. Причини виникнення та фактори розвитку соціальної географії.
3. Соціальна географія як наука. Суперечливі погляди на сутність соціальної географії.
4. Еволюція поглядів на об'єктно-предметну область соціальної географії. Об'єкт і предмет дослідження соціальної географії за різними авторами (Е. Б. Алаєвим, М. Т. Агафоновим, У. І. Мересте і С. Я. Ниммик, М. Д. Пістуном, О. І. Шаблієм, Я. Б. Олійником і А. В. Степаненком, Л. Т. Шевчук, Л. М. Немець). Необхідність розширення об'єктно-предметної області сучасної соціальної географії.
5. Соціальна географія серед інших суспільних та природничих наук. Відмінності між соціальною географією та соціологією, суспільною географією, демографією та іншими науками, які вивчають суспільство та природу.
6. Місце соціальної географії в системі суспільно-географічних наук та структура науки за різними авторами (за С. Я. Ниммик, С. Б. Лавровим, А. П. Голіковим, М. Д. Пістуном, Я. І. Жупанським, Б. Б. Родоманом, Л. Т. Шевчук, А. В. Степаненком, О. І. Шаблієм, В. А. Столбовим і М. Д. Шаригінім, О. Г. Дружинінім).
7. Зв'язки соціальної географії з іншими науками. Зв'язки соціальної географії з соціологією. Специфічні риси поняття «соціальне». Яке відношення воно має до об'єктно-предметної області дослідження соціальної географії?
8. Поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії (групи понять, які використовує соціальна географія: філософські і загальнонаукові, географічні, соціологічні, поняття галузей соціальної географії, специфічні поняття).
9. Завдання соціальної географії в сучасних ринкових умовах та умовах глобалізації. Прикладне значення розвитку соціальної географії в світі.
10. Традиційні функції соціальної географії: теоретично-пізнавальна, прогностична, інформаційна, соціального проектування і конструювання, управлінська та ін. Наведіть конкретні приклади.

11. Нові функції соціальної географії – менталітетотворююча та ноосферно-світоглядна. Власна думка щодо подальшого розвитку функцій соціальної географії. Наведіть конкретні приклади.

II. Практична робота:

1. Аналізуючи історію розвитку соціальної географії, заповніть табл. 1 «Внесок учених у розвиток світової соціальної географії» за варіантами:

- а) витоки соціальної географії та її розвиток у ХІХ столітті;
- б) розвиток соціальної географії в колишньому СРСР;
- в) розвиток соціальної географії в Україні;
- г) розвиток західної соціальної географії в ХХ столітті.

Таблиця 1

Внесок учених у розвиток світової соціальної географії

Учений	Дата	Внесок у розвиток світової соціальної географії (чим займався, представником якого напряму в географії був, до якої географічної школи належав, як називається головна праця, автором якої теорії або концепції є тощо)

2. Ознайомтеся з сучасними соціогеографами України та напрямами їх досліджень. Заповніть систематизуючу таблицю (табл. 2).

Таблиця 2

Сучасні соціогеографи України

П. І. Б. соціогеографа	Організація	Напрями досліджень, головні праці

Практично-семінарське заняття № 2
Питання теорії соціально-географічних
просторів, часу, процесів і систем

І. Питання для обговорення:

1. Проблема дослідження «простору-часу». Витоки дослідження цієї проблеми, її роль для соціально-географічних досліджень.

2. Робота А. Гетнера «География. Её история, сущность и методы». Роботи К. Ріхтера, а також українських учених О. Г. Топчієва, В. Бокова, М. Д. Пістуна про особливості дослідження «простору-часу» в географії. Дайте аналіз зазначеним дослідженням.

3. Поняття простору, географічного простору та соціально-географічного простору, їх властивості та параметри.

4. Поняття соціального простору, його відмінності від географічного простору. Еволюція соціального простору, проблеми цього явища.

5. Проблема дослідження часу в географії. Поняття про соціальний час та його вивчення в соціальній географії (аргументуйте свої погляди з цього приводу).

6. Територіальна організація суспільства як категорія соціальної географії. Схарактеризуйте основні форми та особливості територіальної організації суспільства.

7. Рівні організації соціально-географічного простору.

8. Просторові зони та території людини з точки зору соціальної географії (наведіть конкретні приклади та аргументи).

9. Поняття «менталітет» та його вивчення в соціальній географії. Просторові особливості менталітету. Теоретична модель формування менталітету соціуму.

10. Менталітет українського соціуму, його особливості, фактори формування та географічні аспекти. Схема формування менталітету українського соціуму.

11. Співвідношення понять «регіональна свідомість» та «регіональний менталітет». Дослідження зазначених категорій з точки зору соціальної географії.

12. Поняття процесу, географічного процесу, соціального процесу та соціально-географічного процесу.

13. Систематизація соціально-географічних процесів за різними ознаками (за рівнем відображення соціально-географічної якості, соціально-географічним змістом, територіальними масштабами, рівнем пізнання

функціональної структури об'єкта, рівнем розвитку, участю в географічному поділі та інтеграції праці).

14. Поняття про систему, геосистему, соціальну систему та соціогеосистему.

15. Соціогеосистема як узагальнений об'єкт дослідження та специфічне поняття соціальної географії.

II. Практична робота

1. Виконайте завдання за варіантами:

а) поняття «соціально-географічний простір» утворилося на базі понять «простір», «соціальний простір», «географічний простір». Схематично відобразіть як співвідносяться поняття «простір», «соціальний простір», «географічний простір», «соціально-географічний простір». На схемі зазначте, чим сходні і чим відрізняються зазначені поняття;

б) поняття «соціально-географічний час» утворилося на базі понять «час», «соціальний час», «географічний час». Схематично відобразіть як співвідносяться поняття «час», «соціальний час», «географічний час», «соціально-географічний час». На схемі зазначте, чим сходні і чим відрізняються зазначені поняття;

в) поняття «соціально-географічний процес» утворилося на базі понять «процес», «соціальний процес», «географічний процес». Схематично відобразіть, як співвідносяться поняття «процес», «соціальний процес», «географічний процес», «соціально-географічний процес». На схемі зазначте, чим сходні і чим відрізняються зазначені поняття;

г) поняття «соціогеосистема» утворилося на базі понять «система», «соціальна система», «географічна система». Схематично відобразіть як співвідносяться поняття «система», «соціальна система», «географічна система», «соціогеосистема». На схемі зазначте, чим сходні і чим відрізняються зазначені поняття.

2. Ознайомтеся з рисами менталітету українців та будь-якого іншого народу. Порівняйте їх. Визначте, які фактори обумовили формування тих чи інших рис менталітету народів, які порівнюються.

Практично-семінарське заняття № 3

Методи та організація соціально-географічних досліджень

I. Питання для обговорення:

1. Поняття «методологія», «метод», «методика», «принципи» досліджень.
2. Основні методологічні принципи соціальної географії, їх роль у соціально-географічних дослідженнях.
3. Основні соціологічні підходи до вивчення соціально-географічних явищ і процесів (аргументуйте відповідь).
4. Основні види і типи соціально-географічних досліджень, їх особливості та відмінності.
5. Соціально-географічний факт як основа і початкова ланка соціально-географічних досліджень (наведіть приклади).
6. Програма соціально-географічного дослідження, її функції та проблеми. Стратегічний план дослідження. Загальні вимоги до програми соціально-географічного дослідження.
7. Методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень.
8. Гіпотези соціально-географічного дослідження, їх типи.
9. Методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень.
10. Дайте визначення таких методів: «спостереження», «опитування», «інтерв'ю», «анкетування», «експеримент», «контент-аналіз».
11. Методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень.
12. Статистичний метод та його застосування у соціально-географічних дослідженнях.
13. Математичний метод у соціально-географічних дослідженнях, його особливості та переваги.
14. Особливості застосування методу моделювання в соціально-географічних дослідженнях.
15. Метод системного аналізу та його застосування в соціальній географії.
16. Додаткові методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень: наукової систематизації, районування, парадигми, картографічний, регіональний і локальний аналіз, історичний, порівняльний тощо.

II. Практична робота

Ділова-гра

Об'єднайтеся в групи по 3–4 особи (залежно від кількості студентів у групі), створивши таким чином робочі ініціативні групи дослідників-соціогеографів (за бажанням, але під керівництвом старости групи, яка доповідає викладачу про склад груп електронною поштою на наступному тижні). Кожний член ініціативної групи відповідає за свою стадію, частину, етап дослідження або виступає експертом чи спеціалістом з певного питання (студенти розподіляють це самостійно). Наприклад: демограф, соціогеограф, експерт з районного планування.

Звіт оформляється письмово один від всієї ініціативної групи (на титульному листі слід вказати прізвища всіх учасників) та додається електронна версія презентації на диску. Доповідь роблять всі учасники групи (роль кожного вирішується самостійно).

Завдання

1. Розробіть проект соціально-географічного дослідження (див. нижче структуру). Об'єктом та предметом дослідження має бути соціально-географічний процес. Дослідження повинно бути територіально прив'язане, тобто на прикладі області, країни тощо.

2. До проекту дослідження треба розробити мультимедійну презентацію (до 10 слайдів) **ходу реалізації власного плану** соціально-географічного дослідження та презентувати її на семінарському занятті.

Рекомендована структура проекту

Проект соціально-географічного дослідження

На тему: _____

Строки виконання _____

Обсяг фінансування _____

1. Автори проекту (ПІБ, посади, експерти яких галузей) та виконавці (допоміжний персонал, наукові працівники тощо).
2. Анотація (10 рядків): суть дослідження та авторські розробки.
3. Мета та основні завдання проекту (до 20 рядків).
4. Стан проблеми (до 30 рядків): історичні та сучасні аспекти дослідження.
5. Ідеї, факти та гіпотези проекту (до 30 рядків): авторське бачення проблеми.
6. Очікувані результати при виконанні проекту, їх відповідність національному рівню (до 40 рядків): що плануєте розробити і яким чином.

7. Використання результатів (до 50 рядків): при підготовці фахівців; створення методик; галузі, заклади, що можуть скористатись; де буде здійснено впровадження.
8. Науковий доробок за тематикою проекту (10–15 позицій): публікації, книги, монографії за останні 3 роки за цією темою.
9. Етапи роботи у вигляді таблиці (назва, зміст етапу, очікуванні результати).

P.S. Уявіть себе дослідником, ученим, географом, який хоче вивчити цікавий соціо-географічний процес. Оберіть тему, яка цікавить ВАС, та продумайте, щоб Ви хотіли виявити чи відкрити та яким чином Ви це можете зробити. Оформіть свої міркування за поданою структурою проекту.

Наприклад, тема «Вплив рівня життя населення на реалізацію трудового потенціалу Харківської області», «Вирішення проблем поширення соціальних негараздів в Україні».

Практично-семінарське заняття № 4

Географія соціально-демографічного розвитку

I. Питання для обговорення:

1. Демографічні особливості соціуму як об'єкт вивчення соціальної географії (основні терміни та поняття: народонаселення, його динаміка, відтворення населення, склад та вікова структура населення, статевий склад, сімейний склад тощо).
2. Народонаселення як соціально-географічне поняття, його ознаки, показники, фактори.
3. Євгеніка та євгенічні рухи, витоки понять та їх роль у соціально-географічних дослідженнях.
4. Співвідношення понять «якість населення» і «людський капітал».
5. Співвідношення понять «якість життя», «рівень життя», «спосіб життя» та «умови життя» населення.
6. Індекс людського розвитку ІЛР, методика його обчислення в світі та в Україні.
7. Концепція людського і стійкого розвитку.
8. Декларація тисячоріччя. Мета в області розвитку.
9. Основні теорії та концепції народонаселення.
10. Проблеми зростання народонаселення світу та його наслідки з точки зору соціальної географії.
11. Загальна характеристика демографічної ситуації в Україні (чисельність населення та його структура, проблеми тривалості життя та природного приросту населення тощо).
12. Особливості соціально-демографічної політики в Україні.
13. Сутність поняття «розселення». Соціальні аспекти розселення населення. Співвідношення понять «поселення» і «населений пункт». Соціальні функції поселень.
14. Форми та чинники розселення.
15. Міське та сільське розселення.
16. Класифікація міських і сільських поселень.
17. Поняття агломерації та їх соціально-географічні особливості.
18. Основні концепції розселення (теорія центральних місць В. Кристаллера, 1933 р., А. Льоша, 1954 р. та В. Ізард, 1956 р.; інтегральні системи розселення; концепція опорного каркаса розселення).
19. Урбанізація як соціально-географічний процес. Основні етапи урбанізації.
20. Світові міста, їх особливості.

II. Практична робота

Аналіз геодемографічної ситуації в регіоні

Завдання 1. Схарактеризуйте розселення населення.

Визначте та проаналізуйте *щільність (густоту) населення*, яка відображає середню чисельність населення, що проживає на 1 км²;

$$D = \frac{P}{S}$$

де N – чисельність населення,
S – площа регіону (району)

Визначте та проаналізуйте *коефіцієнт (індекс) концентрації населення*, який обчислюється як різниця часток площі та населення району:

$$ІКН = \frac{\sum |P_{\text{ч}} - S_{\text{ч}}|}{2};$$

Частка площі районів:

$$S_{\text{ч}} = \frac{S_{\text{р-н}}}{S_{\text{обл}}} \times 100\%;$$

де $S_{\text{ч}}$ – частка площі району;

$S_{\text{р-н}}$ – площа району;

$S_{\text{обл}}$ – площа області.

Частка населення районів:

$$P_{\text{ч}} = \frac{P_{\text{р-н}}}{P_{\text{обл}}} \times 100\%;$$

де $P_{\text{ч}}$ – частка населення району;

$P_{\text{р-н}}$ – населення району;

$P_{\text{обл}}$ – населення області

Індекс може коливатися від 0 до 100 одиниць. Для України в цілому він дорівнює 16,3 одиниці, що свідчить про відносну рівномірність розміщення населення.

Важливе значення має аналіз динаміки ІКН у часі. Для України, зокрема, характерним є підсилення нерівномірності (в 1970 р. ІКН складав 14,2 од.).

Представте таблицю (чисельність населення, щільність, площа, частка за населенням, частка за площею, їх модальна різниця за кожною адміністративною одиницею (районом) області), картосхему щільності населення, аналіз результатів.

Завдання 2. Проведіть аналіз демографічної ситуації районів області: визначте *динаміку загального руху населення, природний рух населення, величину демографічного навантаження.*

Природний рух населення – зміна чисельності і складу населення внаслідок біологічних причин (співвідношення народжуваності і смертності) без урахування міграційних переміщень. *Загальний коефіцієнт природного приросту* – демографічний показник, який розраховується як відношення різниці між числом народжень та числом смертей населення за певний період до середньої чисельності населення за цей же період, помножене на 1000 (переведене в проміле):

$$k_{np.np.} = \frac{N - M}{ST} \times 1000$$

$$k_{np.np.} = \left(\frac{N}{ST} - \frac{M}{ST} \right) \times 1000$$

$$k_{np.np.} = n - m$$

$$n = \frac{N}{ST} \times 1000$$

$$m = \frac{M}{ST} \times 1000$$

де N – кількість народжених за період T;

M – кількість померлих за той же період;

S – середня чисельність населення за період T (T = 1 рік)

Загальний коефіцієнт народжуваності

Загальний коефіцієнт смертності

Демографічне навантаження – це узагальнена кількісна характеристика вікової структури населення, яка показує навантаження на суспільство та економіку невиробничим населенням. Для співвідношення населення різного віку застосовуються *показники демографічного навантаження*. Цей індикатор є не тільки демографічною, а й соціально-економічною характеристикою структури суспільства. Він дає оцінку співвідношення вікових груп населення працездатного і непрацездатного віку, показує, скільки утриманців (дітей до 16 років і населення пенсійного віку) припадає на одну людину працездатного віку.

$$k_{заг} = \frac{S_{0-14} + S_{50+}}{S_{15-49}} \times 1000, \quad k_{д} = \frac{S_{0-14}}{S_{15-49}} \times 1000, \quad k_{п} = \frac{S_{50+}}{S_{15-49}} \times 1000,$$

де $k_{заг}$, $k_{д}$, $k_{п}$ – відповідно коефіцієнт демографічного навантаження покоління батьків загальний, дітьми та прабабками;

S_{0-14} , S_{15-49} , S_{50+} – відповідно кількість дітей, батьків, прабабків.

Можливий варіант розрахунку демографічного навантаження обчислюється шляхом зіставлення чисельності допрацездатного ($S_{дн}$), працездатного (S_n) та післяпрацездатного ($S_{пн}$) віку за формулами:

$$k_{п.заг} = \frac{S_{дн} + S_{пн}}{S_n} \times 1000, \quad k_{п.дн} = \frac{S_{дн}}{S_n} \times 1000, \quad k_{п.пн} = \frac{S_{пн}}{S_n} \times 1000,$$

де $k_{п.заг}$, $k_{п.дн}$, $k_{п.пн}$ – відповідно коефіцієнт демографічного навантаження населення працездатного віку загальний, населенням допрацездатного та післяпрацездатного віку.

! обчислюємо за одним із двох варіантів !

$$k_c = \frac{S_{65+}}{S_{15-49}} \times 1000, \quad k_{н/д} = \frac{S_{50+}}{S_{0-14}} \times 1000,$$

де k_c , $k_{н/д}$ – відповідно коефіцієнт демографічного навантаження покоління батьків старими (у віці 65 років і старше) та покоління дітей прабабками (забезпечення онуків та онучок дідами та бабусями).

Представте таблицю (чисельність населення, кількість народжених, кількість померлих, природний рух, коефіцієнт народжуваності, коефіцієнт

смертності, коефіцієнт природного руху), картосхему природного руху населення, обчислення демографічного навантаження. На основі проведених розрахунків проведіть аналіз тенденцій демографічного процесу в районах області.

Завдання 3. Визначте чисельність трудових ресурсів та охарактеризуйте ситуацію на ринку праці, структуру зайнятості населення.

Чисельність трудових ресурсів визначається за формулою:

$$T_{pi} = H_{mpi} - (P_{ni} + I_{ni}) + (A_{ni} + E_i),$$

де T_{pi} – кількість трудових ресурсів;

H_{mpi} – працездатне населення в працездатному віці;

P_{ni} – непрацюючі пенсіонери в працездатному віці;

I_{ni} – непрацюючі інваліди 1 і 2 груп у працездатному віці;

A_{ni} – працюючі пенсіонери;

E_i – працюючі підлітки у віці до 16 років.

Відобразіть динаміку рівня зайнятості та рівня безробіття.

Покажіть структуру зайнятості населення за галузями.

Представте обчислення чисельності трудових ресурсів, графік динаміки рівня зайнятості та безробіття, кругову діаграму структури зайнятості населення. На основі проведених розрахунків аналізувати тенденції демографічного процесу в районах області.

Завдання 4. Складіть алгоритм аналізу та дослідження демографічної ситуації в розрізі міст та районів області.

Практично-семінарське заняття № 5

Галузі соціальної географії та їх об'єктно-предметна область

I. Питання для обговорення:

1. Часова географія (хроногеографія) як соціально-географічна наука.
2. Географія сприйняття (перцепційна географія) як соціально-географічна наука.
3. Географія розвитку як соціально-географічна наука.
4. Феміністична географія як соціально-географічна наука.
5. Гендерна географія як соціально-географічна наука.
6. Географія фізкультури і спорту як соціально-географічна наука.
7. Гуманітарна географія як соціально-географічна наука.
8. Гуманістична географія як соціально-географічна наука.
9. Географія соціальної напруженості, соціальної безпеки, територіальної нерівності
10. Географія поведінки людини (біхейвіористська географія) як соціально-географічна наука.
11. Сакральна географія як соціально-географічна наука.
12. Географія культури як соціально-географічна наука.
13. Медична географія як соціально-географічна наука.
14. Географія соціального неблагополуччя як соціально-географічна наука.
15. Географія способу життя як соціально-географічна наука.
16. Географія якості життя як соціально-географічна наука.
17. Геотопоніміка як соціально-географічна наука.

II. Практична робота:

1. Виконайте такі завдання (за вибором студента)

1. Підготуйте проект–презентацію (не менше 20 слайдів) і до неї доповідь (до 5 аркушів основного тексту) з географії соціального неблагополуччя світу. Для цього необхідно вибрати соціальну проблему, актуальну для сучасного світу (*обирати одну й ту ж проблему декільком студентам не допускається!*), та розкрити її сутність, причини і фактори, географію цієї соціальної проблеми в світі, тобто для яких країн і регіонів є найхарактернішою, які країни є лідерами, а в яких країнах, навпаки, найсприятливіша ситуація, шляхи подолання проблеми, стан цієї проблеми в Україні тощо.

Доповідь має розкривати і доповнювати зміст презентації. Вона повинна мати титульний аркуш, план або зміст, основний текст, висновки, список використаних джерел.

До соціального неблагополуччя належать: голод; ожиріння (переїдання); низький статус жінок (гендерне нерівноправ'я); низький статус дітей (зокрема, трудова експлуатація неповнолітніх); низький статус людей похилого віку; погані умови праці (надмірна тривалість робочого дня, професійна захворюваність, професійний травматизм, професійна смертність тощо); деградація навколишнього середовища; невиконання прав людини і громадянських свобод, у т. ч. порушення прав дитини; громадські, етнічні та трудові конфлікти; релігійні конфлікти; злочинність, у т. ч. злочинність неповнолітніх; низький рівень демократії; безробіття; бідність і зубожіння (злиденність); неграмотність; низька очікувана тривалість життя; ухилення від виконання громадянських зобов'язань; захворюваність ВІЧ і СНІДом; захворюваність на туберкульоз; розлучення; аборти; самогубства; наркоманія; алкоголізм; корупція; інфляція; банкрутства; вимушена міграція (біженці), положення біженців і вимушених переселенців; торгівля людьми; тероризм; проституція; гомосексуалізм; територіальні прояви сегрегації (політика примусового відділення або ізоляція будь-якої раси або етнічної групи шляхом поселення на обмеженій території, перешкоди для соціального спілкування, роздільного навчання і виховання, інших подібних заходів); соціально-економічна ситуація в країнах «третього світу», нерівномірність соціально-економічного розвитку між країнами світу; дитяча безпритульність; висока смертність, у т. ч. висока дитяча смертність; техногенні катастрофи (транспортні, вибухи, аварії в енергосистемах, обвалення споруд, пожежі, виробничі викиди, радіаційні аварії тощо); інвалідність, стан людей з обмеженими можливостями; положення ув'язнених; екстремізм; експерименти над людьми; соціальні проблеми, викликані глобалізацією тощо.

2. Підготуйте проект–презентацію (не менше 20 слайдів) і до неї доповідь (до 5 аркушів основного тексту) з географії культур світу. Для цього необхідно вибрати культуру (цивілізацію) світу та провести її соціально-географічний аналіз (які території, країни або народи охоплює ця культура, історія її становлення і розвитку, особливості мови, писемності, релігії, мистецтва, культурні традиції та звичаї, визначні діячі і досягнення, проблеми тощо).

Доповідь має розкривати і доповнювати зміст презентації. Вона повинна мати титульний аркуш, план або зміст, основний текст, висновки, список використаних джерел.

Перелік культур (цивілізацій) за О. Г. Топчієвим та А. Тойнбі наведений нижче. Для презентації слід вибрати будь-яку культуру (цивілізацію) за бажанням (*обирати одну й ту ж проблему декільком студентам не допускається!*).

Основними, найбільш поширеними видами культур є 12 (за О. Г. Топчієвим): 1) північноамериканська культура; 2) латиноамериканська; 3) західноєвропейська; 4) східноєвропейська; 5) далекосхідна; 6) південноазіатська; 7) малайзійська; 8) афрозійська (аридної зони); 9) австрало-азіатська; 10) субсахароафриканська; 11) тихоокеанська; 12) глобалтех.

21 цивілізація (за А. Тойнбі): єгипетська, андська, давньокитайська, мінойська, шумерська, майянська, сірійська, індська, хетська, еллінська, західна, далекосхідна (в Кореї та Японії), православна християнська (основна) (в Візантії та на Балканах), православна християнська, далекосхідна (основна), іранська, арабська, індуїстська, мексиканська, юкатанська, вавилонська.

Також, крім перерахованих, А. Тойнбі виділяє цивілізації, що не народилися (далекозахідна християнська, далекосхідна християнська, скандинавська, сірійська «епохи гіксосов», що не народилася, середини II тисячоліття до н. е.), а також особливий клас затриманих цивілізацій, які народилися, але були зупинені у своєму розвитку після народження (ескімоси, кочовики Великого степу, османи, спартанці, полінезійці).

3. Підготуйте проект–презентацію (не менше 20 слайдів) і до неї доповідь (до 5 аркушів основного тексту) з географії способу життя населення країн світу. Для цього необхідно вибрати країну та провести соціально-географічний аналіз способу життя її населення (наприклад, китайського, російського, українського, німецького тощо). Аналіз способу життя орієнтовно може включати такі сфери життєдіяльності населення обраної країни – релігія та культури, особливості культури, провідний образ думок і життя, стиль поведінки, положення жінки у суспільстві, ставлення до шлюбу, відношення до праці, умови праці, взаємовідносини між працівниками та роботодавцями, положення людини у суспільстві, одяг, у т. ч. національний, їжа та особливості її прийому, особливості побуту, особливості освітньої системи, політичний устрій, ідеологічні особливості суспільства, спосіб організації відпочинку, народні традиції та звичаї, народний фольклор тощо.

Доповідь має розкривати і доповнювати зміст презентації. Вона повинна мати титульний аркуш, план або зміст, основний текст, висновки, список використаних джерел.

2. Ознайомтеся з різними класами і видами топонімів на прикладі будь-якого регіону України (на вибір студента). Заповніть табл. 3.

Таблиця 3

Геотопонічне дослідження _____ регіону України

Клас і вид топонімів	Приклади (по 3–4 приклади)
Класи топонімів	
ороніми, в т. ч. спелеоніми	
гідроніми: • потамоніми • гелоніми • лімноніми • пелагоніми • океаноніми	
дрімоніми	
дромоніми	
ойконіми: • астіоніми • комоніми	
урбаноніми: • годоніми • агороніми	
агрооніми	
хороніми	
Види топонімів	
топоніми, що відображають природні умови і процеси: • оронімічні топоніми • гідронімічні топоніми • фітотопоніми • ґрунтові топоніми • погодно-кліматичні топоніми • зоотопоніми	
антропотопоніми: • патронімічні топоніми • меморіальні топоніми	
виробничі топоніми	
сільськогосподарські топоніми	
торгово-транспортні топоніми	
топоніми типів поселень	
топоніми типів будівель	
етнотопоніми	
релігійно-культові топоніми	
просторові топоніми	

3. Ознайомтеся з індикаторами соціальної безпеки України (джерело: Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29. 10. 2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm). Виділіть, які з цих індикаторів є стимуляторами, а які – дестимуляторами (наприклад, індикатори-стимулятори – нормальним шрифтом, а індикатори-дестимулятори – курсивом). Визначте для України всі індикатори соціальної безпеки. Користуючись додатком 2 Методичних рекомендацій, визначте, яке значення має кожний з цих індикаторів – оптимальне, задовільне, незадовільне, небезпечне, критичне, мінімальне (абсолютно небезпечне). Відповідь оформіть у вигляді табл. 4.

Таблиця 4

Індикатори соціальної безпеки України

№ з/п	Індикатори	Хопт	Хздв	Хнездв	Хнебезп	Хкрит	Х _{укр}	Рівень
1	<i>Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими 75 відсотків медіанного рівня загальних доходів, %¹</i>	18	20	23	25	30	21,2	задовільний
2								

¹ Курсивом відзначені індикатори-дестимулятори

Х₀ – величина індикатора, яка характеризується як мінімальний або абсолютно небезпечний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 0;

Хкрит – величина індикатора, яка характеризується як критичний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 0,2, або 20 % оптимального значення;

Хнебезп – величина індикатора, яка характеризується як небезпечний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 0,4, або 40 % оптимального значення;

Хнездв – величина індикатора, яка характеризується як незадовільний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 0,6, або 60 % оптимального значення;

Хздв – величина індикатора, яка характеризується як задовільний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 0,8, або 80 % оптимального значення;

Хопт – величина індикатора, яка характеризується як оптимальний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 1, тобто дорівнює оптимальному значенню.

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Виникнення соціальної географії, її корені в світі наук про суспільство та Землю.

Основні етапи формування соціальної географії в світі та колишньому СРСР.

Розвиток соціальної географії в Україні, основні напрями: антропогеографічний та економічний.

Демосоціальний розвиток суспільної географії (за О. І. Шаблієм).

Персоналії: Григорій Сковорода, Яков Ковельський, Павло Чубинський, Степан Рудницький, Костянтин Воблий, Володимир Кубійович, Олексій Діброва. Наукове товариство імені Тараса Шевченка. Соціально-географічні школи в Україні: основні напрями досліджень. Персоналії.

Сучасна західна соціальна географія.

Основні соціально-географічні школи заходу: часова географія, географія сприйняття, географія розвитку, феміністична географія та ін.

Робота Р. Дж. Джонстона «Географія і географи (Англо-американська соціальна географія після 1945 року)».

Висновки щодо історії розвитку соціальної географії в світі та Україні, перспективи розвитку науки.

Нові «точки росту» у руслі соціальної географії: географія сфери послуг, гуманістична географія, географія способу життя, радикальна географія та ін.

Філософське, математичне, фізичне та природниче розуміння парної дефініції «простір-час».

Аналіз перших уявлень про простір-час.

Поняття про соціогеосистему. Її структура, властивості, функціональні підсистеми, типи обміну речовиною, інформацією та енергією.

Поняття просторової організації суспільства, дефініція парної категорії «центр-периферія».

Фактори формування та трансформації регіонального менталітету. Риси глобального менталітету соціуму. Поняття про космополіт.

Класифікації методів дослідження.

Види гіпотез та три варіанта стратегічного плану дослідження.

Метод систематизації – різновиди та способи використання.

Статистичний метод обробки інформації, в т. ч. географічної.

Методи дослідження соціально-географічного процесу.

Геоінформаційний метод дослідження.

Застосування ГІС-технологій у соціально-географічних дослідженнях.

Основні теорії та концепції народонаселення.

Основні демографічні характеристики населення. Поняття розселення населення, поселення, системи поселень та розселень.

Основні світові форми розселення населення та приклади. Урбанізаційні процеси (основні поняття, тенденції, особливості, етапи).

Поняття міста. Класифікація міст за людністю та функціями. Світові міста. Співвідношення понять «якість населення» та «людський капітал».

Співвідношення понять «рівень життя», «умови життя», «спосіб життя», «якість життя» та «людський розвиток».

Концепція людського і стійкого розвитку.

Індекс людського розвитку та методика його обчислення для країн світу і регіонів України.

Декларація тисячоліття та Цілі в області розвитку.

Соціально-демографічна політика в країнах світу. Міграційна політика в країнах світу.

Витоки, становлення, тенденції розвитку, об'єктно-предметна область, напрями дослідження сучасних галузей соціальної географії: часової географії (хроногеографії), географії сприйняття (перцепційної географії), географії розвитку, феміністичної географії, гендерної географії, географії фізкультури і спорту, гуманітарної географії, гуманістичної географії, географії поведінки людини (біхейвіористської географії), географії територіальної соціальної напруженості, територіальної нерівності, соціальної безпеки населення, сакральної географії і географії релігій, географії культури, медичної географії, географії соціального неблагополуччя, географії способу життя, географії якості життя, геотопоніміки.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

Орієнтовна тематика рефератів

1. Аналіз праць Л. М. Гумільова «Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации», «Етногенез и биосфера Земли» та ін., їх значення для розвитку соціальної географії.
2. Аналіз робіт Є. Перцика «География городов (геоурбанистика)», С. Капіци «Общая теория роста человечества», В. Колосова і Д. Еккерта «Крупные города и вызовы глобализации», їх значення для розвитку соціальної географії.
3. Аналіз роботи А. Печчеї «Человеческие качества», її значення для розвитку соціальної географії.
4. Аналіз роботи Дж. Голда «Психология и география: Основы поведенческой географии», її значення для розвитку теорії сучасної соціальної географії.
5. Аналіз роботи Т. Р. Мальтуса «Дослідження закону народонаселення».
6. Аналіз роботи У. І. Мересте та С. Я. Ниммик «Современная география: вопросы теории», її значення для розвитку сучасної соціальної географії.
7. Виникнення соціальної географії та напрями її розвитку в ХІХ ст.
8. Євгеніка та євгенічні рухи, витоки понять та їх роль у соціально-географічних дослідженнях.
9. Менталітет соціуму як філософська категорія та об'єкт дослідження соціальної географії. Географічні особливості формування менталітету українського соціуму.
10. Менталітет українського соціуму, його особливості, фактори формування та географічні аспекти. Схема формування менталітету українського соціуму.
11. Методи соціально-географічних досліджень (на конкретних прикладах стосовно досліджень локального та регіонального характеру).
12. Наукові напрями та школи в соціології та їх зв'язок з соціальною географією. Роль видатних закордонних учених-соціологів у розвитку соціальної географії.
13. Основні теорії та концепції народонаселення. Основні проблеми зростання народонаселення світу та його наслідки з точки зору соціальної географії.

14. Поняття «менталітет» та його вивчення в соціальній географії. Просторові особливості менталітету. Теоретична модель формування менталітету соціуму.

15. Поняття соціального простору, його відмінності від географічного простору. Еволюція соціального простору, проблеми цього явища. Поняття географічного та соціально-географічного простору, їх властивості та параметри. Роботи В. Бокова, О. Г. Топчієва та інших вчених.

16. Проблема дослідження «простору-часу». Витоки дослідження цієї проблеми, її роль для соціально-географічних досліджень. Поняття про соціально-географічний простір, його витоки та особливості (О. І. Шаблій, О. Г. Топчієв, М. Д. Пістун, Л. М. Немець).

17. Ретроспективний аналіз становлення і розвитку соціальної географії в світі.

18. Ретроспективний аналіз становлення і розвитку соціальної географії на теренах пострадянських країн (роботи О. Алексєєва, О. Ткаченка, П. Бакланова та ін.)

19. Аналіз роботи Р. Дж. Джонстона «География и географы» з точки зору історії розвитку соціальної географії.

20. Розвиток понятійно-термінологічного апарату соціальної географії, особливості його трансформування в сучасних умовах (на основі аналізу словника Е. Б. Алаєва та статей періодичних видань і сучасних наукових праць).

21. Розвиток соціальної географії в сучасній Україні.

22. Структура соціальної географії та місце її в системі географічних наук за різними авторами.

23. Система ноосферної орієнтації сучасного соціуму. Роль соціальної географії в дослідженні зазначеного феномену. Менталітетотворююча та ноосферно-світоглядна функції соціальної географії.

24. Степан Рудницький як основоположник соціальної географії України, аналіз його праць і життєдіяльності.

25. Соціальна безпека як предмет дослідження соціальної географії.

26. Соціальна географія СРСР: проблеми і перспективи розвитку.

27. Соціальні негаразди як предмет дослідження соціальної географії.

28. Соціально-географічний факт як основа і початкова ланка соціально-географічних досліджень (навести приклади).

29. Сучасна західна соціальна географія.

30. Часова географія (хроногеографія) як соціально-географічна наука.

31. Географія сприйняття (перцепційна географія) як соціально-географічна наука.

32. Географія розвитку як соціально-географічна наука.
33. Феміністична географія як соціально-географічна наука.
34. Гендерна географія як соціально-географічна наука.
35. Географія фізкультури і спорту як соціально-географічна наука.
36. Гуманітарна географія як соціально-географічна наука.
37. Гуманістична географія як соціально-географічна наука.
38. Географія соціальної безпеки населення.
39. Географія поведінки людини (біхевіористська географія) як соціально-географічна наука.
40. Сакральна географія як соціально-географічна наука.
41. Географія культури як соціально-географічна наука.
42. Медична географія як соціально-географічна наука.
43. Географія соціального неблагополуччя як соціально-географічна наука.
44. Географія способу життя як соціально-географічна наука.
45. Географія якості життя як соціально-географічна наука.
46. Геотопоніміка як соціально-географічна наука.

***Орієнтовна тематика курсових робіт
для студентів заочного відділення***

1. Об'єктно-предметна область соціальної географії.
2. Соціальна географія як наука: проблеми і перспективи розвитку.
3. Теоретичні аспекти розвитку соціальної географії.
4. Соціально-географічний простір та час як предмет дослідження соціальної географії.
5. Методологічні принципи соціально-географічних досліджень.
6. Соціальні негаразди як предмет дослідження соціальної географії.
7. Якість життя населення.
8. Теорії та концепції народонаселення: витоки, розвиток, реалії.
9. Соціально-демографічна політика як складова соціально-демографічного розвитку.
10. Демографічний розвиток у регіональному соціально-економічному вимірі.
11. Природне відтворення населення як формуюча складова демографічної ситуації регіону.
12. Розселення населення в соціальному вимірі.
13. Соціально-географічні аспекти урбанізації.
14. Просторові особливості менталітету соціуму.

15. Територіальна організація суспільства як категорія соціальної географії.
16. Теорія соціального поля в соціальній географії.
17. Особливості вдосконалення понятійно-термінологічного апарату соціальної географії у XXI столітті.
18. Напрями перспективного розвитку географії культури.
19. Поступ сакральної географії у XXI столітті.
20. Диверсифікація соціальної сфери регіону як шлях до збагачення структури регіональної соціальної географії.
21. Гіпотези соціально-географічного дослідження: їх класифікація та структура.
22. Створення та розроблення нових концепцій і теорій у соціальній географії на початку XXI століття.

Вимоги до оформлення курсової роботи з курсу «Основи соціальної географії»

Структура курсової роботи. Робота обов'язково повинна містити в собі:

- титульний аркуш;
- зміст;
- вступ;
- основну частину (2–4 розділи);
- висновки;
- список використаних джерел;
- додатки.

Зміст подають на початку роботи з найменуваннями та номерами початкових сторінок усіх розділів і підрозділів, вступу, висновків, списку літератури, додатків.

Вступ. Орієнтовний обсяг вступу – 2 сторінки. Вступ викладається в такій послідовності. *Актуальність теми*, в якій коротко характеризується сучасний стан проблеми, її значення для науки і практики, розкривається теоретична, практична актуальність теми. Коротко вказується, які аспекти проблеми і ким розроблялися; обґрунтовується вибір теми, актуальність і доцільність роботи для розвитку відповідної галузі науки чи виробництва, повної України, регіону тощо. *Мета, завдання об'єкт та предмет дослідження.* Формулюють мету роботи і завдання, які потрібно вирішити для її досягнення. Мета роботи зазвичай тісно переплітається з назвою роботи і повинна чітко вказувати, що саме розв'язується в роботі. Завдання, як правило, відповідають основним розділам роботи. *Методи дослідження.* Подають перелік використаних методів дослідження для досягнення поставленої мети. Перераховувати їх треба не відірвано від змісту роботи, а стисло та змістовно,

визначаючи, що саме досліджувалось тим чи іншим методом. Це дасть змогу пересвідчитися в логічності та прийнятності вибору саме даних методів. *Наукове або практичне значення отриманих результатів.* У роботі, яка має теоретичне значення, подають відомості про наукове використання результатів досліджень або рекомендації щодо їх використання, а в роботі з прикладним значенням – висвітлюють результати практичного застосування отриманих результатів або рекомендації щодо їх використання. *Структура роботи.* Наводиться за таким зразком: «Робота викладена на ... сторінках і складається з вступу, ... розділів, висновків, списку використаних джерел (... найменувань), додатків». Іноді у вступі також вказуються матеріали, використані в роботі, зазначається співвідношення використаних і власних (експедиційних і експериментальних) даних.

Основна частина містить у собі виклад змісту роботи, обговорення наукової проблеми. Основна частина роботи складається з розділів, підрозділів. Наприкінці кожного розділу коротко (1–2 абзаци) формулюють висновки з лаконічним викладом наведених у розділі результатів. *Кожний із розділів курсової роботи повинен пов'язуватися із загальним замислом дослідження, що виявляється у чіткій рубрикації основних розділів, їх логічній взаємодії один із одним.*

Акцентуємо, що в наукових дослідженнях географів незалежно від завдань дослідження повинна бути присутня одна важлива особливість – *аналіз просторових (територіальних) закономірностей* природних або соціально-економічних компонентів чи явищ. Маємо на увазі аналіз територіальної диференціації, розробку схем районування, регіоналізацію компонентів. Ця особливість набуває особливого значення при складанні загальних природничо-соціально-економічних характеристик території. У роботі недоцільно представляти зведені покомпонентні характеристики природи, економіки без їх комплексної характеристики, регіоналізації, прив'язки до території.

У розділах основної частини подають:

- огляд літературних джерел із групуванням ідей та підходів за різними напрямками; літературний огляд не тільки окреслює проблему, але і підводить до обґрунтування даної теми, формує дослідницьку концепцію, розкриває наукову позицію автора і вибір напрямів досліджень;

- експериментальну частину і методичку дослідження;

- проведені теоретичні і (або) експериментальні дослідження;

- аналіз та узагальнення результатів дослідження.

Виклад матеріалу підпорядковують одній провідній ідеї, чітко визначеній автором.

Висновки містять загальні висновки з виконання поставлених завдань. Вони формулюються чітко, конкретно, лаконічно і містять, насамперед, результати власних досліджень. Зазвичай, кількість висновків співпадає з кількістю завдань. Обсяг висновків – 1–2 сторінки.

Список використаних джерел повинен містити в собі роботи, на які є посилання в дослідженні, перелік наукових та навчально-методичних праць з даної проблематики. Список літератури складають у *алфавітній послідовності*. Посилання в тексті роботи на джерела роблять згідно з їх переліком у квадратних дужках, наприклад: «...у працях [1-7] проаналізовано...». Для написання курсової роботи рекомендується використовувати літературу географічного та соціологічного спрямування, періодичні та статистичні видання, Інтернет-ресурси тощо (табл.).

Таблиця

Зразок оформлення списку використаної літератури

Тип джерела	Приклад оформлення
Книги: Один автор	1. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с. 2. Шевчук Л. Т. Соціальна географія : навч. посіб. / Л. Т. Шевчук. – К. : Знання, 2007. – 349 с. 3. Максаковский В. П. Географическая картина мира: у 2 кн. / В. П. Максаковский. – М. : Дрофа, 2003. – Кн. I. – 467 с.
Два автори	1. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії : посіб. для викл. екон. і геогр. факультетів вузів, наук. працівників, аспірантів / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998. – 416 с. 2. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії : навч. посіб. / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 204 с.
Три автори	1. Немець Л. М. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні : монографія / Л. М. Немець, Я. Б. Олійник, К. А. Немець. – Харків : РВВ ХНУ, 2003. – 160 с. 2. Голиков А. П. Математические методы в географии / А. П. Голиков, И. Г. Черванёв, А. П. Трофимов. – Харьков : ХГУ, 1994. – 143 с.
Чотири автори	1. Фізична географія Української РСР : навч. посіб. для студ. геогр. спец. ун-тів і пед. ін-тів / [О. М. Маринич, А. І. Ланько, П. Г. Шищенко, М. І. Щербань]; за ред. О. М. Маринича. – К. : Вища шк., 1982. – 208 с.
П'ять і більше авторів	1. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья: пособие для вузов / [М. П. Ратанова, В. Л. Бабурин, Г. И. Гладкевич и др.]. – М. : Дрофа, 2005. – 576 с. 2. Панорама охорони здоров'я населення України / [А. В. Підаєв, О. Ф. Возіанов, В. Ф. Москаленко та ін.]. – К. : Здоров'я, 2003. – 396 с.

Багато-томний документ	1. Географічна енциклопедія України : у 3 т. / редкол. : О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1989-1993. – Т. 3. : П–Я. – 1993. – 480 с.
Матеріали конференцій, з'їздів	1. Гусєва Н. В. Регіональні особливості споживання продовольства населенням України / Н. В. Гусєва // Наукові пошуки географічної громадськості: минуле, сьогодення, майбутнє: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю утворення Луганської області (м. Луганськ, 8-10 жовтня 2013 р.) / Відп. ред. Ю. О. Кисельов. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – С. 139–146
Частина книги, періодичного продовжаного видання	1. Степаненко А. Онтологія соціальної географії як науки / А. Степаненко // Часопис соціально-економічної географії : Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – Вип. 10 (1). – С. 5–18. 2. Немець Л. М. Про завдання соціальної географії в дослідженні соціального розвитку регіонів України / Л. М. Немець // Український географічний журнал. – 2004. – № 2 (45). – С. 8–12.
Атласи	1. Україна : екол.-геогр. атлас, присвяч. Всесвіт. Дню науки в ім'я миру та розвитку згідно з рішенням 31 сесії ген. конф. ЮНЕСКО / [С. С. Куруленко та ін.] : Рада по вивч. продукт. сил України НАН України. – К. : Варта, 2006. – 217 с.
Бібліографічні показники	1. Олег Шаблій : бібліогр. покажч. / уклад.: М. Любицька, О. Вісьтак; наук. ред. проф. І. Ковальчук; авт. передм. доц. О. Вісьтак; редкол. : Б. Якимович, М. Білецький, І. Ровенчак, Г. Чопик. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 219 с.
Автореферати дисертацій	1. Кандиба Ю. І. Розвиток суспільно-географічної думки в Харківському регіоні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.13 «Історія географії» / Ю. І. Кандиба. – К., 2009. – 21 с.
Електронні ресурси	1. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Держкомстат України, 2012. – 557 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua 2. Столбов В. А. Введение в экономическую и социальную географию : учеб. пособ. для вузов / М. Д. Шарыгин, В. А. Столбов. – М. : Дрофа, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dl.bookos.org/converted/mygenesis/3/395a3cadb57a8cffaf2e996630095d54.fb2.zip.pdf

Додатки. У додатки до курсової роботи виносять методичні вказівки, матеріали спостережень, розрахункові таблиці, робочі креслення та інші допоміжні матеріали. Додатки вміщуються в порядку розташування посилань.

Загальні вимоги до оформлення курсової роботи

- курсову роботу виконують на комп'ютері, друкуючи її на одній стороні аркуша білого паперу формату А4 у редакторі Word for Windows (версія не нижче 6.0), шрифт Times New Roman;
- інтервал між рядками тексту – 1,5. Висота шрифту – 14. Орієнтація книжкова;
- параметри сторінки: поля зліва – 25 мм, справа – 15 мм, верхнє й нижнє – по 20 мм;
- шрифт друку повинен бути чітким, стрічка – чорного кольору середньої жирності;
- заголовки структурних частин курсової роботи «ЗМІСТ», «ВСТУП», «ВИСНОВКИ», «РОЗДІЛ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ», «ДОДАТКИ» друкують великими літерами симетрично до тексту;
- заголовки підрозділів друкують маленькими літерами (крім першої великої) з абзацу. Крапку наприкінці заголовка не ставлять. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою;
- відстань між заголовком (за винятком заголовка пункту) та текстом повинна дорівнювати 2 інтервалам;
- кожен структурну одиницю курсової роботи слід починати з нової сторінки (винятки складають підрозділи та пункти).

Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів, рисунків, таблиць, формул подають арабськими цифрами без знака №..

Першою сторінкою роботи є титульний аркуш, який включають до загальної нумерації сторінок роботи, не проставляючи його номера. Наступні сторінки нумерують у правому верхньому куті сторінки без крапки в кінці.

Такі частини роботи, як зміст, вступ, висновки, список використаних джерел не мають порядкового номера. Звертаємо увагу на те, що всі аркуші, на яких розміщені згадані структурні частини роботи, нумерують звичайним чином. Не нумерують лише їх заголовки, тобто не можна друкувати: 1. ВСТУП або 6. ВИСНОВКИ. Номер розділу ставлять після слова РОЗДІЛ, на тому ж рядку друкують заголовок розділу.

Підрозділи нумерують у межах кожного розділу. В кінці номера підрозділу повинна стояти крапка, наприклад: 2.3. (третій підрозділ другого розділу). Потім у тому ж рядку йде заголовок підрозділу.

Ілюстрації (фотографії, креслення, схеми, графіки, карти) і таблиці слід подавати в роботі безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації і таблиці, розміщені на окремих сторінках роботи, включають до загальної нумерації сторінок.

Ілюстрації позначають словом Рис. і нумерують послідовно в межах розділу, за винятком ілюстрацій, поданих у додатках. Номер ілюстрації складається з номера розділу і порядкового номера ілюстрації, між якими ставиться крапка. Наприклад: Рис. 1.2 (другий рисунок першого розділу). Номер ілюстрації, її назва і пояснювальні підписи розміщують послідовно під ілюстрацією, рівняння від центру, одинарний інтервал. Якщо в роботі подано одну ілюстрацію, то її нумерують за загальними правилами.

Таблиці нумерують послідовно (за винятком таблиць, поданих у додатках) у межах розділу. У правому верхньому куті над відповідним заголовком таблиці розміщують напис Таблиця із зазначенням її номера. Номер таблиці складається з номера розділу і порядкового номера таблиці, між якими ставиться крапка, наприклад: Таблиця 1.2 (друга таблиця першого розділу). Назва таблиці – зверху, рівняння від центру.

Правила оформлення додатків. Після списку літератури на чистому аркуші великими літерами по середині друкується слово «ДОДАТКИ». Додатки оформлюють як продовження роботи на наступних її сторінках, розміщуючи їх у порядку появи посилань у тексті роботи. Якщо додатки оформлюють як продовження роботи, кожен із них починають з нової сторінки, їм дають заголовки, надруковані угорі малими літерами з першої великої симетрично стосовно тексту сторінки. По середині рядка над заголовком малими літерами з першої великої друкується слово Додаток і велика літера, що позначає додаток. Додатки слід позначати послідовно великими літерами української абетки, наприклад, додаток А, додаток Б і т. д. Єдиний додаток позначається як додаток А.

Шкала оцінювання курсової роботи

№	Параметри	Максимум балів
1	Вступ	10
	Актуальність теми дослідження, ступінь розробки проблеми	2
	Визначення мети	1
	Постановка завдань дослідження	2
	Визначення об'єкта та предмета дослідження	1
	Методи дослідження	2
	Інформаційна база дослідження	1
	Короткий опис структури роботи	1
2	Перша частина роботи, присвячена теоретичному аналізу теми дослідження	18
	Понятійні особливості	5
	Структури, класифікації, кількісні показники	5
	Аналіз різних точок зору вчених з предмета дослідження у монографіях, підручниках, періодичних виданнях	8
3	Друга частина роботи, присвячена аналізу, характеристиці соціально-географічного процесу	20
	Часовий аналіз, кількісні та якісні показники	6
	Територіальний аналіз	6
	Проблеми і перспективи розвитку	8
4	Практичне (авторське) значення проведеного дослідження	10
5	Графічний матеріал, який демонструє результати дослідження	10
6	Висновки (відповідність поставленим завданням)	7
7	Технічне оформлення	5
8	Ставлення студента до написання курсової роботи	5
9	Захист курсової роботи	15
ЗАГАЛЬНА СУМА БАЛІВ		100

ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Соціальна географія як наука. Суперечливі погляди на сутність соціальної географії.

2. Об'єкт і предмет дослідження соціальної географії за різними авторами (за Е. Б. Алаєвим, М. Т. Агафоновим, У. І. Мересте і С. Я. Ниммик, М. Д. Пістуном, О. І. Шаблієм, Я. Б. Олійником і А. В. Степаненком, Л. Т. Шевчук, Л. М. Немець).

3. Обґрунтуйте необхідність розширення об'єктно-предметної області сучасної соціальної географії через аналіз нових глобальних процесів сучасної цивілізації (глобалізація та її прояви – як негативні, так і позитивні).

4. Соціальна географія серед інших суспільних та природничих наук. Поясніть відмінності між соціальною географією та соціологією, суспільною географією, демографією та іншими науками, які вивчають суспільство та природу.

5. Різні погляди на місце соціальної географії в системі географічних наук.

6. Обґрунтуйте поняття «функції науки». Роль функцій соціальної географії в її розвитку.

7. Розкрийте сутність традиційних функцій соціальної географії: теоретично-пізнавальної, прогностичної, інформаційної, соціального проектування і конструювання, управлінської та ін. Наведіть конкретні приклади.

8. Обґрунтуйте необхідність формування глобального інтегрального менталітету сучасної цивілізації та роль соціальної географії в цих дослідженнях.

9. Розкрийте поняття «система ноосферної орієнтації сучасного соціуму». Роль соціальної географії в дослідженні зазначеного феномену.

10. Обґрунтуйте необхідність появи нових функцій соціальної географії. Розкрийте сутність нових функцій соціальної географії – менталітетоформуючої та ноосферно-світоглядної.

11. Висловіть свою думку щодо подальшого розвитку функцій соціальної географії. Наведіть конкретні приклади.

12. Зв'язки соціальної географії з іншими науками. Зв'язки соціальної географії з соціологією. Розкрийте специфічні риси поняття «соціальне». Яке відношення воно має до об'єктно-предметної області дослідження соціальної географії?

13. Структура соціальної географії за різними авторами.

14. Поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії (групи понять, які використовує соціальна географія: філософські і загальнонаукові, географічні, соціологічні, понятійно-термінологічні системи галузей соціальної географії, специфічні поняття).

15. Завдання соціальної географії в сучасних ринкових умовах та умовах глобалізації (назвіть та обґрунтуйте їх).

16. Схарактеризуйте прикладне значення розвитку соціальної географії в світі.

17. Причини виникнення та фактори розвитку соціальної географії.

18. Особливості становлення та розвитку соціальної географії.

19. Виникнення та розвиток соціальної географії в Україні.

20. Розвиток соціальної географії в колишньому СРСР.

21. Основні напрями розвитку соціальної географії в Україні.

22. Роль видатних українських учених у розвитку соціальної географії в Україні.

23. Наукові напрями і школи в соціології та їх зв'язок з соціальною географією.

24. Роль видатних закордонних учених-соціологів у розвитку соціальної географії.

25. Робота Джонстона Р. Дж. «География и географы» про розвиток англо-американської соціальної географії після 1945 р.

26. Основні наукові напрями в сучасній західній соціальній географії.

27. Проблема дослідження «простору-часу». Витоки дослідження цієї проблеми, її роль для соціально-географічних досліджень.

28. Робота А. Гетнера «География. Её история, сущность и методы». Роботи К. Ріхтера, а також українських учених О. Г. Топчієва, В. Бокова, М. Д. Пістуна про особливості дослідження «простору-часу» в географії. Дати аналіз зазначеним дослідженням.

29. Поняття простору, географічного простору та соціально-географічного простору, їх властивості та параметри.

30. Поняття соціального простору, його відмінності від географічного простору. Еволюція соціального простору, проблеми цього явища.

31. Проблема дослідження часу в географії. Поняття про соціальний час та його вивчення в соціальній географії (аргументуйте свої погляди з цього приводу).

32. Територіальна організація суспільства як категорія соціальної географії. Схарактеризуйте основні форми та особливості територіальної організації суспільства.

33. Рівні організації соціально-географічного простору.

34. Просторові зони та території людини з точки зору соціальної географії (наведіть конкретні приклади та аргументи).

35. Поняття «менталітет» та його вивчення в соціальній географії. Просторові особливості менталітету. Теоретична модель формування менталітету соціуму.

36. Менталітет українського соціуму, його особливості, фактори формування та географічні аспекти. Схема формування менталітету українського соціуму.

37. Співвідношення понять «регіональна свідомість» та «регіональний менталітет». Дослідження зазначених категорій з точки зору соціальної географії.

38. Поняття процесу, географічного процесу, соціального процесу та соціально-географічного процесу.

39. Систематизація соціально-географічних процесів за різними ознаками (за рівнем (повнотою) відображення соціально-географічної якості, соціально-географічним змістом, територіальними масштабами, рівнем пізнання функціональної структури об'єкта, рівнем розвитку, участю в географічному поділі та інтеграції праці).

40. Поняття про систему, геосистему та соціогеосистему.

41. Соціогеосистема як узагальнений об'єкт дослідження та специфічне поняття соціальної географії.

42. Дайте визначення понять «методологія», «метод», «методика», «принципи» досліджень.

43. Основні методологічні принципи соціальної географії, їх роль у соціально-географічних дослідженнях.

44. Схарактеризуйте основні соціологічні підходи до вивчення соціально-географічних явищ і процесів (аргументуйте відповідь).

45. Основні види і типи соціально-географічних досліджень, їх особливості та відмінності.

46. Соціально-географічний факт як основа і початкова ланка соціально-географічних досліджень (наведіть приклади).

47. Програма соціально-географічного дослідження, її функції та проблеми. Стратегічний план дослідження. Загальні вимоги до програми соціально-географічного дослідження.

48. Методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень.

49. Об'єкт та предмет соціально-географічного дослідження (наведіть конкретні приклади).

50. Гіпотези соціально-географічного дослідження, їх типи.

51. Проаналізуйте склад методів інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень.

52. Дайте визначення таких методів: «спостереження», «опитування», «інтерв'ю», «анкетування», «експеримент», «контент-аналіз».

53. Дайте характеристику методів аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень.

54. Статистичний метод та його застосування в соціально-географічних дослідженнях.

55. Математичний метод у соціально-географічних дослідженнях, його особливості та переваги.

56. Особливості застосування методу моделювання в соціально-географічних дослідженнях.

57. Метод системного аналізу та його застосування в соціальній географії.

58. Додаткові методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень: наукової систематизації, районування, парадигми, картографічний, регіональний і локальний аналіз, історичний, порівняльний тощо.

59. Демографічні особливості соціуму як об'єкт вивчення соціальної географії.

60. Народонаселення як соціально-географічне поняття, його ознаки, показники, фактори.

61. Співвідношення понять «якість населення» і «людський капітал».

62. Співвідношення понять «якість життя», «рівень життя», «спосіб життя» та «умови життя» населення.

63. Індекс людського розвитку ІЛР, методика його обчислення в світі та в Україні.

64. Концепція людського і стійкого розвитку.

65. Декларація тисячоріччя. Мета в області розвитку.

66. Євгеніка та євгенічні рухи, витоки понять та їх роль у соціально-географічних дослідженнях.

67. Основні теорії та концепції народонаселення.

68. Основні проблеми зростання народонаселення світу та його наслідки з точки зору соціальної географії.

69. Загальна характеристика демографічної ситуації в Україні (чисельність населення, його динаміка та структура, проблеми тривалості життя та природного приросту населення тощо).

70. Особливості соціально-демографічної політики в Україні.

71. Сутність поняття «розселення». Соціальні аспекти розселення населення. Соціальні функції поселень.

72. Співвідношення понять «поселення» і «населений пункт».

73. Форми та чинники розселення.
74. Міське та сільське розселення.
75. Класифікація міських і сільських поселень.
76. Поняття агломерації та їх соціально-географічні особливості.
77. Основні концепції розселення (теорія центральних місць В. Кристаллера, 1933 р., А. Льоша, 1954 р. та В. Ізард, 1956 р.; інтегральні системи розселення; концепція опорного каркаса розселення).
78. Урбанізація як соціально-географічний процес. Основні етапи урбанізації.
79. Світові міста, їх особливості.
80. Традиційні і нові соціально-географічні науки: часова географія (хроногеографія), географія сприйняття (перцепційна географія), географія розвитку, феміністична географія, гендерна географія, географія фізкультури і спорту, гуманітарна географія, гуманістична географія, географія поведінки людини (біхевіористська географія), географія територіальної соціальної напруженості, територіальної нерівності, соціальної безпеки населення, сакральна географія і географія релігій, географія культури, медична географія, географія соціального неблагополуччя, географія способу життя, геотопоніміка.
81. Соціальна сфера регіону.
82. Проблемні аспекти розвитку соціальної географії як науки.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДО ТЕМ ЛЕКЦІЙ

Абсолютна бідність (Абсолютная бедность, Absolute poverty) – нездатність сім'ї на поточні грошові доходи задовольнити основні потреби в їжі, одязі, житлі. Абсолютно бідною вважається та людина, доходи якої знаходяться нижче певного встановленого мінімуму. Цей мінімум називається межею бідності.

Адміністративний центр (Административный центр, Administrative center) – це поселення, яке має функції адміністративного управління стосовно всієї території.

Адміністративні території (Административные территории, Administrative territory) – території, які визначаються внутрішнім територіально-адміністративним устроєм держави; одиниця адміністративно-територіального устрою країни, на території якої діють органи державної влади та місцевого самоврядування відповідно до закону.

Адміністративно-територіальний устрій (Административно-территориальное деление, Administrative divisions) – поділ території країни на окремі частини (адміністративно-територіальні одиниці: краї, області, провінції, штати, департаменти, райони тощо), на основі якого створені і діють органи державної влади й управління на місцях.

Агломерування соціально-географічного процесу (Агломерирование социально-географического процесса, Agglomerating of socio-geographical process) – процес розширення ядра концентрації, що зрештою приводить до утворення агломерації.

Акультурація (Акультурация, Acculturate) – процес засвоєння окремою особою (групою осіб, етносом), вихованих в одній культурі, елементів іншої культури. В процесі акультурації нову культуру можуть частково приймати або не приймати.

Анкетування (Анкетирование, Survey, Questionnaire survey) – метод збору інформації за допомогою опитувального листка з певними запитаннями.

Антропогеографія (Антропогеография, Antropogeography) – галузь географічної науки, що вивчає поширення по ойкумені (населеній земній поверхні) людини та прояви її діяльності з урахуванням, з одного боку, впливу географічних умов на людину, а з іншого боку – впливу людини на географічне середовище. Засновник української антропогеографії С. Рудницький сформулював таке визначення: «Антропогеографія досліджує причинові відносини людини до всіх головних географічних явищ: до твердої поверхні, вод атмосфери, рослинного і тваринного світу».

Антропосфера (Антропосфера, Antroposphere) – заселена, освоєна або в інший спосіб втягнена в орбіту життя суспільства частина географічної оболонки землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства (Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко).

Ареал (Ареал, Area) – частина геопростору, у межах якого простежуються явища, яких нема на суміжних ділянках.

Асиміляція (Ассимиляция, Assimilation) – тип етнічних процесів, за яких сформовані етноси або групи, що відділилися від них, опинившись у середовищі іншого народу, переймають його мову і культуру, зливаються з ним, асоціюють себе з цим народом.

Асоціальна особистість (Асоциальная личность, Antisocial personality) – особа, поведінка якої не збігається з загальноприйнятими в суспільстві соціальними нормами.

Безробітні (Безработные, Unemployed) – працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до роботи (за національним законодавством); – особи віком 15–70 років (зареєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно задовольняють 3-м умовам: не мають роботи (прибуткового заняття); протягом останніх 4-х тижнів активно шукають роботу або намагаються організувати власну справу; протягом найближчих 2-х тижнів готові приступити до роботи або почати працювати за наймом або на власному підприємстві з метою отримання заробітної платні чи доходу (за методологією МОП).

Безробіття (Безработица, Unemployment) – соціально-економічне явище, за якого спостерігається переважання пропозиції робочої сили над попитом на неї; їх якісна та структурна невідповідність. Різновиди безробіття: природне, часткове, сезонне, структурне, циклічне, приховане, тривале. Характеризують такими показниками: норма природного безробіття, усталений рівень безробіття, критичний рівень безробіття.

Бідність (Бедность, Poverty) (як соціальна проблема) – неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період. **Бідність** (як рівень життя) – рівень життя, за якого споживання відбувається на рівні збереження працездатності як нижньої межі відтворення життєвих сил. Розрізняють абсолютну та відносну бідність, об'єктивну і суб'єктивну (психологічну) бідність.

Біженець (Беженец, Refugee) – жертва переслідувань за ознакою раси, етнічного походження, релігійного вірування, громадянства, належності до

певної соціальної групи або політичної орієнтації, яка перебуває за межами країни постійного проживання, громадянином якої вона є.

Біхевіористська географія (географія поведінки) (Бихевиористическая география, Behavioral geography) – галузь соціальної географії, що досліджує процеси прийняття рішень у територіальному аспекті: в міграції населення; поширенні нововведень; політичній, економічній, соціальній, екологічній поведінці тощо.

Біхевіористське довкілля (Бихевиористическая окружающая среда, Behavioral environment) – середовище, яким його сприймає та інтерпретує людина з певною культурою, стереотипом простору («земної поверхні»).

Благодійна (доброчинна) діяльність (Благотворительная деятельность, Charity) – добровільна безкорислива діяльність благодійних організацій, що не передбачає одержання прибутків від цієї діяльності.

Бренд території (Бренд территории, Brand of territory) – існуючий у свідомості різних груп реальних і потенційних споживачів комплекс сприйняття, образів, асоціацій, очікувань відносно регіону, який представляє раціональну та (або) емоційну цінність, що формується в процесі взаємин між брендом і його споживачем. Територіальний бренд, передусім, зорієнтований на зовнішнє середовище: територія за допомогою брендів позиціонує себе відносно інших територій, демонструючи з його допомогою власні конкурентні переваги.

Валовий національний дохід на душу населення (Валовой национальный доход на душу населения, Gross national income (GNI) per capita) – сукупний дохід економіки, отриманий у процесі виробництва та володіння засобами виробництва, мінус оплата за користування засобами виробництва, що належать іншим державам світу, який конвертований у міжнародні долари з використанням коефіцієнта паритету купівельної спроможності та розподілений на кількість населення держави станом на середину року спостереження.

Вибіркова сукупність (Выборочная совокупность, The sample) – частина генеральної сукупності, результати емпіричного дослідження якої щодо закону і параметрів розподілу за цими характеристиками поширюються на всю генеральну сукупність.

Вибірковий метод (Выборочная совокупность, Sampling method) – метод вибіркового обстеження, який дає змогу зробити висновки про характер розподілу ознак генеральної сукупності, що вивчаються, на основі розгляду деякої її частини, яку називають вибірковою сукупністю або вибіркою.

Відносна бідність (Относительная бедность, Relative poverty) – нездатність людини або сім'ї на кошти, якими вони володіють, вести спосіб і рівень життя, досягнуті в суспільстві, в якому вони живуть.

Відпочинок (Отдых, The rest) – відновлення сил після втоми припиненням дії, руху, зміною роду занять тощо. Відпочинок поділяється на активний і пасивний. Пасивний відпочинок характеризується станом спокою, що знімає втому і відновлює сили. Активний відпочинок, навпаки, відтворює сили людини з перевищенням вихідного рівня.

Відтворення населення (Воспроизводство населения, Population reproduction) – процес постійного відновлення поколінь людей у результаті заміщення померлих людей поколінням народжених.

Війна (Война, War) – міжнародний або внутрішній конфлікт, у якому кількість загиблих перевищує 1000 осіб. Розрізняють війни справедливі і несправедливі; визвольні і загарбницькі; світові і локальні; симетричні й асиметричні.

Військовий стан (Военное положение, Martial law) – особливий режим у країні або окремії її частині, який вводять за рішенням вищих органів державної влади у виняткових обставинах (війна, стихійне лихо, загроза державного перевороту тощо). У разі введення військового стану всі функції органів державної влади з питань виробництва, оборони, забезпечення громадського порядку, державної безпеки переходять до військових органів.

Вікова структура населення (Возрастная структура населения, Age structure of the population) – розподіл населення за віковими групами і віковими контингентами з метою вивчення демографічних і соціальних процесів.

Вільний час (Свободное время, Free time) – масив часу, не пов'язаний з виконанням людиною професійної діяльності, задоволенням фізіологічних потреб та з діяльністю вимушеного характеру і який спрямований, з одного боку, на розширене відновлення сил, з іншого – на духовне й фізичне самовдосконалення.

Гендер (Гендер, Gender) – соціальна стать людини на відміну від біологічної статі, соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступ до влади, сімейній ролі та репродуктивній поведінці та є одним з базових вимірів соціальної структури суспільства.

Гендерна географія (Гендерная география, Gender geography) – галузь соціальної географії, яка вивчає регіональні відмінності гендерних відношень у суспільно-географічних процесах, регіональні особливості гендерної ідентифікації та сприйняття гендерних ролей у суспільстві. Об'єктом вивчення гендерної географії є гендерні співвідношення в різних суспільно-географічних процесах у регіонах та гендерна ідентифікація в регіональному соціумі, а

предметом – територіальні відміни гендерних співвідношень та гендерної ідентифікації (Н. І. Мезенцева).

Гендерна дискримінація (Гендерная дискриминация, Gender discrimination) – порушення прав людини за ознакою статі, ставлення чи сприйняття людини на основі категорії статі, а не за її індивідуальними якостями.

Гендерна політика (Гендерная политика, Gender policy) – діяльність (або бездіяльність у разі навмисного непроведення такої політики) державних інституцій, спрямована на здійснення (безпосередньо або опосередковано) та гарантування рівних прав, свобод і можливостей для жінок і чоловіків, утвердження гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві.

Гендерна рівність (Гендерное равенство, Gender equality) – результат відсутності дискримінації тієї чи іншої особи за ознакою її статі; це рівність між чоловіками і жінками, яка пов'язана з ідеєю про те, що всі люди як чоловіки, так і жінки, мають право вільно розвивати свої особисті здібності і здійснювати вибір без обмежень, заснованих на стереотипах, жорсткому закріпленні гендерних ролей і упередженнях. У цьому понятті можна виділити п'ять складових: права, можливості, цінність, ситуація чи наслідки, посередництво.

Гендерний індекс людського розвитку (Гендерный индекс человеческого развития, Gender-related Development Index (GDI)) – індекс, розроблений ООН, який характеризує положення в країні чоловіків і жінок за базовими критеріями людського розвитку: довголіття / довге і здорове життя, отримання знань / освіти, підтримання гідного рівня життя. Замінений у «Доповіді про людський розвиток 2010» ООН на індекс гендерної нерівності.

Гендерні стереотипи (Гендерные стереотипы, Gender stereotypes) – набір загальноприйнятих норм і суджень, які стосуються суспільних ролей чоловіків і жінок та норм їх поведінки.

Гендерні ролі (Гендерные роли, Gender roles) – прищеплені навички поведінки в даному суспільстві або соціальній групі, де люди традиційно сприймають якісь види діяльності, завдання і обов'язки як чоловічі або жіночі. Такі уявлення залежать від віку, кастової, расової, етнічної приналежності, культури, релігії, а також від географічних, економічних і політичних передумов.

Генна інженерія (Генная инженерия, Genetic engineering) – напрям науки на межі молекулярної біології, молекулярної генетики, біотехнології та ін., метою якого є створення організмів з новими комбінаціями спадкових ознак, у т. ч. і таких, які не виявляють у природі. Це здійснюється шляхом

спрямованого перенесення людиною конкретних генів або їх комплексів з одного організму в інший, закріплення цих генів у новому генетичному оточенні та забезпечення їх вираження у даній генетичній системі.

Генеральна сукупність (Генеральная совокупность, General population) – 1) сукупність індивідів, для якої потрібно встановити закон розподілу випадкової величини та його параметри за однією або декількома характеристиками; 2) множина елементів, яка має якусь загальну характеристику, що свідчить про їх належність до даної системи. Такі системи називають також статистичними популяціями або універсамами.

Географічна (ландшафтна) оболонка (Географическая (ландшафтная) оболочка, Geographical (landscape) sphere) – цілісна безперервна оболонка Землі, яка утворилася в результаті взаємопроникнення і взаємодії нижніх шарів атмосфери, верхніх товщ літосфери (земної кори), майже всієї гідросфери та всієї біосфери. Є граничним об'єктом дослідження географії.

Географічний детермінізм (Географический детерминизм, Geographic determinism) – концепція, згідно з якою головну роль у формуванні, розвитку, функціонуванні суспільства, окремих територіальних соціальних спільнот, формуванні соціальних відносин відіграє географічне положення і природне середовище. Прихильники цієї теорії вважають, що саме природні умови і ресурси формують ті чи інші країни та сприяють (або не сприяють) їх існуванню і процвітанню. На думку «детерміністів», природні умови визначають не лише виникнення країн і народів, спосіб їх життя, а й сам плин історії. Як стверджував видатний «державотворець-практик» Наполеон: «Географія – це доля». Географічний детермінізм розроблявся ще давніми греками (Страбон, Гіппократ). Згодом найбільший внесок у розвиток теорії географічного детермінізму зробили німецькі, французькі та американські вчені Ф. Ратцель, Ш. Монтеस्कьє, Е. Реклю, С. Гантингтон.

Географічний образ, образ території (Географический образ, образ территории, Geographical image, the image of the territory) – системи взаємопов'язаних і взаємодіючих понять, уявлень, знаків, символів, архетипів і стереотипів, які яскраво і в той же час досить просто характеризують у свідомості людини якусь територію (місце, ландшафт, регіон, країну) (М. Д. Замятин).

Географічний простір (Географическое пространство, Geographic space) – 1) складний земний планетний простір, розташований на конкретній території, який розвивається в часі та охоплює всі сфери географічної оболонки: літосферу, гідросферу, атмосферу, біосферу і соціосферу (П. О. Масляк, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко); 2) одне з фундаментальних

понять географічної науки, за допомогою якого позначають упорядкованість географічних об'єктів і явищ відносно земної поверхні, їх просторову організацію.

Географічний процес (Географический процесс, Geographic process) – послідовна зміна станів і стадій розвитку об'єктів географічної оболонки, що має певну цілісність і спрямованість.

Географічний час (Географическое время, Geographic time) – форма реального буття географічної оболонки Землі.

Географія культури (культурна географія) (География культуры, Culture geography) – галузь соціальної географії, що досліджує геопросторову (територіальну) організацію сфери культури.

Географія медичного обслуговування (География медицинского обслуживания, Geography of medical obslugovuvannya) – галузь медичної географії, що вивчає мережу медичних закладів, її відповідність проблемам населення з метою складання рекомендацій з підвищення ефективності її роботи залежно від існуючих показників захворюваності.

Географія повсякденного життя (География повседневной жизни, Geography of everyday life) – галузь соціальної географії, яка досліджує географію щоденної життєдіяльності особи, групи осіб, етнографічної групи, етносу та вивчає, як повсякденні дії впливають на їхню життєдіяльність, на світ навколо них.

Географія релігій або сакральна географія (География религий или сакральная география, Geography of religions or sacred geography) – це галузь соціальної географії, що вивчає територіальну організацію релігійної сфери.

Географія розвитку (География развития, Geography of development) – галузь соціальної географії, яка вивчає просторову організацію економічної відсталості й процес формування просторової структури господарства та розселення країн, що розвиваються.

Географія соціального неблагополуччя (География социального неблагополучия, Geography of social disadvantage) – галузь соціальної географії, що вивчає територіальну організацію, тобто розміщення і геопросторову структуру тіньових сторін життя суспільства, зокрема зубожіння (злиденність) населення, «чорного ринку», наркоманії, індивідуальної і групової злочинності, проституції тощо.

Географія споживання (География потребления, Geography of consumption) – галузь соціальної географії, що досліджує територіальні відмінності обсягу й структури споживання матеріальних і нематеріальних благ

і послуг, причини таких відмінностей (фактори), в т. ч. пов'язані з природними умовами середовища проживання населення.

Географія способу життя (География образа жизни, Geography of lifestyle) – галузь соціальної географії, що вивчає геопросторову диференціацію людської діяльності у її індивідуальних проявах і тісних зв'язках із географічним середовищем.

Географія сприйняття або перцепційна географія (География восприятия или перцепционная география, Perceptive geography) – галузь соціальної географії, що вивчає просторові образи (уявлення) і механізм їх впливу на просторову поведінку людини в середовищах різного типу. Основна її теза – поведінка людей у реальному світі визначається значною мірою суб'єктивними образами цього світу. Іншими словами, між образами середовища і реальною поведінкою в ньому існує велика залежність.

Географія сфери послуг (География сферы услуг, Geography of the service sector) – галузь соціальної географії, що вивчає закономірності та особливості геопросторової організації третинного сектора економіки – сфери послуг у цілому та її окремих галузей у різних природних, соціальних, економічних і демографічних умовах, при різних формах розселення населення.

Географія туризму (География туризма, Tourism geography) – галузь рекреаційної географії, що вивчає територіальну організацію туристсько-рекреаційного господарства, умови й особливості його розвитку та розміщення.

Географія фізкультури і спорту (География физкультуры и спорта, Geography of physical education and sport) – галузь соціальної географії, яка вивчає регіональні відмінності у видах спорту, регіональні відмінності в спортивних рекордах, першість тих чи інших регіонів світу з певного виду спорту, появу і поширення видів спорту в часі й просторі, взаємодію різних видів спорту на одній території, мережу спортивних споруд та їх ієрархію, особливості просторової організації професійного і любительського спорту тощо.

Геоінформаційні системи (Геоинформационные системы, Geoinformation system) – сучасні комп'ютерні технології, що дозволяють поєднати модельне зображення території (електронне відображення карт, схем, космо-, аеровідображень земної поверхні) з інформацією різного типу (текстовою, табличною, графічною; вона може надаватися у формі карт, аерофотознімків, космічних зображень, схем, діаграм, таблиць, різноманітних статистичних даних, списків, економічних показників тощо).

Геосистема (Геосистема, Geosystem) – природне, суспільне або природно-суспільне утворення, що складається з цілісної множини

взаємопов'язаних компонентів географічної оболонки, які взаємодіють на принципах самоорганізації.

Геотопоніміка (Геотопонимика, Geotponymy) – наукова дисципліна, яка займається вивченням топонімів, питаннями їх функціонування, значення і походження, структури, ареалу поширення, розвитку й змін у часі, порівнянням різноманітних топонімів, якими позначали один і той же об'єкт, тощо.

Глобалізація (Глобализация, Globalization) – 1) перетворення певного явища на світове, планетарне, те, яке стосується всієї Землі, земної кулі; 2) процес всесвітньої економічної, соціальної, політичної, інформаційної та культурної інтеграції та уніфікації; 3) більш поглиблена і поширена за вектором своєї дії форма інтернаціоналізації, яка передбачає процес перетворення світового господарства на єдиний ринок товарів, послуг, робочої сили і капіталу.

Глобальні проблеми, глобальні проблеми людства, глобальні проблеми світу, глобальні проблеми сучасності (Глобальные проблемы, Global problems) – комплекс проблем і ситуацій, які стосуються життєвих інтересів усіх народів світу та потребують для вирішення колективних зусиль світової громадськості (економічні проблеми, гонка озброєнь, хвороби тощо). Глобальні проблеми людства стосуються як поверхні землі, так і Світового океану, атмосфери планети, навколоземного космічного простору.

Гуманістична географія (Гуманистическая география, Humanistic geography) – напрям у зарубіжній соціальній географії останньої чверті ХХ ст., що займається вивченням розуміння людиною оточуючого географічного простору. Гуманістична географія є одним з напрямів т. зв. критичної географії.

Гуманітарна географія (Гуманитарная география, Humanitarian geography) – галузь соціальної географії, що вивчає закономірності формування і розвитку систем уявлень про географічний простір (у свідомості окремих людей, соціальних, етнокультурних, расових груп тощо), згідно з якими людина організує свою діяльність на конкретній території.

Громада (Сообщество, Community) – низова адміністративно-територіальна одиниця, яка утворюється з одного або декількох поселень за умови, якщо в її межах проживає не менше 5 тис. жителів з урахуванням доступності адміністративного центру громади. До території громади можуть входити території поселень, поселенські утворення, міжпоселенські землі (проект Закону України про «Про територіальний устрій України»).

Гуманітарна катастрофа (Гуманитарная катастрофа, Humanitarian disaster) – явище, що виникає унаслідок воєнних дій, природних катаклізмів, економічної блокади чи політичних рішень і спричиняє людські жертви, переважно серед мирного населення.

Девіантна поведінка (Девиантное поведение, Deviant behavior) – дії та вчинки окремої особи чи групи осіб, що суперечать соціальним нормам, визнаним шаблонам, стандартам поведінки.

Демографічна криза (Демографический кризис, Demographic crisis) – глибоке порушення відтворення населення, що загрожує існуванню самого населення. Природний приріст низький (0,2 ‰ та нижче, аж до від'ємного).

Демографічна місткість території (Демографическая емкость территории, Demographic capacity of territory) – максимальна кількість жителів території, яка може бути розселеною в її межах за умови забезпечення найважливіших повсякденних потреб населення за рахунок ресурсів даної території з урахуванням збереження екологічної рівноваги.

Демографічна поведінка (Демографическое поведение, Demographic behavior) – система взаємопов'язаних дій або вчинків, спрямованих на зміну або збереження демографічного стану суб'єкта.

Демографічна політика (Демографическая политика, Demographic policy) – комплекс економічних, адміністративно-правових, виховних і пропагандистських заходів, за допомогою яких держава впливає на демографічну ситуацію в бажаному для себе напрямі.

Демографічна ситуація (Демографическая ситуация, Demographic situation) – стан демографічних процесів, складу і розміщення населення протягом певного періоду (зазвичай за рік).

Демографічна установка (Демографическая установка, Demographic directions) – психічний регулятор поведінки, схильність особистості, яка визначає узгодженість різного роду дій, зумовлених позитивним або негативним ставленням до тих чи інших демографічних подій у своєму житті, означає готовність до певного результату демографічної поведінки.

Демографічне навантаження (Демографическая нагрузка, Demographic pressure) – узагальнена кількісна характеристика вікової структури населення, що показує навантаження на населення працездатного віку непродуктивним населенням (населенням непрацездатного віку); як статистичний показник коефіцієнт демографічного навантаження – це співвідношення чисельності осіб у непрацездатному віці (особи пенсійного віку або діти допрацездатного віку) до чисельності населення у працездатному віці.

Демографічне старіння, або старіння населення (Демографическое старение, Demographic aging) – процес збільшення частки людей похилого віку у загальній чисельності населення.

Демографічний вибух (Демографический взрыв, Demographic explotion) – різке прискорення зростання чисельності світового населення

внаслідок високого природного приросту, обумовлене різким зниженням смертності при збереженні традиційно високої народжуваності.

Демографічний процес (Демографический процесс, Demographic process) – закономірна зміна демографічних станів і явищ у населенні як кількісні, так і якісні, а також зміна самого населення.

Депопуляція (Депопуляция, Depopulation) – зменшення абсолютної чисельності населення країни внаслідок звуженого відтворення, при якому число наступних поколінь менше попередніх.

Депресивні регіони (Депрессивные регионы, Depressed regions) – регіони, які раніше були високорозвиненими, але в умовах науково-технічного прогресу в результаті цілої низки причин (низька конкурентоспроможність профільюючих галузей, руйнування виробничих зв'язків, переорієнтація розвитку економіки на інші галузі тощо), ці регіони почали відставати в своєму розвитку. Характерні риси: 1) як у відсталих регіонів – показники соціально-економічного розвитку нижче середніх по країні, технологічна відсталість, занепад виробництва, високий рівень безробіття, низька інвестиційна активність, різке соціальне розшарування населення, низький рівень фінансово-бюджетного забезпечення та реальних доходів населення; 2) на відміну від відсталих регіонів – значний виробничий потенціал, достатньо розвинена інфраструктура, якісні трудові ресурси. Депресивні регіони залежно від функцій та галузевої структури поділяються на старопромислові, аграрно-промислові, старі видобувні.

Держава (Государство, State) – політична форма організації суспільства, що усталюється внаслідок виникнення і діяльності публічної влади – системи, яка керує основними сферами суспільного життя. Головні ознаки держави: наявність системи органів і установ, які утворюють механізм держави; наявність обов'язкових правил поведінки, запроваджених або санкціонованих державою (державного права); наявність певної території, у межах якої діє ця державна влада.

Державна територія (Государственная территория, State territory) – частина території земної кулі з притаманними для неї природними та антропогенними властивостями і ресурсами, яка знаходиться під суверенітетом певної держави, тобто належить певній державі, яка здійснює в її межах своє територіальне верховенство.

Державні соціальні гарантії (Государственные социальные гарантии, State social guarantees) – визначені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, передбачені законами та іншими нормативно-

правовими актами, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму.

Диверсифікація соціально-географічного процесу (Диверсификация социально-географического процесса, Diversification of socio-geographical process) – процес ускладнення функціонально-галузевої структури соціогеосистеми внаслідок виникнення і розвитку нових компонентів.

Дискретизація суспільства (Дискретизация общества, Discretization of the society) – розчленування суспільства в просторі, що є результатом «прикріпленості» людей до різних територіальних форм, які утворюються в процесі суспільної організації в «просторі-часі».

Диференціювання соціально-географічного процесу (Дифференцирование социально-географического процесса, Differentiation of socio-geographical process) – процес, під час якого ускладнюється територіальна структура географічного утворення, зростає його строкатість (диференціація).

Дозвілля (Досуг, Leisure) – час, вільний від роботи й рутинних домашніх обов'язків і придатний для відновлення сил, розслаблення, хобі, відпочинку, культурних та художніх занять, а також діяльність людини у вільний час, спрямована на відпочинок та розвиток особистості.

Достаток (Достаток, Welfare) – рівень життя, який дає змогу користуватись усіма благами, що забезпечують всебічний розвиток людини.

Екологічна криза (Экологический кризис, Environmental crisis) – невідповідність соціально-економічного розвитку суспільства еколого-ресурсним можливостям навколишнього середовища, що руйнує традиційну систему життєзабезпечення.

Економічна криза (Экономический кризис, Economical crisis) – різке погіршення економічного стану країни, яке супроводжується значним спадом виробництва, порушенням виробничих зв'язків, зростанням безробіття, зниженням життєвого рівня населення.

Економічний детермінізм (Экономический детерминизм, Economic determinism) – концепція, згідно з якою буття суспільства, його соціальної сфери, окремих територіальних соціальних спільнот визначене економічними чинниками, законами економіки; роль усіх інших чинників ігнорують чи суттєво зменшують.

Експеримент (Эксперимент, Experiment) – спосіб отримання інформації про кількісну й якісну зміну показників діяльності і поведінки об'єкта в результаті впливу на нього деяких керованих і контрольованих факторів.

Емпіричне соціально-географічне дослідження (Эмперическое социально-географическое исследование, Empirical socio-geographical research) – наукове дослідження, яке передбачає отримання системи фактів та емпіричних залежностей, які складають емпіричний базис соціально-географічного знання.

Енвайронменталізм (Энвайронментализм, Environmentalism) – більш модифікована до сучасності, близька до географічного детермінізму наукова течія, що виникла у США в середині ХІХ ст., яка вивчає вплив природного довкілля на життєдіяльність суспільства. Оскільки основою розвитку країн є їхня економіка, енвайронменталісти Г. Тейлор, Р. Сміт, Е. Сімпл стверджують, що відносини між країнами розвиваються на основі міжнародного географічного поділу країн, який, у свою чергу, визначається відмінностями у природному середовищі. Розвитком наукової течії енвайронменталізму стала теорія «кліматичних оптимумів» С. Гантингтона. Останній вважав, що найсприятливіші умови для всебічного розвитку мають країни, розташовані в помірних поясах.

Етнічна група (Этническая группа, Ethnic group) – територіальна частина певного етносу, якій притаманні особливості культури, побуту, мови (діалект, говір), особлива самосвідомість, самоназва.

Етногеографія (Этногеография, Ethnic(o)geography) – наукова дисципліна, яка вивчає географію народів (сучасні ареали розселення, їхня кількість, міграції тощо). Розвиваючись на стику географії та етнології, акцентує увагу на вивченні культури та побуту територіальних груп населення.

Євгеніка (Евгеника, Eugenics) – вчення про спадкове здоров'я людини і шляхи його покращення. Воно покликане вивчати фактори, які впливають на поліпшення спадкових якостей майбутніх поколінь через накопичення «расою» корисних спадкових ознак.

Життєдіяльність (Жизнедеятельность, Activity) – сукупність процесів, які відбуваються в живому організмі, слугують підтримкою в ньому життя та є проявами життя.

Захворюваність (Заболееваемость, Incidence) – показник поширення хвороб, який дорівнює кількості захворювань, зареєстрованих у даному календарному році серед населення, яке проживає на певній території. Зазвичай захворюваність обраховується на 100, 1000, та 10000 осіб. Розрізняють первинну захворюваність (розраховується на основі лише вперше виявлених випадків хвороби протягом року серед певної групи населення) і загальну захворюваність (враховує всіх хворих, виявлених на момент обліку, тобто включає і ті захворювання, що послуговували нагодою для звернення за медичною допомогою в цьому році, але були виявлені раніше).

Захворювання (Заболеваемость, Disease) – процес перебігу певної хвороби, яка виражається в зміні функцій, а також в порушенні будови органів та тканин, і виникає під впливом незвичних для даного організму подразників зовнішнього середовища.

Збройний конфлікт (Вооруженный конфликт, Armed conflict) – військове зіткнення, яке не досягає масштабів війни; форма вирішення суперечностей між країнами або всередині країни.

Здоровий спосіб життя (Здоровый образ жизни, Healthy lifestyle) – людська діяльність, спрямована на збереження та зміцнення здоров'я. Складові елементи здорового способу життя: харчування (споживання якісної питної води, необхідної кількості вітамінів, мікроелементів, білків, жирів тощо, споживання екологічно чистих продуктів харчування), побут (якість житла, умови для пасивного та активного відпочинку, рівень психічної та фізичної безпеки на території повсякденної життєдіяльності), умови праці (безпека у фізичному та психологічному аспектах, наявність стимулів та умов професійного розвитку), рухова активність (фізична культура та спорт, використання систем оздоровлення організму).

Здоров'я (Здоровье, Health) – не лише відсутність хвороби, а й здатність швидко адаптуватись до умов середовища, що постійно змінюються, здатність до оптимального виконання професійних та інших функцій як суспільних, так і біологічних. Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного й соціального благополуччя, а не тільки відсутність захворювань або фізичних дефектів. Розрізняють здоров'я фізичне, психічне, соціальне, духовне; індивідуальне та суспільне.

Здоров'я індивіду (Здоровье индивида, Individual health) – процес збереження і розвитку психічних, фізичних та біологічних функцій індивіду, його працездатності і соціальної активності при максимальній тривалості життя.

Здоров'я нації (Здоровье нации, Nation health) – сукупність характеристик і ознак стану буття нації. За Л. Т. Шевчук, здоров'я нації характеризують показниками: фізична і духовна краса, кількість геніальних осіб у поколінні, рівень суспільного розуму та інтелекту тощо.

Здоров'я популяції (Здоровье популяции, Population health) – процес соціально-історичного розвитку психосоціальної та біологічної життєдіяльності населення у низці поколінь, зростання працездатності і продуктивності суспільної праці, удосконалення психофізіологічних можливостей людини (В. П. Казначеев).

Злочинність (Преступность, Crime) – соціально зумовлене, історично мінливе, порівняно масове та кримінологічне явище, що проявляє себе в

системі кримінально-карних суспільно-небезпечних діянь (вчинків), які посягають на державний лад і цілісність держави, систему господарювання, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права людини, а також інші діяння проти правопорядку.

Злочин (Преступление, Crimes) – істотне порушення законності та правопорядку, що тягне за собою кримінальне покарання.

Злиденність, зубожіння (Нищета, Poverty) – крайня бідність; той майновий стан, за якого витрати домогосподарств на харчування перевищують 80 % їхніх середньомісячних сукупних доходів; рівень життя, що забезпечує мінімально припустимий за біологічними критеріями набір благ і послуг, споживання яких дозволяє підтримувати лише життєздатність людини;

Ідентичність (Идентичность, Identity) – сукупність установок, уявлень щодо власного самоусвідомлення індивіда та самоасоціювання його в цілому суспільстві; одними з найважливіших знаків ідентичності особистості є ім'я, соціальної ідентичності – назва групи, протиставлення «себе» та «своїї» групи «іншим».

Імажинальна географія (географія образів, образна географія) (Имажинальная география, Images geography) – галузь гуманітарної географії, що вивчає особливості й закономірності формування географічних образів, структуру географічних образів, специфіку моделювання географічних образів, способи і типи репрезентації та інтерпретації географічних образів (Д. М. Замятін).

Імідж території (Имидж территории, Image of territory) – набір переконань і відчуттів людей, які виникають із приводу природно-кліматичних, історичних, етнографічних, соціально-економічних, політичних та інших особливостей даної території. Суб'єктивне уявлення про територію може формуватися внаслідок безпосереднього особистого досвіду (наприклад, у результаті проживання на даній території) або опосередковано (наприклад, зі слів очевидців, матеріалів ЗМІ тощо).

Індекс багатовимірної бідності ІББ, багатовимірний індекс бідності БІБ (Индекс многомерной бедности, Multidimensional Poverty Index MPI) – запропонований ООН у 2010 р. у «Доповіді про людський розвиток»; визначає багатовимірні депривації в одних і тих самих домогосподарствах у галузях освіти, здоров'я та рівня життя. Виміри освіти та здоров'я побудовані на двох показниках кожний, а вимір рівня життя – на шести показниках. Усі показники, потрібні в разі побудови БІБ для домогосподарства, беруть з одного й того ж дослідження домогосподарств. Ці показники зважують і для кожного дослідженого домогосподарства обчислюють оцінки депривацій. Для розрізнення між бідними та небідними застосовують межу 33,3 %, що

еквівалентне третині зважених показників. Якщо оцінка депривацій домогосподарства – 33,3 % або більше, то це домогосподарство (і кожен його член) є бідним. Домогосподарства з оцінкою депривацій 20 % або більше, однак менше 33,3 % є вразливими щодо перетворення на бідних або ризикують перетворитися на такі.

Індекс благодійності або світовий рейтинг благодійності (Індекс благонадежності, World Giving Index WGI) – ранжування держав світу за результатами доброчинності їхнього населення. Індекс розраховано в 2010 р. Фондом благодійної допомоги (Charities Aid Foundation, Велика Британія) на засадах використання статистичної і соціологічної інформації аналітичної організації Gallup's WorldView World Poll. Респонденти 153 держав світу відповідали на запитання: в яких благодійних акціях упродовж року вони брали участь: а) пожертвували гроші на доброчинну організацію (donating money)? б) виконували волонтерську роботу (пожертвували власний час, volunteering time)? в) допомагали незнайомій сторонній особі, яка потребувала допомоги (helping a stranger ranking)? Результати ранжування засвідчили, що показник щастя нації більше визначає рівень благодійності, а ніж багатство нації. Перша п'ятірка держав світу за індексом благодійності (2012 р.): Австралія (60 %), Ірландія (60 %), Канада (58 %), Нова Зеландія (57 %), США (57 %). Україна на 111 місці з показником індексу благодійності 21 %. Найнижчий індекс благодійності (2012 р.) мали країни Албанія, Греція, Чорногорія (13 %).

Індекс брендів міст (Індекс брендів городів, Anholt-GfK Roper City Brands Index) – показник, розроблений С. Анхольтом (S. Anholt), сумісно з партнерами GfK Roper Public Affairs & Media для оцінки сприйняття людьми міст високорозвинутих країн світу та країн, які відіграють важливу роль у світовому бізнесі, культурі, туризмі. При обчисленні індексу до уваги беруть шість критеріїв: наявність (presence) – глобальний внесок міста в науку, культуру, управління, міжнародний статус і становище міста, відомість міста в світі; місце (place) – оцінка фізичного сприйняття людьми міста: приємність клімату, чистота довкілля, привабливість будівель і парків; передумови (pre-requisite) – прийняття людьми головних якостей міста (доступність, розміщення), оцінка стандартів громадської та соціальної інфраструктури (школи, лікарні, транспорт, спортивні споруди); люди (people) – оцінка мешканців міста (привітні, радісні, відкриті) з метою визначення легкості / важкості входження в співтовариство, що відмінне мовно й культурно, оцінка власної безпеки; пульс (pulse) – визначення наявності в місті цікавих речей (дійств, атракцій), за допомогою яких можна безкоштовно провести час, а також як місто цікаво реагує на такі речі (дійства, атракції); потенціал (potential) – заходи освітньої та економічної можливості в площині міста: легкість у

пошуку роботи, місце для започаткування бізнесу, для продовження вищої освіти. Індекс розраховують для 50 міст світу: Бостон, Чикаго, Денвер, Лос-Анджелес, Монреаль, Нью-Йорк, Філадельфія, Сіетл, Торонто (Північна Америка); Амстердам, Барселона, Базель, Берлін, Брюссель, Відень, Копенгаген, Дублін, Единбург, Женева, Лондон, Мадрид, Мілан, Париж, Рим, Стокгольм (Західна Європа); Стамбул, Москва, Прага, Варшава (Центральна / Східна Європа); Окленд, Бангкок, Пекін, Гонконг, Мельбурн, Мумбаї, Сеул, Шанхай, Сінгапур, Сідней, Токіо (Азійсько-Тихоокеанський регіон); Буенос-Айрес, Мехіко, Ріо-де-Жанейро (Латинська Америка); Каїр, Кейптаун, Доха, Дубаї, Дурбан, Джидда, Йоганнесбург (Близький Схід / Африка).

Індекс гендерного розриву (Індекс гендерного розвитку, The Global Gender Gap Index) – розроблений у 2006 р. Секретаріатом Всесвітнього економічного форуму (The World Economic Forum, м. Женева, Швейцарія); вимірює рівень гендерного розриву, що існує в державах світу в різних сферах суспільного життя (економічна участь і можливості, освіта, здоров'я та виживання, політичні права та можливості).

Індекс гендерної нерівності (Індекс гендерного нерівності, The Gender Inequality Index GII) – розроблений у 2010 р. Секретаріатом Всесвітнього економічного форуму (The World Economic Forum, м. Женева, Швейцарія); використовують у щорічних аналітичних звітах ООН «Доповідь про людський розвиток»; відображає гендерну нерівність у трьох вимірах – репродуктивне здоров'я, розширення можливостей та економічна активність. Репродуктивне здоров'я вимірюють рівнями материнської смертності та народжуваності серед дорослих; розширення можливостей вимірюють частками місць у парламенті, що займають жінки й чоловіки, рівнем середньої і вищої освіти жінок і чоловіків; економічну активність вимірюють частками участі жінок і чоловіків на ринку праці. ІГН замінив попередні Індекс розвитку з урахуванням гендерного фактора та Показник розширення можливостей жінок. ІГН відображає втрату в людському розвитку через нерівність між досягненнями жінок і чоловіків у трьох вимірах ІГН.

Індекс глобальних міст (Індекс глобальних городов, Global Cities Index) – індекс, яким вимірюють економічний, культурний, політичний вплив глобальних міст на навколишню територію. Методику розрахунку укладено в 2008 р.

Індекс Джині, індекс концентрації доходів, індекс нерівності доходів (Індекс Джинні, індекс концентрації доходів, індекс нерівності доходів, Gini coefficient, Index of concentration of incomes, Income concentration index) – показник, що вимірює дисперсію багатства в суспільстві

і засвідчує ступінь розшарування суспільства. Чим більше значення цього індексу, тим більший розрив між багатими і бідними в країні.

Індекс зuboжіння населення (Індекс нищеты населения, Poverty population Index) – комбінований показник для оцінки зuboжіння населення. Розраховується окремо для країн, що розвиваються, та для розвинених країн. Для країн, що розвиваються, цей індекс розраховується за 4-ма показниками: відсоток населення, яке за очікуваннями не доживе до 40 років; частка неграмотних серед дорослих; відсоток населення, що не має доступу до чистої води; відсоток дітей віком до 5-ти років з недостатньою вагою. Для розвинених країн індекс зuboжіння населення розраховується за такими показниками: відсоток населення, яке за очікуваннями не доживе до 60 років; частка функціонально неграмотного населення, тобто тих, що не вміють читати; частка людей, що проживають за межею бідності, тобто мають доходи нижче 50 % від середнього доходу; рівень застійного безробіття (протягом 12 місяців і більше).

Індекс людського розвитку ІЛР, індекс розвитку людського потенціалу ІРЛП (Індекс человеческого развития ИЧР, Індекс развития человеческого потенциала ИРЧП, Human Development Index HDI) – узагальнений показник для порівняння оцінки бідності, грамотності, освіти, середньої тривалості життя й інших показників країни. Під час обчислення індексу враховують три показники: середня тривалість майбутнього життя при народженні; грамотність дорослого населення та охоплення населення трьома ступенями освіти (початковим, середнім, вищим); реальний ВВП на душу населення.

Індекс маси тіла ІМТ (Індекс массы тела ИМТ, Body Mass Index BMI) – величина, що дає змогу оцінити ступінь відповідності маси людини та її зросту й так непрямо з'ясувати, чи є маса недостатньою, нормальною, надмірною (ожиріння). Вимірюють у кілограмах на м².

Індекс національних брендів (Індекс национальных брендов, Anholt-GfK Roper Nation Brands Index) – показник, розроблений С. Анхольтом (S. Anholt) сумісно з партнерами GfKRoper Public Affairs & Media для оцінки іміджу та репутації країни в світі (національного брендінгу). Оцінюють національний бренд країни за шістьма параметрами (субіндексами): експорт, управління, культура і спадщина; люди, туризм; інвестиції та імміграція. Індекс розраховують для 50 провідних за соціально-економічним розвитком країн світу: Канада, США (Північна Америка); Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ісландія, Ірландія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Шотландія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Велика Британія (Західна Європа); Чехія, Естонія, Угорщина, Литва, Польща, Румунія, Росія, Туреччина

(Центральна / Східна Європа); Австралія, Китай, Індія, Індонезія, Японія, Малайзія, Нова Зеландія, Сінгапур, Південна Корея, Тайвань, Таїланд (Азійсько-Тихоокеанський регіон); Аргентина, Бразилія, Чилі, Куба, Еквадор, Мексика, Перу (Латинська Америка); Єгипет, Іран, Нігерія, Саудівська Аравія, Південна Африка, Об'єднані Арабські Емірати (Близький Схід / Африка).

Індекс обмеження релігійної свободи (Індекс обмеження релігійної свободи, Religious Restriction Index) – показник, який характеризує утиски релігійної свободи в державах світу. Методика розрахунку укладена 2007 р. науково-дослідним центром Pew Research Center (м. Вашингтон, США). Оцінює обмеження за двома критеріями: державні обмеження (Government Restrictions Index, GRI); соціальні, військові дії (соціальна нетерпимість, соціальне несприйняття) (Social Hostilities Index, SHI). Чим вищі показники за цими критеріями, тим вищий показник релігійних утисків у державі і навпаки.

Індекс сили національного бренда (Індекс сили національного бренда, Future Brand Country Brand Index) – показник сили дії національного бренда: відображає знання про країну, переваги країни, бажання відвідати і співпрацювати з країною та її мешканцями Розроблений у 2010 р. рекламною компанією Future Brand; до уваги взято п'ять ключових параметрів: система цінностей, якість життя, умови для бізнесу, спадщина, культура й туризм.

Індекс сприйняття корупції (Індекс восприяття корупції, Corruption Perceptions Index) – розроблений у 1996 р. міжнародною неурядовою організацією Transparency International; оцінює поширення корупції в державному секторі за шкалою від 0 до 100. Нуль (0) означає, що країну сприймають як висококорумповану, сто (100) – як країну, де корупції нема.

Індекс сталого розвитку ІСР, індекс тихого розвитку людського потенціалу ІСР/ІІ (Індекс устійчивого розвитку, індекс тихого розвитку человеческого потенціала, Human Sustainable Development Index HSDI) – індикатор розвитку країн світу; запропонований у 2008 р. Ч. Тогтох (Ch. Togtokh), який узяв за основу методику розрахунку індексу людського розвитку й доповнив її показником викидів CO² на душу населення.

Індекс якості життя та добробуту літніх людей (Індекс качества жизни и благосостояния пожилых людей, Global AgeWatch Index) – розроблений у 2012 р. міжнародною неурядовою організацією HelpAge International сумісно з Фондом народонаселення ООН (ФН ООН); вимірює якість життя та добробуту літніх людей (віком 60 років і старше). Для обчислення індексу враховано 13 показників, які об'єднано в чотири групи (субіндекси): матеріальне забезпечення (income security); стан здоров'я (health

status); зайнятість та освіта (employment and education); гарні умови проживання (enabling environment). Дослідження охопило 91 державу світу (2013).

Індивід (Индивид, Individ) – окрема людина як представник людського роду з усіма її психологічними, морально-етичними та психічними характеристиками; один з багатьох, знеособлений.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку ІРЛР (Интегральный индекс регионального человеческого развития ИИРЧР, Regional Human Development Integral Index) – узагальнений показник для оцінки людського розвитку в окремих регіонах України. Складається з показників трьох рівнів. Показник вищого рівня – це загальний індекс людського розвитку регіону (ІЛРР). Другий рівень складається з дев'яти загальних блоків показників розвитку, які представляють головні аспекти людського розвитку: індекс демографічного розвитку, індекс ринку праці, індекс доходу, індекс умов проживання, індекс екологічної ситуації, індекс охорони здоров'я, індекс рівня освіти, індекс соціального середовища, індекс фінансування соціального розвитку. Показники третього рівня представляють окремі аспекти регіонального розвитку (приблизно 15 показників на кожний аспект). У цілому в українській методології вимірювання людського розвитку використовується 94 первинних показників та понад 20 допоміжних.

Інтеграція соціально-географічного процесу (Интеграция социально-географического процесса, Integration of socio-geographical process) – процес посилення зв'язків між соціально-географічними утвореннями, який супроводжується збільшенням кількості загальних ознак.

Інтерв'ю (Интервью, Interview) – цілеспрямована бесіда, мета якої – отримати відповіді на запитання, які передбачені програмою дослідження.

Інформаційне суспільство (Информационное общество, Information society) – суспільство, для якого характерна висока інтенсивність інформаційного обміну в повсякденному житті більшості громадян і роботі організацій; використання загальних чи сумісних технологій з особистою, соціальною, освітньою, діловою та іншою метою, а також можливість швидкого передавання, одержання й обміну цифрових даних незалежно від відстані.

Інформаційний потенціал (Информационный потенциал, Information society) – наявні та такі, що можуть бути мобілізовані, обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки й технологій для створення власних та збирання, накопичення, опрацювання й використання різноманітних форм інформації для задоволення відповідних потреб суспільства.

Інфраструктура (Инфраструктура, Infrastructure) – поєднання споруд, будинків, інженерних комунікаційних мереж і систем, які прямо не належать до

виробництва, але необхідні для виробництва матеріальних благ і забезпечення повсякденної життєдіяльності населення.

Картографічний метод (Картографический метод, Cartographic method) – метод складання картографічних моделей (окремих карт, їх серій, атласів) та отримання нового знання шляхом їх аналізу і перетворення.

Категорії (Категории, Categories) – найбільш загальні, фундаментальні поняття тієї чи іншої науки.

Каста (Каста, Caste) – замкнута група людей, в якій склалися специфічні традиції, норми поведінки, спілкування, стиль життя. Найбільшого розвитку кастова організація суспільства набула в Індії (соціальна система, важливий елемент національної релігії індуїзму), де на її позначення використовують термін джати.

Когнітивна географія (Когнитивная география, Cognitive geography) – галузь гуманітарної географії, що вивчає просторові уявлення, механізми їх формування та використання в різних аспектах людської діяльності (Н. Ю. Замятіна).

Комоніми (від грец. κόμη – «село») – вид ойконімів, що відображають назви сільських населених пунктів.

Комунікативні бар'єри (Коммуникативные барьеры, Communicative barriers) – перепони, непорозуміння, конфлікти, що виникають у міжособистісному та міжгруповому спілкуванні й визначені соціальними, релігійними, психологічними, лінгвістичними причинами.

Контрольовані території (Контролируемые территории, Controlled territory) – просторово-часові осередки, в межах яких предмети і події перебувають під контролем даного індивіда або групи.

Конурбація (Конурбация, Conurbation) – міська агломерація поліцентричного типу (ядром якої є кілька більш–менш однакових за розмірами і впливовістю міст).

Концентрування соціально-географічного процесу (Концентрация социально-географического процесса, Concentration of socio-geographical process) – процес посилення інтенсивності певного явища на одній ділянці порівняно з іншою; окремими його випадками є процеси стягування і дисперсії.

Концепція демографічного переходу, теорія демографічної революції (Концепция демографического перехода, теория демографической революции, Concept of demographic transition, The theory of demographic revolution) – теорія народонаселення, яка характеризує закономірність переходу людства від типу відтворення з високою народжуваністю та смертністю (*традиційний тип відтворення*) до типу відтворення з низькою народжуваністю та смертністю (*сучасний тип відтворення*).

Крайова епідеміологія (Региональная эпидемиология, Regional epidemiology) – галузь медичної географії, що вивчає комплекси інфекційних хвороб (епідеміологічні комплекси), характерні для того чи іншого району, і виявляє особливості поширення інфекційних хвороб, властивих різним природним районам.

Країна (Страна, Country) – територія з певними межами, заселена певним народом, яка в політико-географічному аспекті може мати державний суверенітет (бути державою) або бути залежною (колонією).

Культура (Культура, Culture) – продукт людської діяльності, який представляє собою сукупність матеріального і духовного надбання людства в цілому та певних людських спільнот зокрема, нагромадженого, закріпленого і збагаченого впродовж історії, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту тощо та відображає рівень розвитку цієї спільноти. В структурі культури можна виділити два найголовніші елементи – *матеріальну і духовну культури*. До першої належить вся сфера матеріальної діяльності та її результати (продуктивні сили, предмети побуту й споживання, культурний ландшафт), а до другої – сфера усвідомлення, духовності людини (пізнання, моральність, виховання й просвіта, в т. ч. право, філософія, етика, естетика, наука, мистецтво, література, міфологія, релігія, ідеологія, мова, писемність, звичаї, традиції, етнічні норми тощо). Третьою складовою культури О. Г. Топчієв називає *соціальну культуру*, що охоплює соціальне забезпечення й охорону здоров'я, політичні партії, рухи, фонди, громадські організації, системи та органи державного управління і місцевого самоврядування.

Культурна адаптація (Культурная адаптация, Cultural adaptation) – пристосування представників некорінного етносу до соціального, культурного, мовного, комунікативного середовища території нового проживання.

Культурне різноманіття (Культурное разнообразие, Cultural diversity) – загальне культурне надбання людства.

Культурний ландшафт (Культурный ландшафт, Cultural landscape) – антропогенний ландшафт, функціонування якого упродовж необхідного часу підтримується людиною з метою створення комфортних умов життя і діяльності.

Культурні блага (Культурные блага, Cultural goods) – товари та послуги, які виробляють у процесі провадження діяльності у сфері культури для задоволення культурних потреб громадян (книги, художні альбоми, аудіовізуальні твори та їхнє демонстрування, аудіопродукція (музичні звукозаписи), твори та документи на новітніх носіях інформації, вироби

художніх промислів, театральні та циркові вистави, концерти, культурно-освітні послуги тощо).

Ландшафтна епідеміологія (Ландшафтная эпидемиология, Landscape epidemiology) – галузь медичної географії, що визначає природні умови утворення та закономірності функціонування ареалів інфекційних хвороб, які передаються від тварин до людей (природних осередків хвороб).

Лібералізм (Либерализм, Liberalism) – соціально-політична ідеологія, яка підтримує та пропагує особисту свободу й обмежений контроль з боку уряду, систему вільного підприємництва і віру в права людей, які належать їм від народження і які не залежать від держави.

Лонгітюдне соціально-географічне дослідження (Лонгитюдное социальное-географическое исследование, Longitudinal socio-geographical research) – вид повторного дослідження, в процесі якого здійснюється тривале періодичне спостереження за одними й тими ж соціально-географічними об'єктами.

Людська гідність (Человеческое достоинство, Human dignity) – сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості, честь, повагу, гонор; усвідомлення людиною своєї громадянської ваги, громадянських обов'язків, самоповага.

Людський капітал (человеческий капитал, Human capital) – сукупність природних здібностей, знань, практичних навичок, життєвого досвіду, а також потенціалу здоров'я та мотивацій до продуктивної трудової діяльності, яким володіє робоча сила, активно використовуючи його з метою одержання певної винагороди за результати своєї праці.

Людський розвиток (Человеческое развитие, Human development) – процес зростання можливостей людини у сферах добробуту, безпеки, здоров'я і духовності (Звіт ООН з людського розвитку в світі).

Маргінал (Маргинал, Marginal) – окрема особа, соціальна верства чи група, що опинилася за межами характерних для конкретного суспільства основних структурних підрозділів чи певних соціокультурних норм і традицій: жінка вільної поведінки, бездомний, особа, що не має бажання працювати або живе за кошт близьких родичів, хіпі тощо; той, хто втратив колишні соціальні зв'язки і не пристосувався до нових умов життя: представники національних меншин, мігранти, вихідці з села; представник специфічної субкультури (культурні гібриди), релігії, політичної течії тощо.

Маргіналізація (Маргинализация, Marginalization) – процес соціального падіння. Маргіналізація приводить до матеріального зубожіння і навіть до зникнення маргіналізованих груп. Маргіналізовані особи, групи осіб часто обмежені в отриманні соціальних послуг, програм і соціальних привілеїв.

Мегаліс (Мегаліс, Metropolis) – найкрупніша форма розселення, що представляє собою велику високоурбанізовану зону, яка утворилася в результаті зрощення значного числа сусідніх міських агломерацій (найчастіше розташованих вздовж магістральних транспортних шляхів) і яка не представляє собою суцільної міської забудови.

Медична географія (Медицинская география, Medical geography) – галузь соціальної географії, яка вивчає геопросторову організацію медичної сфери суспільства. Сформувалася на межі медицини та соціальної географії; наука, що вивчає закономірності географічного поширення хвороб і патологічних станів людини, фактори цього поширення і вплив географічного середовища на здоров'я населення.

Медичне країнознавство (Медицинское страноведение, Medical Area studies) – галузь медичної географії, що досліджує медико-географічні особливості окремих держав, їх територіальних одиниць, інших регіонів і представляє відповідні результати у будь-якій формі (медико-географічні атласи, медико-географічні описи тощо).

Медичне ландшафтознавство (Медининское ландшафтоведение, Medical landscape studies) – галузь медичної географії, що вивчає вплив на здоров'я людини ландшафтів, а також екологічних наслідків антропогенних дій на природні комплекси).

Медичний комплекс (Медицинский комплекс, Medical complex) – система лікувальних, лікувально-профілактичних, санітарно-протиепідемічних, медико-обслуговуючих, медико-промислових установ, що забезпечують усі можливі шляхи оздоровлення та відпочинку населення, залежно від соціальних закономірностей здоров'я людей, і яка обґрунтовує шляхи його поліпшення через раціональну організацію охорони здоров'я (І. В. Мартусенко).

Межа бідності (Черта бедности, The poverty line) – рівень доходу (витрат), нижче від якого є неможливим задоволення основних потреб. Вартісне значення межі бідності є основою для віднесення населення до категорії бідних.

Менталітет (Менталитет, Mentality) – одна з найбільш глибоких характеристик культури, що охоплює характерні риси світогляду і характеру людини, пов'язані з її належністю до певного соціуму (соціальної групи) з тим чи іншим поєднанням ознак етнічних, природно-географічних, геополітичних, станово-суспільних, культурно-цивілізаційних, освітніх, професійних, вікових, конфесійних і т. д.

Ментальна або когнітивна карта (Ментальная или когнитивная карта, Mental or cognitive map) – образ простору в уявленні однієї людини чи групи людей, який є важливим компонентом у разі прийняття рішень щодо

поведінки. Слід зауважити, що ментальна карта, хоч і має таку назву (map – карта), зовсім не схожа на карту географічну. Ментальна карта (mind map, асоціативна карта, інтелект-карта) будується на основі ключових слів або картинок, які відображають частини головної ідеї. Ментальні карти вирізняються деревоподібною структурою з декількома ярусами вузлів.

Ментальність (Ментальность, Mentality) – спосіб мислення, загальна духовна налаштованість, установка особи (групи осіб, етносу) до навколишнього світу.

Мережа поселень (Сеть поселения, Settlement network) – група населених місць, що має деякий ступінь упорядкованості та цілісності їх розміщення на певній території.

Метод дослідження (Метод исследования, Research method) – сукупність розумових логічних і практичних дій (операцій, процедур, алгоритмів), які мають на меті вирішення певного пізнавального (наукового) завдання.

Метод експерименту (Метод эксперимента, Method of experiment) – метод отримання інформації про кількісну та якісну зміну показників діяльності й поведінки об'єкта в результаті впливу на нього деяких керованих і контрольованих факторів (перемінних).

Метод класифікації і типології (Метод классификации и типологии, Method of classification and typology) – вища форма систематизації досліджуваних об'єктів і явищ, що дозволяє виявити певний порядок, узагальнити загальні та відмінні риси, виявити внутрішні особливості.

Метод контент-аналізу (Метод контент-анализа, Method of content analysis) – метод дослідження текстів, документальної інформації, що являє собою метод кількісно-якісного вивчення або аналізу змісту документів з метою виявлення або виміру соціальних фактів та тенденцій, що містяться в зазначених документах.

Метод «мозкового штурму» (Метод «мозгового штурма», Method of «brainstorming») – метод колективної генерації ідей, який полягає в актуалізації творчого потенціалу спеціалістів, коли спочатку відбувається введення учасників у сутність проблемної ситуації, висування ідей без їхньої критики, а згодом – систематизація і критичне обговорення цих ідей, оцінка списку ідей, які можуть бути використані.

Метод моделювання (Метод моделирования, Method of modeling) – метод дослідження об'єктів, явищ і процесів не безпосередньо, а за допомогою їх аналогів – моделей, які повною мірою зберігають основні характеристики або відносини вихідного об'єкта та дають можливість досліджувати їх для отримання нової інформації про об'єкт.

Метод наукової систематизації (Метод научной систематизации, Method of scientific systematization) – метод, що включає дію (послідовність дій), унаслідок виконання яких певна множина незв'язаних елементів перетворюється у множину елементів, між якими є зв'язки.

Метод опитування (Метод опроса, Survey method) – метод отримання первинної інформації, який передбачає звертання з запитаннями до певної групи людей.

Метод порівняння (Метод сравнения, Method comparison) – метод, що дозволяє виявити найбільш суттєві деталі, схожі і відмінні риси між різними соціально-географічними об'єктами, явищами і процесами, що є основою для подальшої їх систематизації і класифікації.

Метод районування (Метод районирования, The method of regionalization) – метод територіальної систематизації, що являє собою процес розчленування території на відносно цілісні частини – райони.

Метод спостереження (Метод наблюдения, The method of observation) – метод отримання первинної інформації, який ґрунтується на візуальному і слуховому сприйнятті процесів і явищ, що належить до об'єкта, який вивчається.

Методика (Методика, Methods) – вчення про особливості застосування окремого методу і системи методів для вирішення пізнавальної задачі.

Методологія (Методология, Methodology) – філософське вчення про методи пізнання, наука про побудову людської пізнавальної діяльності.

Механічний рух населення (Механическое движение населения, Migration motion of population) – різні види територіального переміщення населення.

Міграційна місткість території (Миграционная емкость территории, Migration capacity of territory) – кількість мігрантів, яких може прийняти місто залежно від кількості вільних робочих місць, житлового фонду та інших елементів соціальної інфраструктури.

Міграційний потенціал (Миграционный потенциал, Migration potential) – максимальний при даних соціально-економічних умовах обсяг відтоку населення з села, тобто потенційна міграція, яка не приведе до деградації села.

Міграції населення (Миграции населения, Migration of population) – переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших територій з переминою місця проживання назавжди або на більш чи менш тривалий період.

Міждисциплінарні соціально-географічні дослідження (Междисциплинарные социально-географические исследования, Interdisciplinary socio-geographical research) – форма організації досліджень,

яка передбачає співпрацю між представниками різних дисциплін у вирішенні комплексної практичної або наукової соціальної проблеми.

Міжкультурні контакти (Межкультурные контакты, Intercultural contacts) – різноманітні форми зв'язків між носіями різних культур. Наслідок міжкультурних зв'язків: взаємозбагачення культур, білінгвізм (полілінгвізм), формування полікультурної ситуації, культурна асиміляція.

Міжнародна територія (Международная территория, International territory) – простір за межами державних територій, який не належить жодній окремій державі, а перебуває у спільному користуванні світового співтовариства і його правовий режим визначається виключно міжнародним правом. На міжнародну територію не поширюється суверенітет якоїсь держави, вона відкрита для використання всіма державами відповідно до норм міжнародного права. До таких територій можна віднести Антарктику, відкрите море і повітряний простір над ним, дно морів і океанів за межами національної юрисдикції (міжнародний район морського дна), космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла.

Міжнародний індекс щастя (Международный индекс счастья, Happy Planet Index) – індекс, який відображає добробут людей та стан навколишнього середовища. Запропонований у 2006 р. New Economic Foundation (NEF). Головне завдання – відобразити «реальний» добробут нації, оскільки кінцева мета більшості людей – не бути багатими, а бути щасливими та здоровими. Для розрахунку індексу використовують три показники: суб'єктивна задоволеність життям людини, очікувана тривалість життя, екологічний слід. Індекс обчислюють у межах від 0 до 100, де 100 – значення абсолютного щастя, 0 – абсолютного нещастя.

Місто (Город, City) – населений пункт з певною чисельністю населення, що виконує промислові, організаційно-господарські, управлінські, культурні, транспортні та інші функції, а переважна більшість жителів зайнята несільськогосподарською працею.

Міська агломерація (Городская агломерация, Urban agglomeration) – компактне просторове групування поселень (в основному міських), об'єднаних інтенсивними виробничими, трудовими, культурно-побутовими, рекреаційними взаємозв'язками в складну багатокомпонентну динамічну систему.

Міське поселення (Городское поселение, Urban settlement) – населений пункт, який виконує переважно промислові, наукові, транспортні, курортні, торговельні, культурні, адміністративно-політичні та інші несільськогосподарські функції й вирізняється концентрацією цих видів діяльності, підвищеною щільністю населення і компактністю забудови.

Міфогеографія (Мифогеография, Geography of Myths) – галузь гуманітарної географії, що досліджує семіотичні закономірності формування просторових уявлень, вивчає міфи (стійкі уявлення про об'єкти і явища), у т. ч. сучасні міфи (частково знаходять відображення у національних і регіональних ідеологічних системах, в уявленнях про регіональну ідентичність) (Д. М. Замятін).

Модель (Модель, Model) – спрощене відтворення реальності, яке відбиває в узагальненій формі її істотні властивості. Модель являє собою логічний або математичний опис компонентів і функцій модельованого об'єкта або процесу.

Моніторинг (Мониторинг, Monitoring) – соціально-організоване, систематичне спостереження за станом об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінки, контролю, прогнозу.

Монофункціональні міста (Монофункциональные города, Monofunctional city) – міста, що відповідають таким ознакам: зайнятість економічно активного населення міста на 1-2 містоутворюючих підприємствах; ці підприємства формують основну частину доходів місцевого бюджету; багато об'єктів соціальної інфраструктури та інші об'єкти життєдіяльності населення знаходяться на балансі містоутворюючих підприємств.

Мотив (Мотив, Motive) – матеріальний або ідеологічний предмет, спонука і підстава діяльності, вчинку.

Мотивація (Мотивация, Motivation) – система мотивів, яка визначає конкретні форми діяльності або поведінки людини.

Народжуваність (Рождемость, The birth rate) – процес дітонародження в сукупності людей, які складають покоління, або сукупність поколінь – населення; як статистичний показник народжуваність – це частота народжень у тій чи іншій сукупності населення за певний період (зазвичай за рік) на певній території.

Населення (Населения, Population) – сукупність людей, що проживають на всій території Землі або в межах конкретної географічної території, континенту, країни.

Населений пункт (Населенный пункт, Settlement) – таке поселення, для якого характерна суцільна забудова (відстань між будинками не більше 2 км) та чисельність жителів не менше 15 осіб.

Наукова проблема (Научная проблема, Scientific problem) – сукупність нових, діалектично складних теоретичних або практичних питань, які суперечать існуючим знанням або прикладним методам у науці і потребують вирішення за допомогою наукових досліджень.

Національна безпека (Национальная безопасность, National security) – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечено сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам.

Національний брендинг (Национальный брендинг, National branding) – галузь знань і практичної діяльності, спрямована на дослідження, аналіз та коригування репутації країни; процес формування й просування на світовому ринку бренда країни.

Національна або етнічна традиція (Национальная или этническая традиция, National or ethnic tradition) – стандартизовані для певного етносу (нації) форми поведінки, які застосовують у всіх сферах життя.

Національний або етнічний статус (Национальный или этнический статус, National or ethnic status) – місце етносу (нації) в системі міжетнічних (міжнаціональних) стосунків. Він визначений як об'єктивними чинниками (участь в управлінні державою, рівень доходів представників етносу (нації), рівень освіти тощо), так і суб'єктивними (самооцінка та оцінка іншими етносами (націями)).

Нація (Нация, Nation) – політична спільнота громадян певної держави – політична нація; етнічна спільнота (етнос) з єдиною мовою і самосвідомістю (як особистим відчуттям «національної ідентичності», так і колективним усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших).

Нозогеографія або Географія хвороб (География болезней, Geography of diseases) – галузь медичної географії, що вивчає географічне поширення хвороб та патологічних станів людини, інтенсивність їх прояву та співвідношення різних їх видів залежно від географічного положення території.

Нормальний рівень життя (Нормальный уровень жизни, Normal standard of living) – рівень життя, який забезпечує раціональне споживання відповідно до науково обґрунтованих норм та нормативів, що дає можливість людині відновлювати свій фізичний та інтелектуальний потенціал.

Ноосфера (Ноосфера, Noosphere) – етап розвитку біосфери, на якому людина, свідомо використовуючи свої знання, сприятиме її розвитку. Іншими словами, ноосфера представляє собою частину природи, охоплену людським розумом. Засновником учення про ноосферу є В. І. Вернадський.

Норми (Нормы, Standards) – правила поведінки, очікування та стандарти, що регулюють взаємодії людей.

Образ (Образ, Imagery) – результат відображальної і пізнавальної діяльності людини.

Об'єкт дослідження науки (Объект исследования науки, Object of research of science) – фрагмент об'єктивної дійсності, на який спрямована пізнавальна або практична діяльність, тобто це те, що вивчає та досліджує дана наука.

Об'єкт дослідження соціальної географії (Объект исследования социальной географии, Object of research of social geography) – 1) суспільство в територіальному вимірі й соціальний простір; соціальна сфера в просторовому вимірі (Я. Б. Олійник і А. В. Степаненко); 2) соціогеосистеми (Л. М. Немець); 3) соціально-географічні комплекси (М. Д. Пістун); 4) суспільство в цілому і його складові частини – населення, соціальна, духовна, політична сфери тощо (О. І. Шаблій); 5) Людина як суспільство, суспільна група людей, територіальна спільність та інша спільність людей (Л. Т. Шевчук).

Ойкумена (Ойкумена, Oecumene or ecumene) – заселена, освоєна або іншим чином залучена в суспільне життя частина географічної оболонки; граничний об'єкт дослідження суспільної географії.

Опорний каркас розселення (Опорный каркас расселения, Basic carcass of settlement) – сукупність міських поселень країни (регіону), особливо великих і середніх, разом з лініями комунікацій між ними.

Освіта (Образование, Education) – процес і результат засвоєння систематичних знань, умінь та навичок. Є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства й держави.

Особистість (Личность, Personality) – соціально-типова характеристика людини як сукупності соціальних ролей, що визначені соціальним статусом.

Паломництво або проща (Паломничество, Pilgrimage) – мандрювання людей до святих місць (християн – до Києва, Рима, Єрусалима; мусульман – до Мекки, Медини, Єрусалима, іудеїв – до Єрусалима). Термін походить від звичаю прочан привозити з Єрусалима пальмову гілку.

Панельне соціально-географічне дослідження (Панельное социально-географическое исследование, Panel socio-geographical research) – різновид повторного дослідження, метою якого є вивчення змін, які відбуваються з якимось соціально-географічним об'єктом протягом певного проміжку часу.

Парадигма (Парадигма, Paradigm) – 1) сукупність переконань, цінностей і методів, які визнаються певним науковим співтовариством. Спільне світорозуміння, загальноприйнята в даному науковому суспільстві система поглядів, знань, свого роду картина світу; 2) система форм, уявлень та цінностей одного поняття, які відображають його видозміну, історичний шлях, заради досягнення ідеального поняття. Термін «парадигма» у філософію науки

вперше впровадив позитивіст Густав Бергман, однак справжній пріоритет у його використанні і поширенні належить Томасу Куну.

Патріотизм (Патриотизм, Patriotism) – суспільний і моральний принцип, що характеризує ставлення осіб до своєї країни; любов до рідної землі, батьківщини, відданість своєму етносу (нації), любов до рідної мови, культури.

Плюралістичне суспільство (Плюралистическое общество, Pluralistic society) – суспільство, в якому дві або більше груп населення, кожна з яких має власну культуру, живуть поряд одна з одною, не асимілюючись, усередині однієї держави.

Поведінка (Поведение, Behavior) – сукупність дій і вчинків особи, групи осіб, натовпу.

Показник бідності (Показатель бедности, The poverty rate) – комбінований показник, призначений виміряти нестатки (нужди) з трьох основних вимірів людського розвитку: 1) грамотності і доступу до знань; 2) достатнього харчування; 3) можливості народжувати в безпечних і здорових умовах. Ці фактори вимірюються трьома показниками: відсотком неграмотних жінок віком до 15-ти років, часткою дітей молодше 5-ти років з недостатньою вагою, відсотком пологів, які проходили без участі освічених медичних працівників.

Полеве соціально-географічне дослідження (Полевое социально-географическое исследование, Field of socio-geographical study) – дослідження, яке спрямоване на безпосереднє і всебічне вивчення соціально-географічного об'єкта в нормальних, природних умовах, у соціальному контексті його повсякденного життя.

Поняттєво-термінологічна система (Понятийно-терминологическая система, Conceptual and terminological system) – сукупність понять (і відповідних їм термінів), що взаємозв'язані загальним вихідним, базисним поняттям, яке отримує свій детальний опис з використанням всієї системи (Е. Б. Алаєв).

Поняттєво-термінологічний апарат (Понятийно-терминологический аппарат, Conceptual and terminological apparatus) – сукупність поняттєво-термінологічних систем певної науки (Е. Б. Алаєв).

Поняття (Понятие, Concept) – це форма мислення (думка), що відображає загальні суттєві властивості чи відношення предметів, явищ і процесів реальності, взаємозв'язки між ними у вигляді цілісної сукупності ознак. Воно є фіксуванням у мисленні певного предметного змісту, його трактують як елемент гіпотез, концепцій, законів і теорій.

Поселення (Поселение, Settlement) – концентрація в певному місці людей, житлових будинків, виробничих споруд, об'єктів сфери обслуговування і територій з антропогенними і природними ландшафтами. За визначенням Е. Б. Алаєва, «поселення являє собою територіально цілісний і компактний ареал концентрації населення зі всіма необхідними умовами й обладнанням для життя, праці та відпочинку людей».

Поселенські спільноти (Поселенческие общности, Settlement community) – сукупності людей, що мають загальне постійне місце проживання, залежать один від одного в повсякденному житті та здійснюють різноманітні види діяльності для задоволення своїх різноманітних потреб (економічних, соціально-культурних, релігійних, інформаційних, політичних тощо).

Послуга (Услуга, Service) – вид діяльності, результатом якої є особливий продукт, призначений для продажу, який, як правило, не має матеріально-речової форми або матеріалізується в зміненому стані чи якості об'єкта і задовольняє потреби особистості, колективу, суспільства в цілому.

Посибілізм (Поссибилизм, Possiblesm) – наукова концепція, яка трактує лише можливу дію довкілля на розвиток суспільства, але цю можливість ще слід за допомогою певних зусиль реалізувати. Люди в їхній взаємодії з природним довкіллям є не пасивним началом, як це прийнято у «детерміністів», а активною, організованою і цілеспрямованою силою. Озброєне цивілізаційними здобутками і волею до діяльності людство використовує мінливі у просторі і часі природні умови та ресурси лише як можливості для власного диверсифікованого розвитку і діяльності. За посибілістами, лише від людини, суспільства, рівня організованості, знань, умінь і навичок залежить, чи будуть надані природою можливості реалізовані.

Постіндустріальне суспільство (Постиндустриальное общество, Post-industrial society) – нова стадія суспільного розвитку, яка приходить на зміну індустріальному суспільству. Концепцію постіндустріального суспільства розробляють американські соціологи Д. Белл, Г. Кан, політолог З. Бжезінський, економіст А. Тоффлер та інші, підтримують багато економістів, у т. ч. вітчизняних. Згідно з концепцією постіндустріального суспільства розвиток людського суспільства охоплює три стадії: аграрну (доіндустріальну), індустріальну і постіндустріальну. На першій стадії переважає первинна сфера економічної діяльності – сільське господарство; на другій – вторинна сфера – промисловість; на третій – сфера послуг. Основними інститутами (формами соціальної організації) на першій стадії були церква і армія, на другій – корпорація, на третій – університети, що здійснюють організацію теоретичних

знань. Науковий потенціал визначає могутність держави, на противагу попередній стадії, де таку могутність визначав потенціал промисловий.

Потреба (Потребность, Necessity) – внутрішній стан психологічного або функціонального відчуття недостатку чогось необхідного для підтримання життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішній спонукач активності. Потреби умовно поділяють на три групи: вітальні (фізіологічні), соціальні (спілкування, соціальна оцінка), духовні (пошук сенсу життя, ідеали, цінності).

Предмет дослідження науки (Предмет исследования науки, Subject of research of science) – певна частина (аспект) об'єктивної реальності (об'єкта), тобто ті сторони, властивості й відносини об'єкта, які вивчаються даною наукою. Решта особливостей (частин) об'єкта розглядається наукою як другорядні або як умова його існування. Предмет науки не може бути тотожним об'єкта, який вона вивчає.

Предмет дослідження соціальної географії (Предмет исследования социальной географии, Subject of research of social geography) – 1) територіальний аспект соціального розвитку в конкретних суспільно-історичних умовах, відмінності в темпах і пропорціях відтворення територіальних соціальних структур; 2) територіальна організація та комплексно-пропорційний розвиток соціально-географічних комплексів (М. Д. Пістун); 3) геопросторова (територіальна) організація суспільства в цілому та його складових частин (О. І. Шаблій); 4) територіальна організація соціальної сфери (Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко).

Прикладні соціально-географічні дослідження (Прикладные социально-географические исследования, Applied socio-geographical research) – дослідження, орієнтовані на практичне вирішення соціально-географічних проблем, пов'язаних з регулюванням певних соціальних процесів, прогнозуванням, плануванням і управлінням в чітко окреслених сферах суспільного життя.

Принцип дослідження (Принципы исследования, Principle of research) – основне вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду.

Природний приріст населення (Естественный прирост населения, Natural population growth) – різниця між кількістю народжених і кількістю померлих за певний період часу (зазвичай за рік) на певній території.

Природний рух населення (Естественное движение населения, Natural movement of population) – зміна чисельності та складу населення в результаті народжуваності та смертності без урахування механічного переміщення.

Пробабілізм (Пробабилizm, Probabilizm) – наукова концепція, яка постулює лише ймовірний, але не завжди обов’язковий вплив природного довкілля території на людську життєдіяльність. Географічне довкілля (не тільки природне, а й соціально-економічне, культурно-історичне тощо) дає людству альтернативні умови для власної самореалізації. Вибір характеру, рівнів, напряму використання умов довкілля тощо підпорядковується певній імовірності поведінки, ментальності, культурі, способу життя суспільства.

Проблемна ситуація (Проблемная ситуация, Problem situation) – усвідомлене суб’єктом утруднення, шляхи подолання якого потребують пошуку нових способів дій.

Проблемні регіони (Проблемные регионы, Problem regions) – регіони, в розвитку яких виникає низка несприятливих обставин постійного або тимчасового характеру (занепад економіки, соціально-політичні та етнічні конфлікти, масштабні техногенні аварії або стихійні природні явища тощо), які не здатні самостійно вирішити свої соціально-економічні проблеми (або реалізувати свій високий потенціал) та потребують активної підтримки з боку держави. Типи проблемних регіонів: слабкорозвинені (відсталі), депресивні, зони екологічного лиха, території з екстремальними природними умовами та ін.

Програма соціально-географічного дослідження (Программа социально-географического исследования, Program of socio-geographical research) – науковий документ, який вміщує основні методологічні, методичні та процедурні питання дослідження соціально-географічного об’єкта.

Прожитковий мінімум (Прожиточный минимум, Living wage) – вартісне вираження достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров’я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи.

Простір (Пространство, Space) – форма буття матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах.

Просторова самоідентифікація (Пространственная самоидентификация, Spatial identity) – індивідуальне світосприйняття кожної людини і відчуття «своєї території». Її межі можуть залежати від просторових знань людини, її мобільності, характеру трудової, рекреаційної та іншої діяльності, а також від особистих характеристик.

Процес (Процесс, Process) – послідовна зміна станів і стадій розвитку об’єктів матеріальної чи духовної сфери, що має певну цілісність і спрямованість.

Радикальна географія (Радикальная география, Radical geography) – напрям соціальної географії, поширений головним чином у Франції, США і Великій Британії в 60–70-х роках ХХ ст. Представники радикальної географії вважали своїм головним завданням боротьбу з соціальною несправедливістю за загальне підвищення і територіальне вирівнювання «якості життя», з глобалізацією в цілому.

Район (Район, Region, district, area) – частина геопростору, насичена елементами, що суттєво відрізняють її від інших територіальних утворень; для нього характерна єдність, взаємопов'язаність складових елементів та цілісність, що є об'єктивною умовою, закономірним результатом розвитку власне цієї частини геопростору.

Районування (Районирование, Regionalization) – процес поділу території на порівняно цілісні частини – райони, сітка яких є результатом цього процесу.

Регіон (Регион, Region, district, area) – частина державної території, яка має певні природно-кліматичні, економічні, етнокультурні, історичні та інші особливості. В просторовому аспекті він може співпадати з територією адміністративно-територіальних одиниць або об'єднувати їх. Згідно з європейськими поглядами, регіоном є «... гомогенний простір, який має фізико-географічну, етнічну, культурну, мовну, конфесійну спільність, а також спільність господарських структур та історичної долі» (Хартія регіоналізму, 1988 р.).

Регіональна організація території (Регіональная организация территории, Regional organization of the territory) – раціональне просторове поєднання функціонально-територіальних елементів (виробництва, розселення, природокористування), які об'єднуються структурами управління з метою створення і підтримання повноцінного середовища проживання людини.

Регіональна свідомість (Регіональное сознание, Regional consciousness) – система поглядів і уявлень, безпосередньо пов'язаних з проживанням на певних територіях.

Регіональний менталітет (Регіональный менталитет, Regional mentality) – специфічна, характерна для певної місцевості система цінностей і оцінок, установок, що з неї випливають.

Рекреація (Рекреация, Recreation) – будь-яка діяльність, спрямована на просте або розширене відновлення фізичних, духовних, нервово-психологічних сил людини, яка містить систему відповідних заходів і здійснюється у вільний від роботи час на території постійного проживання людини або за її межами.

Релігія (Религия, Religion) – духовний феномен, що виражає не тільки віру людини в існування надприродного Початку, і є джерелом буття всього

існуючого, а й виступає для неї засобом спілкування з ним, входження до його світу.

Релігійна сфера (Религиозная сфера, Religious sphere) – відкрита, динамічна, складна система, що складається з сукупності релігійних організацій та закладів, культових споруд, які необхідні для нормального задоволення духовних, культурних, естетичних, інтелектуальних потреб населення, пов'язаних енергетичними та інформаційними зв'язками. До складу релігійної сфери входять віруючі, релігійні організації, релігійна діяльність віруючої частини населення, а також релігійна діяльність невіруючої частини суспільства у взаємопов'язаній сукупності (Л. В. Ключко).

Рівень життя (Уровень жизни, Standard of living) – доходно-майнові можливості населення, які забезпечують задоволення його матеріальних і духовних потреб при обмеженнях, що задаються вартістю життя. Для аналізу й оцінки рівня життя населення використовують такі показники: обсяг валового внутрішнього продукту, національного і реального доходу на душу населення, обсяг послуг на душу населення, середній рівень заробітної плати, забезпеченість житлом тощо.

Рівень захворюваності (Уровень заболеваемости, Incidence rate) – частка населення, про яку відомо, що вона має певні захворювання чи розлади впродовж визначеного часу.

Рівень народжуваності або фертильності (Уровень рождаемости или фертильности, Birth rate or fertility) – це число дітей, яких жінка народжує протягом усього свого життя.

Рівність (Равенство, Equality) – цінність соціальної політики і загальнолюдська філософська цінність, що означає однакове ставлення до кожної людини.

Рівність можливостей (Равенство возможностей, Equality of opportunity) – один із принципів соціальної політики, який передбачає, що такі загальні системи суспільства, як фізичне і культурне середовище, житлові умови і транспорт, соціальні служби і служби охорони здоров'я, доступ до освіти і роботи, культурне і соціальне життя, включаючи спорт і створення умов для відпочинку, стають доступними для всіх.

Розлучуваність (Разводимость, Divorce) – процес розпаду шлюбних пар у результаті припинення шлюбу; як статистичний показник розлучуваність – це кількість офіційних розривів шлюбних відносин (розлучень) між чоловіком і жінкою за певний період (зазвичай 1 рік) на певній території.

Розваги (Развлечения, Entertainment) – особливий вид дозвілєвої діяльності, що передбачає фізичну, емоційну або інтелектуальну активність суб'єкта, спрямовану на отримання задоволення і вражень. Ключовими

характеристиками розваг є задоволення і враження, які супроводжують процес розваги або є його результатом, не залежно від того, в якій формі воно представлено. Можливість отримання задоволення і вражень є основними спонукаючими мотивами розваг.

Розселення (Расселение, Settlement pattern) – розміщення населення на території Землі та форми його територіальної організації у вигляді системи населених місць зі складною системою взаємовідносин.

Рурбанізація (Рурбанизация, Rurbanization) – процес поширення міських форм і умов життя на сільську місцевість. Рурбанізація може супроводжуватися міграцією міського населення в сільські поселення, перенесенням у сільську місцевість форм господарської діяльності, характерних для міст, у т. ч. промисловості, сфери обслуговування та ін.

Сакральний ландшафт (Сакральный ландшафт, Sacral landscape) – природні або природно-антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану, в першу чергу, з релігійними запитами людства, які є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними у певній категорії населення (С. Романчук).

Світові міста (глобальні міста, міста світу, центри світу, альфа-міста) (Глобальные города, Global city) – ті міста, функції яких мають планетарне значення, яке вважають полюсом зростання для своєї країни та регіону. У них концентрується виробництво не стільки товарів, скільки інформації, яка поширюється в глобальному масштабі. Світовими містами є також транспортні вузли зі зручним географічним положенням, великі морські порти, значні міжнародні центри з рекреаційними функціями.

Світові релігії (Мировые религии, World religions / Major religious groups) – релігії, які на початок ХХІ ст. мають найбільшу кількість вірних, значне територіальне охоплення, яке не залежить від національних чи етнічних меж, чітко сформовану релігійну інфраструктуру, а осередки релігійного життя є практично в усіх державах світу. Світові релігії: християнство, буддизм, іслам.

Селище міського типу (Поселое городского типа, Urban-type settlement) – міське поселення в Україні, що виконує промислові, транспортні, адміністративні, курортні, наукові та інші функції, проте недостатньо розвинене, щоб отримати статус міста, запроваджений у державі.

Село (Село, Village) – поселення, населення якого зайняте переважно в сільському господарстві; історичний тип великих сільських поселень, що відігравали роль місцевого центру для хуторів та дрібних поселень.

Середній клас (Средний класс, Middle class) – основна частина соціальної структури суспільства у країнах з розвинутою економікою.

Синергетика (Синергетика, Synergetics) – 1) напрям міжгалузевих досліджень, об'єкт яких – процеси самоорганізації у відкритих системах фізичної, хімічної, біологічної, екологічної й іншої природи; 2) теорія самоорганізації в системах різноманітної природи.

Система (Система, System) – поєднання об'єктів (з їх властивостями, відношеннями) з упорядкованими взаємними зв'язками, що надає поєднанню нових якостей: цілісності (тобто наявності єдиних для всього поєднання мети і функції, яких не було в окремому складовому елементі), автономності (тобто прагнення до більшої внутрішньої упорядкованості, відновлення елементів і функцій, яких «не вистачає»), стійкості (тобто прагнення до збереження або до такого розвитку структури, що забезпечувало б виконання системою генералізованої функції) (Е. Б. Алаєв).

Система поселень (Система поселений, Settlement system) – цілеспрямовано сформована група міських і сільських населених місць різних величин і господарського профілю, які об'єднані розвинутими територіально-виробничими, інформаційно-діловими та іншими зв'язками, загальною інженерно-транспортною і комунікаційною інфраструктурою, єдиною мережею громадських центрів і місць дозвілля населення.

Система розселення (Система расселения, Settlement system) – сукупність населених пунктів певної території, неоднакових за кількістю жителів і функціями та об'єднаних різними видами зв'язків.

Системний підхід (Системный подход, Systematic approach) – один із головних напрямів методології спеціального наукового пізнання та соціальної практики, мета і завдання якого полягає в дослідженнях певних об'єктів як складних систем.

Сільська місцевість (Сельская местность, Countryside) – уся обжита територія країн і районів, що перебуває поза міськими поселеннями, з її ландшафтами (природними і перетвореними людиною), населенням і поселеннями, які належать до категорії сільських.

Сільське розселення (Сельское расселение, Rural resettlement) – форма територіальної організації життя населення на позаміській території у вигляді сукупності сіл, населених місць різних типів, призначених для постійного або тимчасового проживання.

Слабкорозвинені (відсталі) регіони (Слаборазвитые (отсталые) регионы, Underdeveloped (backward) regions) – території, що мають традиційно низький (порівняно з іншими регіонами країни) рівень економічного розвитку і життя населення. Характерні риси: тривала стагнація або занепад економіки, низький рівень науково-технічного прогресу, переважання відсталих екстенсивних технологій, слабо диверсифікована

галузева структура економіки, висока питма вага бідного населення, часто складна криміногенна ситуація, можливі етнічні, релігійні або інші конфлікти.

Смертність населення (Смертность населения, Mortality) – процес вимирання покоління; як статистичний показник смертність – це частота смертей у тій чи іншій сукупності населення за певний період (зазвичай за рік) на певній території.

Соціалізація (Социализация, Socialization) – процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм і цінностей, процес становлення його як особистості; процес перетворення людської істоти на суспільного індивіда, утвердження її як особистості, включення у суспільне життя.

Соціальна безпека населення (Социальная безопасность населения, Social security of the population) – постійна доступність населення до достатньої кількості соціальних благ, які прямо або опосередковано впливають на нормальну життєдіяльність населення певної території (О. О. Штельмах).

Соціальна географія (Социальная география, Social geography) – наука, що досліджує територіальну організацію всього соціального життя (соціальної сфери), закономірності його територіального розвитку. За Я. Б. Олійником та А. В. Степаненком, **соціальна географія** – наука про загальні і специфічні закони та закономірності територіальної організації суспільства і соціального простору, механізм дії і форми прояву їх у територіальних системах, що функціонують у просторово-часовому географічному просторі. **Соціальна географія** вивчає просторові процеси та форми організації життя людей і суспільного виробництва насамперед з погляду людини – умов її праці, побуту, відпочинку, розвитку особистості і відтворення життя. **Соціальна географія** – наука, що утворилася в результаті інтеграції соціології і географії та вивчає закономірності розміщення і територіальної організації соціальних структур у конкретних суспільно-історичних умовах. За М. Д. Шаригінім, **соціальна географія** вивчає закономірності просторово-часової організації соціальної сфери суспільства, особливості функціонування і розвитку територіальних соціальних систем, управління ними.

Соціальна група (Социальная группа, Social group) – сукупність людей, виділена за соціально значимими критеріями (стать, вік, раса, національність, професія, місце проживання, дохід, влада, освіта та ін.).

Соціальна дистанція (Социальная дистанция, Social distance) – це не «віддаль» в її фізичному розумінні, а ступінь близькості індивідів, груп, інших спільностей, «щільність» їх зв'язків.

Соціальна ефективність (Социальная эффективность, Social efficiency) – оцінка відповідності результатів господарської діяльності основним потребам і меті суспільства.

Соціальна інформація (Социальная информация, Social information) – сукупність знань, даних і повідомлень, які формуються в суспільстві й які використовують індивіди, групи, соціальні інститути для регулювання соціальної взаємодії, суспільних відносин.

Соціальна інфраструктура (Социальная инфраструктура, Social infrastructure) – стійка сукупність матеріальних елементів (діючих споруд, будівель, мереж, систем, підприємств, закладів, установ тощо), які створюють умови для раціональної організації основних видів діяльності людини – виробничої, суспільно-політичної, культурної і сімейно-побутової, іншими словами – забезпечують повсякденне життя людей. Соціальна інфраструктура охоплює освіту, охорону здоров'я, культуру, житлово-комунальне господарство, пасажирський транспорт і зв'язок, побутове обслуговування.

Соціальна криза (Социальный кризис, Social crisis) – найгостріша форма прояву соціальних суперечностей, пов'язана з порушенням соціальної стабільності.

Соціальна мобільність (Социальная мобильность, Social mobility) – рух осіб або груп з однієї соціальної позиції до іншої. Вертикальна соціальна мобільність означає зміщення догори / вниз в ієрархії стратифікаційної системи. Горизонтальна соціальна мобільність – перехід з однієї соціальної групи в іншу, які стоять на одному й тому ж рівні стратифікації.

Соціальна нерівність (Социальное неравенство, Social inequality) – значна диверсифікація доходів між найбагатшими і найбіднішими верствами населення.

Соціальна поведінка (Социальное поведение, Social behavior) – система взаємопов'язаних зовнішніх дій, які чинять люди в соціальній сфері під впливом власних або групових інтересів для задоволення певних потреб.

Соціальна політика (Социальная политика, Social policy) – сфера державної діяльності, відповідальна за створення та надання соціального захисту, що включає соціальні послуги та виплати («The Blackwell Encyclopedia of Social Work», 2000); сукупність заходів держави, спрямованих на досягнення певної соціальної мети, насамперед у забезпеченні добробуту громадян та посиленні соціальної солідарності в суспільстві.

Соціальна поляризація (Социальная поляризация, Social polarization) – процес глибокого розшарування суспільства, в результаті якого утворюються два соціальні полюси, які конфліктують між собою і відрізняються матеріальним положенням та інтересами, наприклад, бідні і багаті.

Соціальна профілактика (Социальная профилактика, Social prevention) – робота, спрямована на попередження аморальної, протиправної, асоціальної поведінки дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді й запобігання такому впливу.

Соціальна роль (Социальная роль, Social role) – суспільна функція особистості, що визначена статусом, позицією, яку займає особистість у суспільстві, станом міжособистісних відносин тощо.

Соціальна система (Социальная система, Social system) – цілісне утворення, головним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємини та взаємодії, а також соціальні інститути та організації, соціальні групи, спільноти, норми і цінності.

Соціальна структура (Социальная структура, Social structure) – функціонально та ієрархічно організована множина соціальних спільнот.

Соціальна структура суспільства (Социальная структура населения, Social structure of society) – сукупність взаємопов'язаних і таких, що взаємодіють, соціальних елементів (індивідів, груп, інституцій) та відносин (зв'язків) між ними. У соціальній структурі суспільства виділяють два компоненти: соціальний склад – набір елементів, які становлять це суспільство, і набір зв'язків цих елементів – розмаїття соціальних зв'язків усіх складових соціальної системи.

Соціальна сфера (Социальная сфера, Social sphere) – відносно самостійна сфера життєдіяльності суспільства, що охоплює відносини між соціальними спільнотами, всередині них, між окремими особами, які займають різне положення в суспільстві й беруть неоднакову участь у його соціальному житті. Тобто це сфера протікання соціального життя, де реалізуються соціальні потреби та інтереси соціальних груп і спільностей, відносини суспільства й окремої особи, яка охоплює умови праці, здоров'я, відпочинок та дозвілля. Соціальну сферу складають система освіти та охорони здоров'я, культури, відпочинку, соціального забезпечення тощо.

Соціальна цінність (Социальная ценность, Social value) – значимість явищ і предметів реальної дійсності з точки зору їх відповідності або невідповідності потребам суспільства, соціальних груп чи особистості.

Соціальне відторгнення (Социальное отторжение, Social exclusion) – процес, за якого окремі групи населення або окремі люди не мають змоги повною мірою брати участь у суспільному житті внаслідок бідності, відсутності базових знань і можливостей або ж дискримінації. Це відділяє їх від працевлаштування, отримання доходів і можливості навчання, а також від суспільних та соціальних інститутів і заходів. Вони мають обмежений доступ до влади та ухвалення рішень органами влади і, отже, часто не можуть взяти

участь у процесах розроблення та прийняття рішень, що впливають на їхнє повсякденне життя.

Соціальне життя (Социальная жизнь, Social life) – 1) форми і вияви спільної діяльності індивідів, яка впливає на інших людей, їх групи й суспільство загалом, зумовлена впливом соціально значущих дій інших осіб, явищ і процесів, що відбуваються в групах людей, суспільстві, співвідноситься з панівними соціальними нормами, звичаями, традиціями, цінностями певної спільноти; 2) спільна діяльність людей, спрямована на забезпечення біологічних і соціальних потреб, реалізацію життєво важливих групових та індивідуальних соціальних інтересів і цінностей; 3) процес взаємодії соціальних суб'єктів на рівні індивідів і груп, якому притаманна їх взаємозалежність, взаємна потреба у соціальних та інших зв'язках для реалізації життєво важливих інтересів і цінностей.

Соціальне забезпечення (Социальное обеспечение, Welfare) – заходи матеріальної підтримки особи та сім'ї з боку держави.

Соціальне замовлення (Социальный заказ, Social request) – комплекс заходів організаційно-правового характеру, який забезпечує реалізацію соціальних проектів з надання соціальних послуг (Закон України «Про соціальне замовлення у сфері надання соціальних послуг»).

Соціальне здоров'я (Социальное здоровье, Social health) – стан соціального благополуччя, пов'язаний з економічними чинниками (рівень матеріального забезпечення, платоспроможність, економічні стереотипи) та соціальною активністю індивіда (стосунки в сім'ї, робота, друзі, відпочинок тощо).

Соціальне неблагополуччя (Социальное неблагополучие, Social disadvantage) – негативний стан соціуму, що виникає внаслідок впливу різних несприятливих соціальних та природних факторів.

Соціальне самовизначення (Социальное самоопределение, Social self-determination) – усвідомлення індивідом свого місця в соціальній структурі суспільства в конкретних просторово-часових координатах, зумовлене різними соціальними спільнотами, які визначають характеристики соціального стану людей; усвідомлення індивідом своїх соціальних позицій.

Соціальне сирітство (Социальное сиротство, Social orphanhood) – соціальне явище, зумовлене ухиленням або усуненням батьків від виконання батьківських обов'язків щодо неповнолітньої дитини.

Соціальний (Социальный, Socialy) – у найширшому розумінні поняття «соціальний» трактується як тотожне поняттю «суспільство», тобто позначає все суспільне, всю систему суспільних відносин. У географічній науці тлумачення поняття «соціальний» є дещо вужчим і точнішим. Так, на думку

Е. Б. Алаєва, «соціальний» – це такий, що належить до явищ, безпосередньо пов'язаних з відтворенням населення, формуванням різних спільностей людей, їх взаємовідносинами (не беручи до уваги виробничих відносин).

Соціальний дарвінізм або соціал-дарвінізм (Социальный дарвинизм, Social Darwinism) – напрям у соціології другої половини XIX ст., послідовники якого намагалися пояснити еволюцію суспільного життя біологічними законами природного добору і боротьби за існування Ч. Дарвіна. Найвідомішими представниками соціал-дарвінізму були англієць У. Беджгот (1826–1877 рр.), австралійці Л. Гумплович (1838-1909 рр.) і Г. Ратценхофер (1848-1904 рр.), американці У. Самнер (1840-1910 рр.) і А. Смолл (1854-1926 рр.) та ін.

Соціальний досвід (Социальный опыт, Social experience) – сукупність набутих соціальними суб'єктами (індивідами, групами, народами, націями) знань, умінь, навичок, звичок, звичаїв, норм, традицій тощо, які є підґрунтям їхнього практичного життя в суспільстві.

Соціальний експеримент (Социальный эксперимент, Social experiment) – різновид експериментального методу, пов'язаний зі штучною, дослідною зміною умов і форм суспільного життя, а звідси, й з вивченням людської поведінки в умовах, які змінилися.

Соціальний інтерес (Социальный интерес, Social interest) – одна з найважливіших рушійних сил поведінки і діяльності будь-якого соціального суб'єкта, особистості, соціальної спільності, верстви, суспільства.

Соціальний пріоритет (Социальный приоритет, Social priority) – соціальне завдання, визначене групою або суспільством як найбільш невідкладне, яке потребує першочергового вирішення.

Соціальний простір (Социальное пространство, Social space) – соціально освоєна частина природного простору як середовища проживання людей, просторово-територіальний аспект життєдіяльності суспільства і предметного світу людини, характеристика соціальної структури суспільства з погляду «розміщення» соціальних груп, прошарків, «простору» (умов, можливостей) їх розвитку.

Соціальний процес (Социальный процесс, Social process) – послідовна зміна станів суспільства та його окремих систем і елементів соціальних груп, верств, прошарків, людини.

Соціальний розвиток (Социальное развитие, Social development) – процес переходу суспільства, конкретних територіальних соціальних спільнот на якісно нові рівні функціонування. Мета соціального розвитку – подолання певних соціальних негараздів і проблем (безробіття, низького рівня освіти, наркоманії тощо). У соціальній географії поширений термін **регіональний**

соціальний розвиток (Региональное социальное развитие, Regional social development) – щодо окремих регіонів світу чи частин країни.

Соціальний рух населення (Социальное движение населения, Social movement of the population) – сукупність процесів переходу населення від одних соціальних станів до інших (шлюб – розлучення, працівник – пенсіонер, школяр – студент – особа з вищою освітою).

Соціальний статус (Социальный статус, Social status) – ієрархічна позиція індивіда на шкалі певної об'єктивної або суб'єктивної ознаки; ранг, що приписують індивідам, організаціям, групам.

Соціальний час (Социальное время, Social time) – специфічна характеристика часу, в якому існує і розвивається суспільство, різні соціальні спільноти, індивіди.

Соціальні відношення (Социальные отношения, Social relations) – 1) сукупність взаємозалежностей і взаємодій між різними соціальними властивостями та процесами. Виділяють два види соціальних відношень: соціальні взаємодії та соціальні зв'язки; 2) стосунки між групами людей, різноманітні зв'язки між соціальними суб'єктами в процесі їх життєдіяльності.

Соціальні властивості (Социальные особенности, Social properties) – ознаки та характеристики, притаманні людині та територіальним соціальним спільнотам, суспільству загалом (наприклад, свідомість, цілеспрямованість).

Соціальні закономірності (Социальные закономерности, Social regularities) – наявні у соціальних спільнотах стійкі причинно-наслідкові зв'язки, що мають властивість бути тенденцією, тобто постійно виявлятися в тих чи інших соціальних явищах.

Соціальні зміни (Социальные изменения, Social changes) – конкретний вид руху соціальних явищ і соціальних структур у суспільстві, у результаті якого виникають, нагромаджуються і трансформуються якісні відмінності між ними, створюється багатоманітність соціальної реальності.

Соціальні індикатори (Социальные индикаторы, Social indicators) – статистичні показники, що характеризують стандарти умов і рівня життя.

Соціальні норми (Социальные нормы, Social norms) – система правил поведінки загального характеру, що складаються у відносинах між людьми в певному суспільстві у зв'язку з виявом їх волі (інтересу) і забезпечуються різними засобами соціального впливу.

Соціальні проблеми (Социальные проблемы, Social problems) – 1) соціальне протиріччя між різними сторонами життєдіяльності окремих соціальних груп чи індивідів, що є наслідком складних життєвих обставин, сформульоване в узагальненому вигляді як завдання для розв'язання, шляхом надання певного виду послуг, що відповідають встановленим стандартам

соціальних послуг (Закон України «Про соціальне замовлення у сфері надання соціальних послуг»); 2) негативні аспекти в житті суспільства, які розглядають як такі, що потребують втручання з боку держави, міжнародних організацій.

Соціальні хвороби (Социальные болезни, Social disease) – захворювання людей, виникнення і поширення яких пов'язане переважно з несприятливими соціально-економічними умовами. Вчені відносять до цієї групи туберкульоз, СНІД (ВІЛ), венеричні хвороби, алкоголізм, наркоманію тощо.

Соціальні явища (Социальные явления, Social phenomena) – зовнішній прояв у конкретному соціальному місці соціального простору тих чи інших соціальних властивостей, законів, закономірностей. Самі закономірності, зазвичай, є прихованими. Приклад – революція, бідність.

Соціально-географічна стадія (Социально-географическая стадия, Socio-geographic stage) – виражена в просторі та часі частина соціально-географічного циклу.

Соціально-географічне явище (Социально-географическое явление, Socio-geographical phenomenon) – фіксований стан соціально-географічного процесу.

Соціально-географічний моніторинг (Социально-географический мониторинг, Socio-geographical monitoring) – система періодично повторюваних спостережень за одним чи багатьма елементами соціогеосистеми в конкретних геопросторових та часових координатах, що здійснюється з певною метою за наперед розробленою програмою.

Соціально-географічний простір (Социально-географическое пространство, Socio-geographic space) – просторово-часове поєднання суспільних об'єктів, явищ і процесів у сукупності з природним оточенням; простір суспільства в сукупності з усіма сферами географічного середовища; простір антропосфери – заселеної, освоєної або в інший спосіб втягнутої в орбіту життя суспільства частини географічної оболонки землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства (Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко).

Соціально-географічний процес (Социально-географический процесс, Socio-geographical process) – 1) послідовна закономірна зміна ситуацій у розвитку соціумів в історичному та географічному контексті; 2) зміни соціальних складових соціогеосистем у просторово-часовому географічному континуумі (Л. М. Немець).

Соціально-географічний розвиток (Социально-географическое развитие, Socio-geographical development) – зміна структури соціально-географічних утворень.

Соціально-географічний рух (Социально-географическое движение, Socio-geographical movement) – подолання простору, тобто переміщення речовини, енергії, інформації та людей від однієї географічної точки до іншої.

Соціально-географічний цикл (Социально-географический цикл, Socio-geographical cycle) – певна послідовність функціонування компонентів соціально-географічного об'єкта (явища) в просторі та часі.

Соціально-економічна привабливість регіону (Социально-экономическая привлекательность региона, Socio-economic attractiveness of the region) – рівень задоволення фінансових, виробничих, соціальних, організаційних та інших вимог чи інтересів зацікавленої особи або групи осіб (громади, інвестора, підприємця, держави тощо) щодо конкретного регіону; становище регіону в конкретний момент, тенденції його розвитку, які відображені в господарській діяльності, рівні та якості життя населення, розвитку соціальної інфраструктури; відповідність регіону основній меті зацікавленої особи чи групи осіб, які полягають у прибутковості, комфортності ведення бізнесової діяльності, безризиковості, соціальній стабільності тощо.

Соціогеосистема (Социогеосистема, Sociogeosystem) – гетерогенна система, що включає різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, косні і біогенні елементи (підсистеми), які знаходяться у взаємодії за допомогою потоків речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі (Л. М. Немець).

Соціологія (Социология, Sociology) – наука про соціальні спільності, соціальні відношення, закономірності та механізми їхнього становлення, функціонування і розвитку.

Соціум (Социум, Society) – велика стійка соціальна спільнота, для якої характерна єдність умов життєдіяльності людей і спільність культури; територіальна спільність людей, об'єднаних проживанням на території у межах одного чи кількох поселень.

Споживач (Потребитель, Consumer) – фізична особа, яка купує, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Споживчий кошик (Потребительская корзина, Consumer basket) – асортимент товарів, який характеризує типовий рівень і структуру місячного (річного) споживання людини або сім'ї. Такий набір використовують для розрахунку мінімального споживчого бюджету на підставі вартості споживчого кошика у чинних цінах. Споживчий кошик формує Кабінет Міністрів України. При цьому зазвичай розрізняють такі варіанти споживчого бюджету: 1) раціональний, що ґрунтується на науково розроблених нормах споживання

товарів і послуг; 2) мінімальний або прожитковий мінімум, який встановлюють за рівнем доходів, що забезпечує фізіологічні норми споживання основних продуктів та послуг. Прожитковий мінімум являє собою суму трьох показників: споживчого продовольчого кошика, споживчого непродовольчого кошика, мінімального набору платних послуг.

Спосіб життя (Способ жизни, Lifestyle) – 1) складена у певних культурно-історичних умовах система найтипівіших, незмінно повторюваних щодня способів організації діяльності індивідів з метою задоволення головних людських потреб (у вузькому розумінні за Н. А. Щитовою); 2) соціокультурне явище, що увібрало в себе історичний досвід, суспільні цінності, ставлення до навколишнього світу, яке виявляється у вигляді певної системи життєдіяльності, що має чіткі цивілізаційні ознаки. Отже, говорячи про спосіб життя як тип життєдіяльності, можна виокремлювати європейський, американський, мусульманський та інші способи (у широкому розумінні).

Старопромисловий регіон (Старопромышленный регион, Old industrial region) – територія тривалого та активного промислового освоєння, що характеризується комплексом соціально-економіко-екологічних проблем та потребує структурної трансформації і модернізації виробництва відповідно до нових технологічних укладів. Основна проблема регіонів такого типу – надлишок виробничих потужностей, представлених великими підприємствами із застарілим обладнанням та технологіями.

Статистичні факти (Статистические факты, Statistical facts) – типові зведені числові характеристики, що ґрунтуються на спеціально організованому масовому спостереженні соціальних явищ або процесів.

Стійкий розвиток (Устойчивое развитие, Sustainable development) – розвиток, при якому нинішні покоління задовольняють свої потреби, не ставлячи під загрозу можливість задовольняти свої потреби майбутні покоління.

Столиця (Столица, Capital) – поселення, яке є головним містом держави або аналогічного утворення (наприклад автономії).

Стратифікація суспільства або соціальна стратифікація (Стратификация общества или социальная стратификация, Stratification of society or Social stratification) – розподіл суспільства на соціальні класи та верстви населення. Ознаки стратифікації – нерівність у доходах, володінні власністю, рівні освіти, обсязі влади, професійному престижі, стилі життя.

Структура (Структура, Structure) – сукупність стійких зв'язків і відношень між структурними елементами системи, що забезпечують її цілісність та тотожність самій собі, тобто збереження основних властивостей при різних зовнішніх та внутрішніх змінах.

Субурбанізація (Субурбанизация, Suburbanization) – процес зростання і розвитку приміської зони великих міст, у результаті чого формуються міські агломерації. Характеризується вищими темпами збільшення кількості жителів приміських поселень і міст-супутників порівняно з містами – центрами агломерацій.

Суспільна географія (Общественная география, Human Geography) – це наука про територіальну (геопросторову) організацію суспільства в цілому та його окремих частин (за О. І. Шаблієм).

Суспільне здоров'я (Общественное здоровье, Social health) – здоров'я цілого суспільства чи його окремих частин. За визначенням Д. Д. Венедиктова, суспільне здоров'я – це характеристика індивідуальних рівнів здоров'я членів суспільства, яка відображає ймовірність досягнення кожним максимального здоров'я і творчого довголіття і несе інформацію про життєдіяльність усього суспільства як соціального організму, що прагне до гармонійного розвитку і підтримки екологічної та іншої рівноваги з природою та соціальним середовищем.

Суспільні системи (Общественные системы, Social system) – просторово-часові частини антропосфери, в яких взаємопов'язано і взаємообумовлено поєднуються всі форми життєдіяльності суспільства.

Суспільство (Общество, Society) – група людей, що живуть на одній території, в єдиному політичному та соціальному укладі й усвідомлюють свою ідентичність, відмінність від інших таких груп, що існують поряд.

Сфера культури (Сфера культуры, Culture sphere) – сукупність усіх організацій, підприємств, установ та закладів культури різних напрямів діяльності та організаційно-правових форм, обслуговуючих установ та органів управління, що взаємопов'язано функціонують у межах певного культурного простору, здійснюють виробництво, розподіл, збереження й організацію споживання товарів і послуг культурного й інформаційного призначення з метою забезпечення відповідних прав і потреб населення для формування людини як всесторонньо розвиненої особистості.

Сфера послуг (Сфера услуг, Services) – сукупність галузей і видів діяльності, підприємств, закладів та установ, які мають однакове призначення – задоволення соціальних потреб людей у вигляді надання послуг (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, охорона здоров'я, роздрібна торгівля, освіта тощо).

Теоретичні соціально-географічні дослідження (Теоретические социально-географические исследования, Theoretical socio-geographical research) – дослідження, направлені на побудову теорії і формування нового знання, вироблення теоретичного знання про об'єктивну дійсність, а також

встановлення зовсім нових понять, наукових категорій, які відбивають істотні властивості соціально-географічних явищ, процесів та станів.

Теорія оптимуму населення (Теория оптимума населения, Theory of optimum population) – теорія народонаселення, згідно з якої вважається, що для кожної країни може бути знайдено оптимум, до якого треба прагнути, стимулюючи для цього або підвищення народжуваності, або її обмеження. Оптимальною визнається така чисельність населення, яка забезпечує найбільший дохід на душу населення.

Теорія Т. Мальтуса (Теория Т. Мальтуса, The Theory of T. Malthus) – теорія народонаселення, згідно з якої народжуваність будь-якого виду зростає в геометричній прогресії, в той час як забезпечення продовольством збільшується тільки в арифметичній прогресії, тобто значно повільніше. Війна, епідемія, голод і чума – природні і найбільш імовірні засоби контролю народжуваності та розміру сім'ї.

Теорія центральних місць (Теория центральных мест, Theory of Central places) – географічна теорія, яка має на меті пояснити кількість, розмір і місце розташування населених пунктів у міській системі розселення. Автори – В. Кристаллер (1933 р.), А. Льош (1954 р.), В. Ізард (1956 р.).

Територіальна організація суспільства (Территориальная организация общества, Territorial organization of society) – 1) поєднання функціонуючих територіальних структур (розміщення населення, виробництва, природокористування), об'єднаних структурами управління з метою здійснювати вітворення життя суспільства (П. О. Масляк, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко); 2) сукупність процесів розміщення підприємств національного господарства, соціально-територіальних систем, що формуються на певній території (М. М. Паламарчук, 1998 р.).

Територіальна соціальна спільнота (Территориальное социальное сообщество, Territorial social community) – поєднання соціальних груп і соціальних процесів, для якого характерні стійкі і впорядковані взаємозв'язки, що надають системі стійкості, цілісності й автономності; сукупність індивідів, що взаємодіють між собою на систематичних засадах, об'єднані спільною територією й усвідомлюють свою ідентичність (наприклад, львів'яни, кияни, гуцули). Зазвичай, в основі кожної територіальної спільноти є територіальна соціальна система.

Територіальна система суспільства (Территориальная система общества, Territorial system of society) – складна, субординована, імовірнісна, така, що розвивається, відкритого виду система, в якій найголовнішу роль відіграє питання управління її поведінкою і розвитком (Б. С. Хорєв). Системоутворюючими факторами ТСС є: 1) спільність виробничих і

транспортних зв'язків; 2) єдність системи населених пунктів і демографічних зв'язків; 3) єдність соціальної інфраструктури; 4) спільність природокористування та завдань з охорони навколишнього середовища; 5) єдність системи соціальної інформації; 6) спільність і централізація управління автономними об'єктами системи. Основні компоненти ТСС – населення, виробництво і природні ресурси – утворюють підсистеми в її складі.

Територіальна соціальна напруженість (Территориальная социальная напряженность, Territorial social tensions) – недоброзичливі відносини (різного ступеня гостроти) між представниками різних територіальних спільнот або між різними групами однієї територіальної спільноти.

Територіальні інтереси (Территориальные интересы, Territorial interests) – уявлення про територію відносно мети і способів їх соціально-економічного розвитку.

Територіальні уявлення (Территориальные представления, Territorial views) – географічна обізнаність в особливостях і властивостях території свого проживання.

Територія зі змішаним правовим режимом (Территория со смешанным правовым режимом, Area with mixed legal regime) – територія, на якій діють одночасно норми міжнародного права і національного законодавства прибережних держав. Наприклад, континентальний шельф, міжнародні ріки, протоки і канали, економічна зона як території зі змішаним режимом не входять до складу державних територій, однак прибережні держави в цих просторах мають визначені суверенні права, зафіксовані національним законодавством і міжнародними договорами – на розвідку і розробку ресурсів цих територій тощо. Відповідно до міжнародних норм, за іншими державами зберігаються певні права на вільне судноплавство, прокладання кабелю і трубопроводів, наукове дослідження.

Території із перехідним режимом (Территории с переходным режимом, Areas with the transitional regime) – несамоврядні території, підмандатні та підопічні території, території з невизначеним статусом, нічийні території, а також території, щодо яких здійснюються сумісні суверенітети, насамперед кондомініуми, колишні колоніальні території, протекторати і домініони.

Територія (Территория, Territory) – обмежена частина твердої поверхні Землі з притаманними для неї природними та антропогенними властивостями і ресурсами, що характеризується площею, географічним положенням та іншими ознаками.

Територія людини (Территория человека, Human territory) – такий простір, який людина вважає своїм, ніби цей простір є продовженням її фізичного тіла.

Термін (Термин, Term) – слово або словосполучення, що відображає назву наукового поняття і фіксує його в короткому визначенні (дефініції).

Тероризм (Терроризм, Terrorism) – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства внаслідок захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я мирних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення власної злочинної мети.

Толерантність (Толерантность, Tolerance) – терпимість щодо інших людей, їхніх переконань, цінностей та поведінки.

Топонім (Топоним, Топоним) – власна назва, що позначає назву (ідентифікатор) географічного об'єкта.

Топонімія (Топонимия, Топонимия) – сукупність топонімів на будь-якій території.

Тривалість життя (Продолжительность жизни, Life-interval) – інтервал між народженням і смертю, дорівнює віку смерті.

Туризм (Туризм, Tourism) – тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання з оздоровчою, пізнавальною або професійно-діловою метою без здійснення оплачуваної діяльності, в місці, куди особа від'їжджає.

Турист (Туризм, Tourist) – особа, яка здійснює подорож Україною або іншою країною з незабороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та з зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін.

Умови життя (Условия жизни, Living conditions) – сукупність матеріальних, природних, духовних і соціальних передумов, націлених на формування гармонійно розвинутої особистості.

Урбанізація (Урбанизация, Urbanization) – процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, який супроводжується збільшенням і розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення, поширенням міського способу життя в певній області, країні, світі.

Факти (Факты, Facts) в онтологічному значенні – будь-які незалежні від спостерігача стани діяльності або події, що відбулися; **факти** в логіко-гносеологічному значенні – обґрунтоване знання, отримане через описання окремих фрагментів реальної діяльності в певному чітко визначеному просторово-часовому інтервалі. Це елементарні компоненти системи знання.

Фемінізм (Феминизм, Feminism) – громадський рух, мета якого – надання жінкам усіх наявних цивільних прав (політичних, економічних, культурних, особистих та соціальних) на рівні з чоловіками, а також прагнення до рівноправності в суспільстві чоловіків і жінок та боротьба з дискримінацією жінок.

Феміністична географія (Феминистическая география, Feminist geography) – галузь соціальної географії, що вивчає соціальні і психологічні особливості поведінки в просторі та сприйняття місць і середовища у жінок.

Хвороба (Болезнь, Disease) – життя за ненормальних умов (Р. Вірхов). На початку ХХ століття Л. Ашофф дав таке визначення: хвороба – це порушення функцій, внаслідок чого виникає загроза життю. З соціальної точки зору, хвороба характеризується загальним чи частковим зниженням пристосування до середовища і обмеженням свободи життєдіяльності хворого.

Центральні місця (Центральные места, Central location) – економічні центри, які обслуговують товарами і послугами не тільки себе, але й населення своєї округи (зони збуту або зони впливу).

Цивілізація (Цивилизация, Civilization) – 1) людська спільнота, яка впродовж певного періоду (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення) має стійкі особливі риси соціально-політичної організації, економіки й культури (наука, технологія, мистецтво тощо), спільні духовні цінності та ідеали, світогляд (ментальність); 2) певна система культурних цінностей, що зберігається суспільством і транслюється (передається) з покоління в покоління і яка має здатність певної адаптації (пристосування) до змінних умов буття. Виділяють глобальні, світові, локальні цивілізації.

Цінності (Ценности, Values) – переконання, що їх поділяє колектив щодо мети, до яких люди повинні прагнути, та основних засобів їхнього досягнення (С. О. Макєєв, 2005 р.).

Час (Время, Time) – 1) форма буття матерії, яка виражає тривалість її існування, послідовність переміни станів у зміні й розвитку всіх матеріальних систем; 2) форма виникнення, становлення, течії, руйнування в світі, а також його самого разом зі всім, що до нього відноситься (Є. Губський).

Часова географія, хроногеографія (Временная география, хроногеография, Time geography) – галузь соціальної географії, підхід до вивчення людської поведінки, запропонований шведським географом Торстеном Хагерстрендом, який підкреслював, що переміщення індивідів здійснюється одночасно в просторі і часі. Часова географія аналізує фізичні умови (вулиці, будівлі, дороги, райони) соціальної діяльності, намагаючись з'ясувати, яким чином вони визначають – і який вплив чинять на них – щоденні і щотижневі переміщення індивідів і груп.

Шлюбність (Брачність, Nuptiality) – процес утворення шлюбних (подружніх) пар у населенні, який включає вступ у перший і повторний шлюби; як статистичний показник шлюбність – це кількість офіційних шлюбів між чоловіком і жінкою, зареєстрованих за певний період (зазвичай 1 рік) на певній території.

Штандортні теорії (Штандортные теории, Standort theory) – теорії про розміщення господарства. Вперше термін «штандорт» вжив німецький учений-економіст А. Вебер, а першу теорію розміщення важливої галузі – сільського господарства – розробив німецький учений Й. Тюнен.

Якість життя населення (Качество жизни населения, Quality of life of the population) – можливість людей під дією низки геопросторово організованих чинників задовольняти власні потреби та інтереси (фізичні, економічні, соціальні, екологічні, духовні) в умовах сталого розвитку.

Якість населення (Качество населения, Quality of the population) – сукупність якісних характеристик населення: здоров'я (фізичне, психічне, соціальне), освіта, професійно-кваліфікаційна структура, морально-культурний рівень.

Якість соціальних послуг (Качество социальных услуг, Quality of social services) – суттєві ознаки послуг, які задовольняють вимогам стандарту. До критеріїв якості соціальних послуг належать: географічна доступність, соціальна доступність, рівність у розподілі послуг, відповідність потребам населення, ефективність, економічність.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Базова

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы / А. Геттнер. – Ленинград – Москва, 1930. – 416 с.
3. Гладкевич Г. И. Введение в экономическую и социальную географию / Г. И. Гладкевич. – Москва – Смоленск, 1997. – 112 с.
4. Голиков А. П. Вступ до економічної і соціальної географії / А. П. Голиков, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : Либідь, 1996. – 320 с.
5. Голиков А. П. Математические методы в географии / А. П. Голиков, И. Г. Черванёв, А. П. Трофимов. – Х. : ХГУ, 1994. – 143 с.
6. Голубчик М. М. История географии / М. М. Голубчик, С. П. Евдокимов, Г. Н. Максимов. – Смоленск, 1998. – 224 с.
7. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні : навчальний посібник / Я. І. Жупанський. – К. : КВКФ «Колір-Друк», 2006. – 276 с.
8. Куценко В. І. Соціальна безпека в контексті сталого розвитку / В. І. Куценко, В. П. Удовиченко. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2011. – 656 с.
9. Куценко В. І. Соціальна сфера регіону (стан та перспективи розвитку) / В. І. Куценко, Л. Г. Богуш, І. В. Опалева / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. – К. : РВПС України НАН України, 1997. – 252 с.
10. Куценко В. І. Соціальний вектор економічного розвитку : монографія / В. І. Куценко; [під наук. ред. д-ра екон. н., проф., акад. НАН України Б. М. Данилишина; Рада по вивч. продукт. сил України]. – К. : Наук. думка, 2010. – 736 с.
11. Лукашевич М. П. Соціальні та галузеві соціологічні теорії / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К., 1999. – 343 с.
12. Мересте У. И. Современная география: вопросы теории / У. И. Мересте, С. Я. Ныммик. – М., 1984. – 296 с.
13. Немець К. А. Просторовий аналіз у суспільній географії: нові підходи, методи, моделі : монографія / К. А. Немець, Л. М. Немець. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 228 с.
14. Немець Л. М. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: монографія / Л. М. Немець, Я. Б. Олійник, К. А. Немець. – Х. : РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.

15. Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины) : монография / Л. Н. Немец. – Х. : Факт, 2003. – 383 с.
16. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії : навчальний посібник / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 204 с.
17. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії : [посіб. для викл. екон. і геогр. факультетів вузів, наук. працівників, аспірантів] / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998. – 416 с.
18. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії : навчальний посібник / М. Д. Пістун. – К. : Вища школа, 1996. – 231 с.
19. Саушкин Ю. Г. Аспекты советской социальной географии / Ю. Г. Саушкин // Вопросы географии. – 1980. – Сб. 115.
20. Статистичні щорічники України 2007–2014 рр. // Держкомстат України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
21. Столбов В. А. Введение в экономическую и социальную географию : учеб. пособие для вузов / М. Д. Шарыгин, В. А. Столбов. – М. : Дрофа, 2007. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dl.bookos.org/converted/mygenesis/3/395a3cadb57a8cffaf2e996630095d54.fb2.zip.pdf>
22. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник / Укладачі: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. – К., 2002. – 480 с.
23. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : [підруч. для студ. геогр. спец. вищ. навч. закл.] / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2009. – 544 с.
24. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навчальний посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
25. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса : учебное пособие / под общей редакцией проф. В. П. Колесова (экономический факультет МГУ). – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Права человека, 2008. – 636 с.
26. Шаблій О. І. Математичні методи в соціально-економічній географії : навчальне видання / О. І. Шаблій. – Львів : Світ, 1994. – 304 с.
27. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
28. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 444 с.

29. Шаблій О. І. Соціально-економічна географія України : навчальний посібник / О. І. Шаблій. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – Львів : Світ, 2000. – 680 с.
30. Шевчук Л. Т. Соціальна географія : навчальний посібник / Л. Т. Шевчук. – К. : Знання, 2007. – 349 с.

Допоміжна

1. Басик С. Н. Общая топонимика : учебное пособие для студентов географического факультета / С. Н. Басик. – Минск : БГУ, 2006. – 200 с.
2. Воронов А. Г. Медицинская география. Общие вопросы / А. Г. Воронов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 161 с.
3. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии / Дж. Голд; пер. с англ. – М., 1990. – 304 с.
4. Гудзеляк І. Географія населення : навчальний посібник / І. Гудзеляк; за ред. О. І. Шаблія. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 232 с.
5. Гукалова І. В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація : монографія / І. В. Гукалова. – К., 2009. – 346 с.
6. Гумилев Л. Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации / Л. Н. Гумилев. – М., 1993.
7. Гумилев Л. Н. Етногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – Л., 1990.
8. Гуцуляк В. М. Медична географія (екологічний аспект) : навчальний посібник / В. М. Гуцуляк. – Чернівці : Рута, 1997. – 72 с.
9. Джеймс П. Все возможные миры. История географических идей / П. Джеймс, Дж. Мартин. – М., 1988. – 672 с.
10. Джонстон Р. Дж. География и географы: Очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 г.: Пер. с англ. / Под ред. Э. Б. Алаева. – М., 1987. – 368 с.
11. Дзенис З. Е. Методология и методика социально-экономгеографических исследований / З. Е. Дзенис. – Рига, 1980. – 262 с.
12. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти: монографія / В. О. Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
13. Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія та практика) / А. І. Доценко. – К. : Фенікс, 2010. – 536 с.
14. Дружинин А. Г. Теоретические основы географии культуры / А. Г. Дружинин. – Ростов-на-Дону : Изд-во СКНЦ ВШ, 1999. – 113 с.
15. Заставецька Л. Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України : монографія / Л. Б. Заставецька. – Тернопіль : ТИПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 331 с.

16. Замятин Д. Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук / Д. Замятин // Социологическое обозрение. – Т. 9. – № 3. – 2010. – С. 26–50.
17. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: пространство и язык географических образов / Д. Н. Замятин. – СПб. : Алетея, 2003. – 331 с.
18. Замятина Н. Ю. Гуманитарная география: Материалы к словарю гуманитарной географии / Н. Ю. Замятина, И. И. Митин // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 4 / Отв. ред. и сост. Д. Н. Замятин. – М. : Институт Наследия, 2007. – С. 282–288.
19. Замятина Н. Ю. Когнитивная география : Программа учебной дисциплины / Н. Ю. Замятина // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 5 / Отв. ред. И. И. Митин; сост. Д. Н. Замятин. – М. : Институт Наследия, 2008. – С. 406-412.
20. Капица С. П. Общая теория роста человечества / С. П. Капица. – М., 1999.
21. Ковальчук А. С. Географія релігії в Україні : автореф. дис... канд. геогр. наук : 11.00.02 / А. С. Ковальчук; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2000. – 20 с.
22. Крупные города и вызовы глобализации / Под ред. В. А. Колосова и Д. Эккерта. – Смоленск, 2003. – 280 с.
23. Малашенков В. Ю. История географических идей в свете теории парадигм / В. Ю. Малашенков // Изв. РГО. – 1993. – Т. 125. – Вып. 5. – С. 48–56.
24. Мезенцев К. Теоретико-методологічні надбання української географії і релігії / К. Мезенцев // «Часопис соціально-економічної географії» : Міжрегіон. зб. наук. праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – Вип. 3 (2). – С. 87–94.
25. Медико-географічний атлас України / В. А. Барановський, К. Г. Пироженко, В. О. Шевченко. – К. : Зелений світ, 1995. – Вип. 1. – 32 с.
26. Митин И. И. Гуманистическая география: Материалы к словарю гуманитарной географии / И. И. Митин, Н. Ю. Замятина // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 4 / Отв. ред. и сост. Д. Н. Замятин. – М. : Институт Наследия, 2007. – С. 280–282.
27. Митин И. И. Культурная, гуманистическая и гуманитарная география через призму мифогеографии / И. И. Митин // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 5 / Отв. ред. И. И. Митин; сост. Д. Н. Замятин. – М. : Институт Наследия, 2008. – С. 87–110.

28. Мезенцева Н. І. Гендер і географія в Україні : монографія / Н. І. Мезенцева, О. О. Кривець. – К. : Ніка-Центр, 2013. – 194 с.
29. Немець Л. М. Про завдання соціальної географії в дослідженні соціального розвитку регіонів України / Л. М. Немець // Український географічний журнал. – 2004. – № 2 (45). – С. 8–12.
30. Немець Л. М. Медична галузь Харківської області: територіальні особливості, проблеми та шляхи вдосконалення (суспільно-географічні аспекти) : монографія / Л. М. Немець, Г. А. Баркова, К. А. Немець. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 224 с.
31. Немець Л. Теоретико-методологічні аспекти сучасної соціальної географії / Л. Немець // «Часопис соціально-економічної географії» : Міжрегіон. зб. наук. праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – Вип. 1. – С. 45–55.
32. Новое мышление в географии: Сб науч. трудов / Под общ. ред. В. М. Котлякова. – М., 1991. – 277 с.
33. Павлов С. В. Географія релігій : навч. посіб. для студ. геогр. і філос. ф-тів вищ. навч. закл. / С. В. Павлов, К. В. Мезенцев, О. О. Любіцева. – К. : АртЕК, 1998. – 504 с.
34. Панорама охорони здоров'я населення України / [А. В. Підаєв, О. Ф. Возіанов, В. Ф. Москаленко та ін.]. – К. : Здоров'я, 2003. – 396 с.
35. Перцик Е. Н. География городов (геоурбанистика) / Е. Н. Перцик. – М., 1991. – 319 с.
36. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи; пер. с англ. – М., 1985.
37. Рагулина М. В. Культурная география: теория, методы, региональный синтез / М. В. Рагулина. – Иркутск: Изд-во Ин-та географии СО РАН, 2004. – 171 с.
38. Ровенчак І. І. Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження : монографія / І. І. Ровенчак. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 240 с.
39. Саушкин Ю. Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем / Ю. Г. Саушкин. – М., 1980. – 262 с.
40. Степаненко А. Онтологія соціальної географії як науки / А. Степаненко // «Часопис соціально-економічної географії» : Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – Вип. 10 (1). – С. 5-18.
41. Туровский Р. Ф. Культурная география: теоретические основания и пути развития // Культурная география / [науч. ред. Ю. А. Веденин, Р. Ф. Туровский]. – М. : Ин-т наследия. – 2001. – С. 10-94.
42. Хаггет П. География: синтез современных знаний / П. Хаггет. – М., 1986.
43. Харвей Д. Научное объяснение в географии / Д. Харвей. – М., 1974. – 504 с.

44. Шевченко В. О. Теоретико-методичні основи медико-географічного аналізу території України : автореф. дис... д-ра геогр. наук / В. В. Шевченко. – К., 1997. – 32 с.
45. Шевчук Л. Т. Основи медичної географії : текст лекцій / Л. Т. Шевчук. – Львів, 1997. – 168 с.
46. Шевчук Л. Т. Сакральна географія : навчальний посібник / Л. Т. Шевчук. – Львів : Світ, 1999. – 160 с.
47. Щитова Н. А. География образа жизни: методологический аспект / Н. А. Щитова // Вестник Ставропольского университета. – № 31. – 2002. – С. 121–128.
48. Щитова Н. А. География образа жизни: основные понятия и стратегии исследования / Н. А. Щитова // Вестник Московского университета. Сер. 5. География. – 2005. – № 5. – С. 12–18.
49. Щокін Г. В. Концепція соціального розвитку: висновки для України : Наукове видання / Г. В. Щокін. – К., 2002. – 72 с.

Навчальне видання

Немець Людмила Миколаївна
Сегіда Катерина Юріївна
Гусєва Наталія Володимирівна

ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Навчальний посібник

Коректор І. Ю. Агаркова
Комп'ютерне верстання К. Ю. Сегіда, Н. В. Гусєва